

Fånge i marginalen

Uppväxtvillkor, levnadsförhållanden
och återfall i brott bland fångar

Anders Nilsson

Kriminologiska institutionen
Stockholms universitet

Avhandlingsserie nr. 8
2002
ISSN 1404-1820
ISBN 91-7265-464-3

Akademisk avhandling för filosofie doktorsexamen 2002
vid Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

Title: Confined to the margins. The childhood, living conditions and recidivism of prison inmates.

Language: Swedish

Abstract

The principle objective of this dissertation is to study the living conditions of prison inmates from a resource perspective. The empirical section builds on a level-of-living survey of prison inmates in Sweden. A representative sample of inmates ($n=411$) were interviewed about their living conditions, with the focus placed primarily on their situation prior to imprisonment. Most of the questions are taken from the national level-of-living surveys of the general population, thus allowing for comparisons with the living conditions of the population at large.

The findings are organised into three main areas: childhood, living conditions and recidivism. They reveal large differences by comparison with the rest of the population regarding the areas examined in the level-of-living surveys, i.e. childhood conditions, education, employment, financial situation, housing, health, social relations, political resources and criminal victimisation. These differences are particularly marked when different resource deficiencies/welfare problems are viewed in combination. Low levels of participation in and poor links to the labour market, as well as various welfare problems, mean that as a group the inmates can be described as marginalised and/or socially excluded. Their situation is further affected by aspects of their living conditions not included in the level-of-living surveys of the general population, such as the abuse of alcohol and/or drugs, being sentenced to prison and recidivism. When particular groups of prison inmates are examined separately, the situation of female inmates appears to be particularly problematic. They are more likely to be substance abusers, and have accumulated a larger number of resource deficiencies.

Between an individual's debut in crime and recidivism leading to a new prison or probationary sentence, a selection process takes place on several levels. As a group, inmates differ from the general population *inter alia* in their experience of worse childhood and living conditions. Further, those inmates who re-offend tend to live under worse conditions than those who desist from crime. This process is interpreted from a perspective which regards an individual's access to resources as having a vital impact on their chances in life.

The conditioning influence of society at large has a profound effect on the level of opportunities available to an individual. The final section of the dissertation therefore focuses on the link between structural factors and a lack of resources at the individual level. Economic trends in Sweden during the 1990s have made this a factor of highly topical interest; already vulnerable groups were hit much harder than others by the economic crisis and rising unemployment. Against the background of this trend and an increasing individualisation in the way social problems are viewed, the distance between prison inmates and the remainder of the population is deemed likely to have increased. This conjecture is given support by the few indicators available.

Key words: prison inmates, welfare, resource perspective, marginalisation, recidivism.

© Anders Nilsson
ISSN 1404-1820; ISBN 91-7265-464-3
Akademityck Edsbruk 2002

Kriminologiska institutionen

Avhandlingsserie nr. 8

Innehållsförteckning

Förord	ix
1. Inledning	1
1.1. Bakgrund	1
1.2. Syfte och frågeställningar	5
1.3. Avhandlingens disposition	6
2. Levnadsförhållanden, resurser och kriminologisk teori	9
2.1. Inledning	9
2.2. Levnadsnivåundersökningarnas teoretiska utgångspunkt	10
2.2.1. Levnadsnivåundersökningarnas mätning av välfärd	11
2.2.2. Fattigdom, marginalisering och social exkludering	12
2.2.3. Något om Levnadsnivåundersökningarnas begränsningar	14
2.3. Resursperspektivet och kriminologisk teori	16
2.3.1. Kontroll, strain och socialt kapital	17
2.3.2. De fängelsedömdas val och handlingsutrymme	25
3. Fängelsestraffets användning 1965-2000	27
3.1. Inledning	27
3.2. Kriminalvårdsstatistiken	28
3.3. Fängelsepopulationens storlek: Dömda, intagna och medelbeläggning	29
3.4. Brottskategorier	31
3.5. Strafftider	33
3.6. Bakgrundsförhållanden: Ålder, kön och medborgarskap	35
3.7. Polarisering	35
4. Undersökningens genomförande	39
4.1. Inledning	39
4.2. Populationsbestämning	39
4.3. Urval	40
4.4. Bortfall	43
4.5. Intervjuerna	47
4.6. Registerdata	49
4.7. Representativitet	50
4.8. Intervjuernas tillförlitlighet	53
4.9. Etiska överväganden	55
4.10. Jämförelsepopulationer: ULF och LNU	56
4.11. Om säkerhet och osäkerhet	57

5. Uppväxtförhållanden	61
5.1. Inledning	61
5.2. Ogynnsamma hemförhållanden	62
5.3. Klassbakgrund	64
5.4. Ansamling av ogynnsamma hemförhållanden	66
5.5. Egna problembeteenden under uppväxten	68
5.6. Utländsk bakgrund	70
5.7. Begränsade möjligheter eller bristande kontroll?	72
6. Fångars levnadsförhållanden och andras	75
6.1. Inledning	75
6.2. Utbildning	75
6.3. Sysselsättning, försörjning och ekonomiska problem	78
6.4. Boendeförhållanden	85
6.5. Familjesituation och sociala relationer	88
6.6. Politiska resurser	91
6.7. Alkohol och narkotika	93
6.8. Hälsa	97
6.9. Utsatthet för brott	103
6.10. Summering	112
7. Ansamling av problem	115
7.1. Inledning	115
7.2. Välfärdsproblem bland fångar och i befolkningen	117
7.3. Välfärdsproblem hos olika grupper av fångar	121
7.4. Ansamling av välfärdsproblem bland fångar – en närmare analys	125
7.5. Resursstarka fångar?	127
7.6. Marginalisering?	128
8. Levnadsförhållanden och återfall i brott	131
8.1. Inledning	131
8.2. Tidigare studier av återfall i brott	133
8.3. Definition av återfall och begränsningar i data	138
8.4. Återfall bland de intervjuade fångarna	139
8.5. Levnadsförhållanden och återfall	141
8.6. Tidigare belastning och återfall	146
8.7. Återfall och egen bedömning av möjligheterna att klara sig från brott	149
8.8. Återfall och levnadsförhållanden – en närmare analys	151
8.9. Avslutande diskussion	158

9. Avslutning	161
9.1. Inledning	161
9.2. Resursperspektivet	162
9.3. Har avståndet ökat?	164
9.4. Individuella resurser och strukturella förutsättningar	166
9.5. Från exkludering till inkludering?	168
English Summary	173
Referenser	185
Bilagor:	
1. Tabeller	197
2. Huvudbrottsindelning	202
3. Statistik över dömda till fängelse, intagna i fängelse och medel- beläggning 1965-2000	203
4. Icke folkbokförda fångar	205
5. Intervjuformulär	209

Förord

Jag vill här passa på att tacka dem som varit till särskild hjälp i själva avhandlingsarbetet. Till att börja med vill jag då tacka min handledare Henrik Tham för engagerad och bra handledning. Henrik var också den som en gång startade projektet "Fängelsedömdas levnadsnivåundersökning" och fick mig att börja vid kriminologiska institutionen. Något som jag inte haft anledning att ångra då det på många sätt varit en utmärkt arbetsplats. Bidragit till det senare har inte minst Janne Flyghed och Felipe Estrada, vilka jag jobbat tillsammans med inom andra projekt. Janne är också den som flitigast läst och ivrigast kommenterat avhandlingens olika delar. Även Felipe har (efter påtryckningar) läst och lämnat värdefulla synpunkter.

Andra på institutionen som har bistått med hjälp och kommentarer är: Robert Andersson, Hanns von Hofer, Ingrid Lander, Helena du Rees, Dave Shannon och Anders Sjöberg. Tack för det! Och tack också ni andra; ingen nämnd och ingen glömd!

Även personer utanför institutionen har varit till stor hjälp. Professor Sten-Åke Stenberg ska ha stort tack för konstruktiv opposition på mitt slutseminarium och pigga (men ratade) förslag på avhandlingstitel.

Ett varmt tack till Hanako som, förutom allt annat, hjälpt till med kodning, kommenterat och korrekturläst.

Pernilla Lindgren och Molly Lindhe tackas för hjälpen med kodning av återfallsdata.

Projektet har till största del finansierats med anslag från Kriminalvårdsstyrelsen. Lars Krantz och Jan Gustavsson på Kriminalvårdsstyrelsen har även bistått projektet med värdefulla synpunkter och mycken praktisk hjälp. Efter att en tid ha haft karaktär av sidoprojekt bidrog kriminologiska institutionen med pengar vilket gjorde det möjligt att sammanställa och slutföra denna avhandling. Tack för det!

Slutligen: Ett stort tack för hjälpen till alla intervjuare, särskilt Anders Öberg, och till övriga som bidragit till att undersökningen kunde genomföras, inte minst de intervjuade.

Stockholm april 2002

Anders Nilsson

Kapitel 1

Inledning

Det er bestandig med en viss skepsis man åpner en bok som gir en statistisk beskrivelse av de innsatte i en fengselsanstalt. Man vet på forhånd hva man møter – fattigdom, alkoholisme, arbeidsløshet, åndsvakhet; kort sagt et representativt utvalg av denne verdens elendighet samlet på ett brett (Hauge 1963, s. 159).

1.1. Bakgrund

Denna avhandling handlar om levnadsförhållanden för dem som är dömda för brott och därför sitter i fängelse. Men det är inte situationen i fängelset som studeras i första hand utan förhållandena så som de såg ut före frihetsberövandet. Allt sedan frihetsstraffets genombrott har fängelserna i stor utsträckning bebotts av personer som kan beskrivas som socialt och ekonomiskt utsatta. En bild av dåliga levnadsförhållanden hos straffade och fångar har förekommit sedan mer än hundra år i Sveriges officiella statistik över ”Brottligheten” och ”Fångvården”. Redan i slutet av 1800-talet står att läsa om dömda för s.k. grövre brott att två procent hade ”goda förmögenhetsvillkor”, 20 procent ”bergliga”, 50 procent ”knappa” medan 28 procent betraktades som ”utfattiga” (von Hofer 1985, 4:2). Den hittills största utredningen av kriminalvårdens anstaltsklientel genomfördes i slutet av 1960-talet. I denna beskrevs den sociala situationen vid tiden för brotten. Utifrån uppgifter från behandlingsjournaler kunde bl.a. konstateras att hälften var arbetslösa, att nära hälften hade missbruksproblem och att var femte saknade egen bostad (SOU 1971:74).

Mot bakgrund av denna och andra beskrivningar har man talat om de fängelsedömda som fattiga och marginaliserade (t.ex. von Hofer 1993, s. 68). Det har emellertid saknats en mer systematisk kunskap om straffades och fångars levnadsförhållanden i Sverige. De undersökningar som gjorts är oftast begränsade till att behandla en eller några få aspekter. Vidare har studierna i huvudsak varit av administrativ karaktär – det rör sig i första hand om kartläggningar och beskrivningar som bygger på uppgifter hämtade från kriminalvårdens behandlingsjournaler eller register. De två större undersökningar av fångars sociala situation som genomförts är t.ex. båda baserade på uppgifter från de intagnas behandlingsjournaler. Den första av dessa genomfördes på uppdrag av Kommittén för anstaltsbehandling inom kriminalvården och beskrev samtliga intagna en viss dag (SOU 1971:74). Den

andra initierades av Fängelseutredningen (SOU 1993:76) och beskrev ett urval av frigivna som avtjänat fängelsestraff (KVS 1994). Någon representativ undersökning där man frågat fångarna själva om deras situation har inte gjorts. Det saknas också undersökningar som möjliggör jämförelser över tid och som tillåter mer analyserande jämförelser med befolkningen i övrigt. Det senare är viktigt då levnadsförhållanden är relativa och förstås i relation till hur andra har det. Utan denna jämförelse är det svårt att placera en beskrivning och analys av levnadsförhållanden och deras förändring i ett större sammanhang.

Det finns förvisso ett flertal studier där det ingår mer eller mindre utförliga beskrivningar av straffades sociala förhållanden (t.ex. Ahlberg 1984; Bondesson 1974; BRÅ 2001; Chylicki 1992; Törnqvist 1966). Men det är ytterst få som har frågan om social situation eller levnadsförhållanden i fokus och därtill har med någon jämförelsegrupp. Två nordiska studier som till sina utgångspunkter har många likheter med denna undersökning är Kyvsgaards (1989) registerstudie av levnadsförhållanden bland danska lagöverträdare och Skardhamars (2002) undersökning av norska fångars levnadsvillkor. Båda dessa ger breda beskrivningar av fångars situation i jämförelse med befolkningen i stort.¹ Det finns också två tidigare svenska undersökningar som ger breda beskrivningar av sociala förhållanden bland straffade i jämförelse med andra. Den ena är Helanders (1974) registerstudie av sjuklighet, försörjnings- och arbetsmarknadsproblem bland ett urval av ovillkorligt straffade män under perioden 1956-71. Den andra är Thams (1979) undersökning av levnadsförhållanden för de kriminalregisterantecknade män som ingick i 1968 års levnadsnivåundersökning. Den senare visar att de män som förekommer i kriminalregistret lever under sämre förhållanden än övriga medborgare – men skillnaderna är relativt måttliga. I jämförelse med Helanders studie framstår skillnaderna gentemot jämförelsepopulationen avseende hälsa, försörjning och förekomst av alkoholproblem som väsentligt mindre. Undersökningarna skiljer sig åt i flera avseenden men skillnaderna vad beträffar den bild som ges av sociala förhållanden kan sannolikt i första hand hänföras till olika populationsbestämningar. Thams undersökningspopulation av kriminalregisterantecknade är straffmässigt mindre belastad än de ovillkorligt straffade som

¹ Kyvsgaards undersökning är en brett upplagd registerstudie där uppgifter om kriminalitet, straff och levnadsförhållanden samlats in för ca 12000 lagöverträdare vilka jämförs med befolkningen i stort. Skardhamar har gjort en enkätundersökning till ett urval av norska fångar (n=247). För konstruktionen av frågor har han utgått från de norska *levetårsundersökelsene* och till viss del även från min levnadsnivåundersökning med fångar 1997 (Nilsson & Tham 1999). Jämförelser görs också med mina resultat. Möjligheterna för mig att göra motsvarande har dock varit begränsade eftersom Skardhamars undersökning kom kort tid före mitt manusstopp.

ingår i Helanders studie.² Dessutom inkluderar Thams studie samtliga som *någon gång* begått ett brott som lett till kriminalregisterdom, vilket ger en tidsmässigt vidare definierad population. Ju vidare en population av straffade definieras tidsmässigt, desto tyngre kommer de tillfälliga lagöverträdarna att väga, vilket i sin tur medför mindre avvikelser från normalbefolkningen.

Om de tidigare svenska studier som gjorts kan sägas att de avser olika populationer av straffade och att levnadsförhållanden har mätts på olika sätt, vilket försvårar jämförelser. Vidare är de långt ifrån aktuella – den tidigare tvärsnittundersökning som gjorts av fångars sociala situation (SOU 1971:74) och de två studier som jämfört straffades levnadsförhållanden med andras (Helander 1974; Tham 1979) avser samtliga förhållanden för ungefär 30 år sedan. Under denna tidsperiod är det mycket som har förändrats. Vad beträffar fångpopulationen så har t.ex. de intagna i genomsnitt blivit äldre, andelen med utländsk bakgrund har ökat och narkotikan har satt sin prägel på fängelserna, både som direkt orsak till dom och som problem bland de intagna.

Under denna period har också uppmärksamheten kring och synen på lagöverträdare förändrats. Under 1960- och 70-talen var forskning som rörde fängelset som institution och fångars och straffades förhållanden aktiv, frågorna gavs också stort utrymme i samhällsdebatten. I dag är denna forskning mer begränsad och det intresse som ägnas fångar och fängelser har ändrat karaktär. Enligt Tham (1995) har bilden av lagöverträdaren förändrats från att ha betraktats som offer för uppväxtförhållanden och levnadsvillkor till att nu ses som en rationell aktör som skilt från sin sociala situation väljer att begå eller inte begå brott. Kriminologiska förklaringar som betonar betydelsen av samhälleliga faktorer har också fått stå tillbaka för mer individcentrerade perspektiv (Garland 1996; Lilly m.fl. 1995, s. 214). Förändringen återspeglas även i massmedia. Brotts och brottslingar har fått mer utrymme samtidigt som bilden har blivit mer hotfull. Beskrivningar av brottslingen som ond och hänsynslös har blivit vanligare och orsaker till brott placeras i ökad utsträckning hos individen själv (Reiner m.fl. 2001; se även Dahlquist 2000; Simon 2000). I en studie av hur ungdomsbrottslighet har uppmärksamats i svenska medier under tre olika decennier konstaterar Pollack (2001) att vi i mitten av 1970-talet uppmanas att se till brottslingens sociala omständigheter och i mitten av 1990-talet att istället se till brottsoffret.

² Helanders (1974) studie avser ett urval av ovillkorligt straffade (n=259), vilket innebär fängelse, straffarbete, ungdomsfängelse eller internering. Jämförelserna görs med en kontrollgrupp av ostraffade (födda samma dag och år i samma län). Thams (1979) undersökning gäller kriminalregisterantecknade (n=268), vilket i viss utsträckning även inkluderar lindrigare påföljder som böter.

Young (1999) har beskrivit denna förändring av synen på brottslingen som en del av en mer generell övergång från ett inkluderande till ett exkluderande samhälle. På 1960- och 70-talen betonade det västerländska samhället integrering och rehabilitering av avvikare för att under 1980- och 90-talen istället skilja ut och exkludera dessa grupper. I det inkluderande samhället betraktades inte avvikaren som ett hot utifrån, utan som någon som måste socialiseras eller rehabiliteras. Synen på brottslingen var mer förstående och i viss mån sågs denne som ett offer för samhällsfaktorer. I det exkluderande samhället har kraven på lag och ordning ökat och toleransen gentemot avvikare minskat. Avvikaren själv betraktas nu som orsak till det onda (ibid.; Garland 2001, s. 193ff; Melossi 2000).

För svenska förhållanden kan förändringar inom kriminalpolitiken ses som ett uttryck för detta. Behandlingstänkandet har gett vika för ett påföljdstänkande baserat på avskräckning och straffvärde (Tham 1995; se även SOU 1993:76, s. 16ff) och frågor om behandling och resocialisering har fått lämna utrymme åt risk- och farlighetsbedömningar (Hauge 2001, s. 155f). En bakgrund härtill är att välfärds- och behandlingsoptimism förbytts av pessimism. Övertygelsen att brott och andra sociala problem till stor del kunde minskas genom sociala reformer var tidigare utbredd. Det fanns också en stark tro på behandlingsinsatser. Men utvecklingen blev istället den motsatta – brottsligheten ökade samtidigt som ekonomi och välfärd var i tillväxt och individuella behandlingsinsatser visade inte de resultat man hade hoppats på. Den ändrade synen på brottslingen och individualiseringen av förklaringar till avvikande beteende som skett sedan slutet av 1980-talet har satts i samband med ekonomiska förändringar och välfärdsstatens försvagning (Melossi 2000; Tham 1995, s. 101f; Young 1999). Utvecklingen är i detta perspektiv inte exklusiv för hur brottslingar betraktas, utan hänger samman med en mer generell utveckling mot ökad individualisering av synen på sociala problem. I ett betänkande från den svenska demokratiutredningen heter det: ”Förr betraktades, med viss rätt, en medborgares problem ofta som ’samhällets fel’. Numera sägs allt oftare att det är ’individens (eget) fel’. Det kan avspegla ett djupt odemokratiskt förakt för svaghet” (SOU 2000:1, s. 59; se även Erlingsson 2001, s. 147ff; Lilly m.fl. 1995, s. 196ff). Även om synen på sociala problem och på brottslingen förändrats kan dock bilden av dåliga levnadsförhållanden bland fångar fortfarande antas gälla.

Som Hauges inledande citat anger kan vi på förhand anta att fångars levnadsförhållanden i olika avseenden är sämre än den övriga befolkningens. Men till skillnad från andra grupper i samhället som också kännetecknas av sämre levnadsförhållanden – t.ex. arbetslösa (Åberg & Nordenmark 2000),

ensamstående mödrar (Gähler 2001) och invandrare (Häll 1997) – vet vi inte i vilken utsträckning fångars levnadsförhållanden faktiskt är sämre än befolkningens i övrigt eller hur de förändrats över tid.

1.2. Syfte och frågeställningar

Syftet med denna avhandling är att utifrån ett resursperspektiv studera fångars levnadsförhållanden. De övergripande frågeställningar som behandlas är:

- Hur ser fångars uppväxt- och levnadsförhållanden ut i jämförelse med befolkningens i övrigt?
- Hur skiljer sig levnadsförhållanden mellan olika grupper av fångar?
- Vilken betydelse har levnadsförhållanden för återfall i brott?

Utgångspunkten har varit att göra en levnadsnivåundersökning riktad till fångar. Sedan slutet av 1960-talet har det i Sverige gjorts ett antal s.k. levnadsnivåundersökningar. Dessa undersökningar bygger på personliga intervjuer med representativa urval av den vuxna befolkningen. Syftet är att beskriva människors levnadsnivå och välfärd utifrån konkreta levnadsförhållanden. I intervjuerna ställs därför en rad frågor som rör olika områden som är centrala för människors välfärd: Utbildning, sysselsättning, ekonomi, boende, hälsa, sociala relationer, politiska resurser, fritid, trygghet och utsatthet för brott. Undersökningarna utgår från ett resursperspektiv, och levnadsnivå definieras som ”individens förfogande över resurser att, under givna förutsättningar, medvetet kontrollera och styra sina levnadsvillkor” (Erikson & Åberg 1984, s. 14). Människor ses som aktivt handlande individer där resurser och förutsättningarna att utnyttja dem bestämmer möjligheter och livschanser.

För undersökningen av fångars levnadsförhållanden används samma tillvägagångssätt som i levnadsnivåundersökningarnas studier av ”normalbefolkningens” välfärd. Genom att de frågor som ingår i de nationella levnadsnivåundersökningarna även ställs till fångarna möjliggörs jämförelser med befolkningen i stort. Men frågorna som ingår i de nationella levnadsnivåundersökningarna är i första hand inriktade på att belysa förhållanden för bredare kategorier av medborgare eller ”normalbefolkningen”. Att utifrån dessa frågor beskriva situationen för grupper som kännetecknas av en mer särpräglad utsatthet kan vara problematiskt. Inte för att levnadsnivåundersökningarnas frågor om hälsa, boende, ekonomi m.m. skulle sakna relevans för deras situation, utan för att även sådana former av utsatthet och problem som inte undersöks i de nationella undersökningarna troligtvis är centrala. I intervjuerna med fångar har därför även andra frågor tagits med, bl.a. om missbruk och

kriminalitet, och jämförelser görs också mellan olika grupper av fångar. Dessa jämförelser visar på riskfaktorer för välfärdsproblem och marginalisering i fångpopulationen.

En annan viktig aspekt är frågan om levnadsförhållandens betydelse för återfall i brott. Tidigare studier har visat att återfall eller upphörande med brott varierar med tidigare brottsbelastning och ålder. Flertalet av de studier som gjorts bygger enbart på registerdata avseende olika verkställighetsuppgifter. Få studier har därför kunnat uppmärksamma betydelsen av individers sociala och ekonomiska förhållanden. I denna undersökning studeras betydelsen av resurser eller legala möjligheter genom att kombinera registeruppgifter över tidigare belastning med intervjudata avseende levnadsförhållanden.

En studie av fångars levnadsförhållanden gör det möjligt att uppmärksamma resursbrister och behov hos en grupp medborgare som inte kan studeras i de nationella levnadsnivåundersökningarna. Undersökningen bidrar därför till en mer fullständig bild av levnadsförhållanden i dagens välfärdssamhälle. Fångars levnadsförhållanden utgör även en stark realitet i förklaringar till brottslighet och i försöken till rehabilitering. Undersökningens syfte – att studera fångars levnadsförhållanden – har såväl socialpolitisk som kriminologisk och kriminalpolitisk relevans. Den socialpolitiska relevansen ligger i att lyfta fram levnadsnivåbrister. Det kriminologiskt och kriminalpolitiskt relevanta ligger i första hand i frågan om levnadsnivåns betydelse för grövre och upprepad brottslighet.

1.3. Avhandlingens disposition

Avhandlingens andra kapitel består av två huvuddelar. I den första av dessa behandlas frågan om hur man mäter levnadsnivå och välfärd. Tyngdpunkten ligger på en presentation av levnadsnivåundersökningarna och deras teoretiska utgångspunkt – resursperspektivet. Frågan om detta perspektivs möjligheter och begränsningar i att beskriva förhållanden för grupper som förknippas med sociala problem tas också upp. I kapitlets andra del relateras levnadsnivåundersökningarnas resursperspektiv till kriminologisk teori; hur ser kriminologiska teorier på relationen mellan levnadsförhållanden och brott och hur kan levnadsnivåundersökningarnas resursperspektiv tolkas kriminologiskt?

I avhandlingens tredje kapitel ges en beskrivning av fångpopulationen utifrån kriminalvårdsstatistiken. Hur många fångar finns det? För vilka brott är de dömda? Vilka är strafftiderna? Såväl den aktuella situationen som utvecklingen

under de senaste 30 åren tas upp. Det längre perspektivet är viktigt för frågan om förändringar i användningen av fängelsestraffet och dess konsekvenser för sammansättningen av gruppen fångar.

Kapitel fyra ger en beskrivning av och för en diskussion kring undersökningens genomförande. I första hand är det frågor som rör intervjuundersökningen med fångar som behandlas: Hur har undersökningspopulationen bestämts, och hur har urval och intervjuer gått till? Här behandlas även frågor om bortfall, validitet och etiska överväganden.

Med kapitel fem inleds avhandlingens resultatdel. Detta kapitel behandlar fångars uppväxtförhållanden. Vilken bakgrund har fångarna? Hur ser deras uppväxtvillkor ut i jämförelse med befolkningens i övrigt? Kapitlet är en bearbetning av ett bidrag till en tidigare publicerad antologi om ungdomsbrottslighet (Nilsson 2001). Kapitel sex tar upp fångars levnadsförhållanden inom områdena utbildning, sysselsättning, ekonomi, boende, sociala relationer, politiska resurser, hälsa, alkohol och narkotika samt utsatthet för brott. Fokus ligger här på jämförelsen med befolkningen i övrigt. Hälsa och utsatthet för brott skiljer sig från övriga områden i och med att dessa frågor inte specifikt avser perioden före frihetsberövandet. Här görs också en närmare analys av riskfaktorer där både förhållanden i frihet och faktorer som hänger samman med själva frihetsberövandet uppmärksammas.

Kapitel sju behandlar frågan om ansamling av olika välfärdsproblem. De olika välfärdskomponenterna – utbildning, sysselsättning, ekonomi, boende, hälsa, politiska resurser och trygghet – tenderar att hänga samman, d.v.s. de med bristande resurser inom ett område har ofta brister även inom andra. Detta förhållande gör de totala skillnaderna mellan individer och grupper mer påtagliga (Erikson 1991, s. 54). För att belysa skillnader i levnadsförhållanden bör därför inte de enskilda välfärdsområdena betraktas som isolerade, utan det är viktigt att även uppmärksamma frågan om ansamling eller samgång mellan olika välfärdsproblem. Det senare understryks av att detta är något som förbigåtts i tidigare studier. I kapitlet görs jämförelser mellan fångar och befolkningen i stort men även mellan olika grupper av fångar. I vilken utsträckning är fångpopulationen marginaliserad eller socialt exkluderad, och hur skiljer sig olika grupper av fångar åt i detta avseende? De kvinnliga fångarna, vilka utgör en klar minoritet och bl.a. därför ofta förbigåtts i tidigare undersökningar, uppmärksammas särskilt. Delar av kapitel sex och sju har tidigare publicerats (Nilsson & Tham 1999; Nilsson 2000).

Kapitel åtta tar upp frågan om levnadsförhållanden och återfall i brott. Vilken betydelse har levnadsförhållanden för återfall eller upphörande med brott? Hur påverkar förekomsten av olika välfärdsproblem/resursbrister risken för återfall? Och vilken betydelse har dessa i jämförelse med kända riskfaktorer som rör tidigare brottsbelastning?

I avhandlingens avslutande kapitel förs en diskussion utifrån resultatkapitlen. Här ställs också frågan om förändringar över tid. Beskrivningen av fångars levnadsförhållanden och jämförelsen med den övriga befolkningen baseras i denna avhandling på en tvärsnittsundersökning. Frågan om utvecklingen över tid för gruppen fångar i jämförelse med befolkningen i övrigt, d.v.s. om vi har en utveckling mot ökad exkludering, kan därför inte besvaras utifrån denna. Men vissa jämförelser kan ändå göras med tidigare undersökningar. Har avståndet mellan fångar och befolkningen i övrigt ökat?

Kapitel 2

Levnadsförhållanden, resurser och kriminologisk teori

2.1. Inledning

Under de senaste 30 åren har det i Sverige gjorts en rad undersökningar om människors levnadsförhållanden och välfärdens fördelning. Denna expansion av välfärdsforskningen har sin bakgrund i välfärdssamhällets uppbyggnad och en politisk vilja att undanröja sociala missförhållanden. I Sverige har välfärdsforskningen dominerats av de undersökningar av levnadsförhållanden som görs vid Institutet för social forskning vid Stockholms universitet (LNU) respektive Statistiska centralbyrån (ULF). Undersökningarna har sin gemensamma bakgrund i den första levnadsnivåundersökningen från 1968. Denna gjordes på uppdrag av den statliga Låginkomstutredningen (SOU 1970:34) och genomfördes som intervjuer med ett representativt urval av cirka 6000 personer bosatta i Sverige i åldrarna 15 till 75 år. Syftet var att beskriva människors välfärd utifrån konkreta levnadsförhållanden. En utgångspunkt var nämligen att det för analysen av levnadsstandard och välfärd inte räckte med direkt ekonomiska mått som inkomster och förmögenhet. Ett politiskt direktiv var också att undersökningen skulle kunna ”läggas till grund för konkreta åtgärder i syfte att förbättra låginkomstgruppernas villkor” (SOU 1970:34, s. 10). Kartläggningen av människors välfärd kom därför att knytas till välfärdsstatens åtaganden. De undersökningar av levnadsförhållanden som senare gjorts vid Statistiska centralbyrån (SCB) och Institutet för social forskning (SOFI) följer samma inriktning som den första levnadsnivåundersökningen; de delar perspektiv och har ett likartat tillvägagångssätt. Då huvuddelen av de frågor som ingår i undersökningen av fångars levnadsförhållanden är hämtade från dessa undersökningar kan även denna sägas följa samma tradition, åtminstone vad beträffar mätningen av välfärd.

Detta kapitel består av två huvuddelar. I den första ges en presentation av levnadsnivåundersökningarna och deras teoretiska utgångspunkt. Frågan om detta perspektivs möjligheter och begränsningar i att beskriva förhållanden för grupper som förknippas med sociala problem behandlas och olika begrepp som beskriver social och ekonomisk utsatthet tas upp; begrepp som det finns anledning att återkomma till i avhandlingens resultatdel. I kapitlets andra del

relateras levnadsnivåundersökningarnas resursperspektiv till kriminologisk teori; hur kan resursperspektivet tolkas kriminologiskt?

2.2. Levnadsnivåundersökningarnas teoretiska utgångspunkt

Levnadsnivåundersökningarna utgår från ett resursperspektiv där levnadsnivå definieras som ”individens förfogande över resurser att, under givna förutsättningar, medvetet kontrollera och styra sina levnadsvillkor” (Erikson & Åberg 1984, s. 14; se även Johansson 1979, s. 52). Av detta följer att människor ses som aktivt handlande aktörer där resurser och förutsättningar att utnyttja dem bestämmer möjligheter och livschanser. En hög levnadsnivå blir detsamma som ett stort handlingsutrymme. De teoretiska överväganden som gjorts gäller just individen som aktör och hur välfärd skall mätas. Undersökningarna utgår inte från någon övergripande teori om hur skillnader i levnadsnivå eller välfärd skall förstås, utan är snarare beskrivande.

När man ska vidga välfärdsbegreppet utöver det ekonomiska kan man antingen definiera det i termer av behovstillfredsställelse eller som förfogande över resurser. Utgångspunkten för de svenska levnadsnivåundersökningarna är alltså det senare. Argumentet är att en undersökning av individens tillfredsställelse med sin situation inte behöver säga något om den faktiska situationen, de omständigheter under vilka människor lever. Antagandet är att individens tillfredsställelse avgörs av hur situationen är i förhållande till anspråksnivå, och anspråksnivån varierar från individ till individ: ”Ett välfärdsbegrepp baserat på individens tillfredsställelse med sin situation registrerar således den fattiges fördragsamhet liksom den rikes missnöje i en både praktiskt och teoretiskt ofruktbar jämförelse av välfärd” (Johansson 1979, s. 51). Genom inriktningen på resurser istället för tillfredsställelse av behov har man undvikit frågan om vad som utgör välfärd eller ”det goda livet”, något som är svårare att enas om och också i större utsträckning förändras över tid. I de teoretiska övervägandena är levnadsnivåundersökningarna influerade av den engelske samhällsforskaren Titmuss arbeten (Johansson 1979, s. 49ff). I sin definition av levnadsnivå betonar denne just individens kontroll över resurser (Titmuss 1958). Eftersom resurser inte har ett värde oberoende av det omgivande samhället sågs resursdefinitionen dock som otillräcklig. Det är inte bara individens resurser som är avgörande utan även förutsättningarna att kunna utnyttja dem. ”Resurser omfattar sådant som inkomst, förmögenhet, kunskaper, färdigheter och hälsa. Förutsättningarna avser t.ex. arbetsmarknaden, bostadsmarknaden, utbildningssystemet och hälso- och sjukvårdssystemet. Individens resurser och förutsättningarna att utnyttja dem bestämmer tillsammans hans möjligheter att styra sitt liv” (Erikson & Åberg 1984, s. 14f).

2.2.1. Levnadsnivåundersökningarnas mätning av välfärd

Att i en definition och mätning av levnadsnivå ta med allt som kan fungera som en resurs är självfallet inte möjligt, det skulle bli alltför omfattande. Utgångspunkten för den avgränsning som gjordes i 1968 års undersökning var en diskussion som förts inom FN om mätningar av levnadsnivå som ett bättre sätt att beskriva välfärden i olika nationer än att göra det med ett ekonomiskt mått som bruttonationalprodukten (Johansson 1979, s. 53f). Att välfärdsbegreppet på individuell nivå knöts till välfärdsstatens åtaganden innebar vidare en avgränsning till sådana levnadsförhållanden som uppfattades som påverkbara genom politiken. Själva mätningen av människors välfärd kom alltså inte i första hand att härledas ur den abstrakta definitionen av levnadsnivå (ovan) eller någon teoretisk modell (Erikson 1991, s. 46). I praktiken kom levnadsnivå och välfärd att definieras utifrån människors läge på nio olika så kallade välfärdskomponenter:

- Hälsa
- Bostad
- Utbildning
- Sysselsättning
- Ekonomiska resurser
- Sociala relationer
- Politiska resurser
- Fritid
- Säkerhet till liv och egendom

Jämte dessa komponenter ingår också frågor om bakgrunds- och uppväxtförhållanden. Varje komponent utgör ett eget block med frågor i undersökningarnas intervjuformulär.³ I hälsoblocket frågas till exempel efter olika sjukdomstyper och besvär; i boendeblocket efter hustyp, besittningsform och bostadsstandard osv. Frågorna fungerar som beskrivande indikatorer på de intervjuades faktiska förhållanden. Levnadsnivåforskningen utgår från att välfärden är mångdimensionell. Att konstruera något sammanfattande mått på levnadsnivå eller välfärd har aldrig eftersträvat. Skälet är att de olika välfärdskomponenterna inte är jämförbara och att det inte går att väga samman olika komponenter utan en subjektiv värdering av deras relativa betydelse: ”Det finns, till exempel, inte någon möjlighet att avgöra vilken av två personer som har den högre levnadsnivå om den ena har bättre hälsa men sämre ekonomi än

³ Välfärdskomponenterna har i stort sett varit desamma sedan den första levnadsnivåundersökningen. Viss förändring har dock skett över tid; i den ursprungliga komponentlistan ingick kostvanor som en separat komponent och komponenten säkerhet till liv och egendom har tillkommit (Fritzell & Lundberg 1994, s. 17).

den andra” (Erikson 1991, s. 51). Däremot har man utifrån frågorna om faktiska förhållanden inom de olika komponenternas områden, skapat indikatorer på olika så kallade välfärdsproblem.

Levnadsnivåundersökningarnas inriktning har av forskare verksamma inom denna tradition sammanfattats med att de ”i hög utsträckning baseras på tanken om att mäta resurser inom ett brett spektrum av områden vilka är centrala i livet, samt att fokus är satt på att söka fånga resursbrister – ofärd – snarare än det goda livet. Även om denna tradition formats av teoretiska överväganden är den i många stycken också ett resultat av pragmatiska beslut sprungna ur behovet att kartlägga sådant som är politiskt relevant, det vill säga inom räckhåll för politiken” (Fritzell & Lundberg 2000, s. 18).

2.2.2. Fattigdom, marginalisering och social exkludering

I levnadsnivåundersökningarna ses bristande resurser inom de olika välfärdskomponenterna som indikatorer på levnadsnivå- eller välfärdsproblem. Men hur förhåller sig levnadsnivåforskningens tradition till andra och närliggande begrepp som används för att beskriva social och ekonomisk utsatthet, som fattigdom, marginalisering och social exkludering? Till att börja med fokuserar arbetet med levnadsnivåundersökningarna på ojämlikhet snarare än fattigdom (Erikson 1991, s. 51). En utgångspunkt är att fattigdom liksom levnadsnivå är ett relativt och föränderligt begrepp som endast kan förstås som relativ deprivation. Det finns alltså ingen absolut gräns för fattigdom, utan fattigdom ska istället förstås i relation till ”den allmänna livsstilen” i samhället, det vill säga hur andra har det. När levnadsstandarden ökar så måste därför gränsen för fattigdom justeras uppåt.

Fattigdom kan studeras på olika sätt. Definitioner kan göras i absoluta eller i relativa termer, man kan se till inkomster eller, som levnadsnivåundersökningarna, studera hur människor har det inom olika områden som bedömts som viktiga för välfärden. I en genomgång av begrepp och metoder för att mäta fattigdom påtalar Halleröd (1997, s. 138) att det saknas några allmänt accepterade definitioner. Flertalet kan acceptera mer allmänna definitioner, som att fattigdom innebär att vara tvingad till oacceptabelt låg levnadsstandard. Problemen uppkommer, menar Halleröd, när ”oacceptabel levnadsstandard” och ”tvingad” ska ges mer konkret innebörd. Gränsen mellan acceptabel och oacceptabel levnadsstandard kan dras på olika vis och vad vissa ser som påtvingad fattigdom ser andra som resultat av fria val (ibid.). Ett alternativ är att resonera i termer av resursbrister på olika välfärdsområden och att studera ansamling av eller samgång mellan dessa.

Trots levnadsnivåundersökningarnas breda upplägg med indikatorer på olika välfärdsområden har de enligt Halleröd (ibid., s. 143) inte utnyttjats särskilt systematiskt för att mäta fattigdom och marginalisering. Som undantag framhålls studier av anhopning av och samgång mellan olika välfärdsproblem (Erikson & Tåhlin 1984; Fritzell & Lundberg 2000; Socialstyrelsen 2001; Tham 1994). Detta har studerats utifrån index baserade på problem inom olika komponenter. Att vara marginaliserad blir då detsamma som att ha ett givet antal problem och ökade skillnader mellan befolkningsgrupper indikatorer på marginaliseringstendenser på samhällsnivå (Tham 1994, s. 217). Eftersom man med marginalisering brukar avse minskat handlingsutrymme och minskad delaktighet (Room 1995, s. 5) förefaller kopplingen till levnadsnivåundersökningarnas resursperspektiv rimlig. Resursperspektivet betonar just betydelsen av resurser för valet av handling.

Vilka kriterier som skall ingå i begreppet marginalisering är dock problematiskt (Svedberg 1995; 1997). Begreppet har använts för beskrivningar av såväl tillstånd som processer. Därtill har det tillämpats på olika analysnivåer. Gemensamt för flertalet användningar av begreppet är att det rör sig om sociala grupperingar med svag social förankring, de är utstötta eller riskerar bli utstötta från ett socialt deltagande som flertalet tar för givet. Germani har definierat marginalitet som individers eller grupper brist på deltagande i sammanhang där de enligt rådande normer förväntas delta (Germani 1980, s. 49). Marginalisering kan ha olika former och uttryck, men sysselsättning är centralt i flertalet definitioner. Så använder t.ex. Svedberg (1995, s. 41 ff) begreppet marginaliserad för att beskriva en individs eller grups position på arbetsmarknaden. Normen är att ha förankring till arbetsmarknaden. Den som inte har det, eller har bristfällig sådan, marginaliseras mot utslagning. Rörelsen bort från förankring mot en mer osäker ställning benämns marginaliseringsprocess.

Ett närliggande begrepp till marginalisering som ofta används, i synnerhet i ett europeiskt perspektiv, är social exkludering (eller social utestängning). I den svenska debatten och litteraturen har det under 1990-talet delvis kommit att ersätta begreppet marginalisering. Begreppen används också ofta synonymt. För social exkludering gäller också att definitioner och användningsområden är flera (Edgren-Schori 2000, s. 99ff, Rönneling & Tham 1999). Även om arbete ofta är centralt i definitioner av begreppet så rymmer det en mångdimensionalitet. Handlingsutrymme och samhällelig delaktighet påverkas av flera faktorer. Att vara arbetslös rör således bara en aspekt av social exkludering. Människor kan möta exkludering i olika avseenden inom olika områden, det kan t.ex. röra

sociala relationer, hälsa, ekonomi och tillgång till varor och tjänster (Atkinson 1998, s. 20).

I sammanhanget bör det även noteras att fängelsestraff och sociala problem, som missbruk och hemlöshet, i sig kan ses som indikatorer på marginalisering och social exkludering (Socialstyrelsen 1997; s. 120; Taylor 1999, s. 17). Vidare innebär själva fängelsestraffet exkludering; den straffade avskiljs från övriga medborgare och förlorar möjligheterna till att upprätthålla normala relationer till det omgivande samhället, familj eller vänner. Den exkludering fängelsestraffet innebär rymmer flera dimensioner. De förluster som är förknippade med frihetsberövandet har bl.a. beskrivits i Sykes (1958) klassiska fängelsestudie *The Society of Captives*. Sykes talar här om fem olika former av förluster eller lidanden som följer av fängelsestraffet. Utöver förlusten av frihet, den mest uppenbara, tar han upp berövandet av tillgång till varor och tjänster, berövandet av heterosexuella relationer, berövandet av autonomi och berövandet av trygghet (se även Andra Chansen 2000; Vedeler 1993).⁴

Till begreppen marginalisering och social exkludering återkommer jag längre fram, framförallt i kapitel sju som behandlar ansamling av välfärdsproblem bland olika grupper av fångar och hos befolkningen i övrigt. Begreppen används i denna avhandling i huvudsak i anslutning till frågan om resursbrister inom olika välfärdsområden.

2.2.3. Något om levnadsnivåundersökningarnas begränsningar

En kritik som riktats mot levnadsnivåundersökningarna är att resursperspektivet i för stor utsträckning betonar materiella förhållanden och inte tar någon hänsyn till människors upplevelse av sin välfärd. Kriterierna för vad som utgör ett gott liv eller välfärd kan vara så många fler än enbart frånvaron av problem definierat utifrån bristande resurser. Människan behöver inte bara acceptabla och rimliga materiella förhållanden, ”utan också kärlek, omsorg och möjligheter att leva ut och etablera sina sociala identiteter” (Allardt 1998, s. 125).

En aspekt av särskild relevans för denna avhandling är levnadsnivåundersökningarnas begränsade förmåga att beskriva förhållanden för samhällets mest utsatta grupper. För befolkningen i stort är kännedomen om välfärdens

⁴ Snarare än oavsiktliga konsekvenser så är dessa förluster en del av fängelsestraffet. I Fängelseutredningens huvudbetänkande heter det: ”Det obehag som fängelsestraffet är avsett att innebära består däri att den dömda under strafftiden skall vara berövad sin frihet och därmed avskuren från normala kontakter med anhöriga och vänner, ställd utanför arbetslivet samt förhindrad att begagna sin fritid efter egna önskemål” (SOU 1993:76, s. 17).

fördelning och förändringar i levnadsförhållanden över tid god, mycket tack vare just levnadsnivåundersökningarna. Dessa undersökningar är dock inte lämpade för studier av de grupper i samhället som förknippas med avvikande beteenden eller sociala problem, som kriminalitet, narkotikamissbruk och hemlöshet. Den typ av marginalgrupper det här rör sig om är per definition små. Vid urval på befolkningen i stort blir deras representation därför mycket låg, även i relativt stora urvalsundersökningar (Tham 1984, s. 4). I levnadsnivåundersökningarnas urval kan till exempel inte ens en handfull fångar förväntas komma med. Vidare går populationer eller grupper förknippade med olika former av sociala problem endast undantagsvis att identifiera i denna typ av undersökningar. Därtill kan man anta att bortfall är vanligare i mer utanförstående och marginaliserade grupper. De saknar oftare fast adress och kan även antas vara mindre benägna att tacka ja till en intervju. I en undersökning av de kriminalregisterantecknade män som ingick i den första levnadsnivåundersökningen framgick av registeruppgifter att bortfallsgruppen var mer belastad än svarandegruppen (Tham 1979, s. 102ff). I en intervjuundersökning med män från Stockholm var bortfallet större bland dem med sociala problem. Bortfallet var t.ex. större bland dem med registrerad brottslighet (Sarnecki 1989, s. 115). I en studie av personer som återfallit respektive upphört med brottslighet beskrivs de som återfallit som omöjliga att få tag i om de befann sig i frihet (Chylicki 1992, s. 135). Andra exempel på utsatta grupper som är svåra att spåra och endast undantagsvis kan antas nås av levnadsnivåundersökningarnas intervjuer är hemlösa (Grosin & Norman 1974, s. 5) och vräkta (Flyghed & Stenberg 1993, s. 37). Sammantaget gör detta att denna typ av grupper ytterst sällan är representerade i nationella och representativa undersökningar. I det sammanhanget kan man därför tala om dem som gömda populationer ("hidden populations") (Lambert & Wiebel 1990).

Levnadsnivåundersökningarnas operationaliseringar och välfärdsindikatorer rymmer ytterligare begränsningar. Val av frågor och operationaliseringar går alltid att problematisera. Viktigare i detta sammanhang är att de frågor som ingår i de nationella undersökningarna i första hand är inriktade på att belysa förhållanden för medborgare i allmänhet och relativt breda kategorier i befolkningen. Som redan nämnts i avhandlingens inledande kapitel saknar självfallet inte levnadsnivåundersökningarnas frågor om hälsa, boende, utbildning, sysselsättning m.m. relevans för fångarnas situation, men andra former av utsatthet eller problem, som ligger utanför vad som frågas efter i de nationella undersökningarna, kan här antas vara viktiga. Det kan röra sig om mer grava former av problem, som att vara hemlös, eller områden som det överhuvudtaget inte frågas om i de nationella undersökningarna, t.ex. narkotikamissbruk.

Att utgå från den traditionella inriktningen av välfärdsforskningen har likafullt uppenbara fördelar. Framförallt så ger det jämförbarhet. Genom att använda frågor som ingår i de nationella levnadsnivåundersökningarna blir det möjligt att studera särskilda populationer och samtidigt, genom ULF och LNU, att jämföra med förhållanden för befolkningen i stort. Att följa den traditionella inriktningen och att också påtala detta i informationen till de intervjuade kan även ses som en markering av att studien inte tjänar ett kontrollerande eller administrativt syfte; samma frågor ställs till fångarna som till medborgare i allmänhet.

2.3. Resursperspektivet och kriminologisk teori

Levnadsnivåundersökningarnas resursperspektiv ger en sociologisk tolkningsram där betydelsen av sociala förhållanden uppmärksammas och skillnader i resurser och möjligheter lyfts fram. Men det är inte bara individens resurser som är avgörande utan även de möjligheter och förutsättningar som ges av det omgivande samhället.

Kriminologiskt kan resursperspektivet tolkas inom ramen för skilda teoririktningar, under förutsättning att dessa uppmärksammar betydelsen av skillnader i resurser och möjligheter för individens val av handling. Definitionen av levnadsnivå som ”individens förfogande över resurser att, under givna förutsättningar, medvetet kontrollera och styra sina levnadsvillkor” (Erikson & Åberg 1984, s. 14) innebär att människor ses som aktivt handlande individer där resurser och förutsättningarna att utnyttja dem bestämmer möjligheter och livschanser. Detta perspektiv går också att lägga på brott. Även om människor väljer att handla, ibland att begå brott, så gör de det inte alltid under förhållanden som de själva valt. Det finns möjligheter till vissa val men valmöjligheterna eller alternativen – handlingsutrymmet – är i olika grad begränsade. Det innebär varken att brottslighet ursäktas eller rättfärdigas; valet av handling innebär ett ansvar, men de förhållanden under vilka detta val gjorts kan göra det mer begripligt (Box 1987, s. 29; se även Braithwaite 1989, s. 9; Carlen 1988, s. 162f; Findlay 1999, s. 115ff). I denna kontext har levnadsnivåundersökningarnas resursperspektiv och ett uppmärksammande av levnadsförhållanden relevans.

Brottslighet är ett mångfacetterat problem och hänger samman med en lång rad förhållanden. Riskfaktorer för kriminalitet, och i förlängningen frihetsstraff, finns i såväl bakomliggande faktorer och uppväxtförhållanden som levnadsförhållanden och de mer omedelbara omständigheter under vilka människor lever. Var tyngdpunkten i förklaringar till brott ligger har skiftat över

tid och varierar mellan olika teoririktningar. Att situationer av fattigdom och social utsatthet orsakar brott var länge ett grundantagande inom kriminologin, men har idag till stor del övergetts till förmån för förklaringsmodeller med större tonvikt på dels bakomliggande faktorer hos individer, som personlighetsegenskaper och förhållanden som hör till uppväxten, dels situationella faktorer (Hagan & McCarthy 1998, s. 80 ff).

Hagan och McCarthy (ibid., s. 224 ff) menar att en av orsakerna till detta skifte finns i själva kriminologins utveckling. Med 1960- och 70-talens teoretiska förnyelse följde en metodologisk inriktning på självrapportundersökningar riktade till skolungdomar (t.ex. Hirschi 1969) vilken kom att dominera vid etiologiska studier. Det skedde enligt författarna en ”institutionalisering” av självrapportstudier till skolungdom som innebar ett minskat intresse för marginalgrupper. Skolan ersatte enligt Hagan och McCarthy gatan som område för datainsamling, vilket medförde att fokus skiftade från mer allvarliga former av utsatthet till lindrigare former av utsatthet och mer triviala brottsförseelser. Detta är också enligt dem en viktig orsak till dessa studiers ”misslyckande” med att visa kopplingen mellan klassförhållanden och brott och kriminologers avfärdande av eller ointresse för sociala förhållanden som kausal faktor.

2.3.1. Kontroll, strain och socialt kapital

Strainteori och kontrollteori är två klassiska och dominerande kriminologiska teoririktningar som båda har relevans utifrån ett resursperspektiv. Strainteori ser ojämlikhet som främsta orsak till skillnader i brottslighet (Merton 1968). Teorin, som betonar den sociala positionens betydelse för skillnader i möjligheter eller livschanser, har tidigare kopplats till levnadsnivåundersökningarnas resursperspektiv (von Hofer m.fl. 1996, s. 89f). Kontrollteori lägger istället tonvikt på familjens och skolans roll i socialiseringsprocessen och framhåller betydelsen av sociala band – sociala relationer, delaktighet och investeringar – till det konventionella samhället (Hirschi 1969).

Med fokus på ojämlikhet lokaliseras orsakerna till variationer i brottslighet i den sociala strukturen. Människan påverkas till att bli brottsbenägen. Brottsliga beteenden kan ses som ett svar på ”samhället”. Kontrollteorin utgår istället från att människan är brottsbenägen. Det är då inte avvikelser utan konformiteten som problematiseras. ”Frågan är varför vi inte begår brott, eftersom mycket tyder på att vi skulle det om vi bara vågade” (Hirschi 1969, s. 34, min översättning). Såväl strainteori som kontrollteori pekar på problem eller brister som riskfaktorer för brottslighet. I det ena fallet begränsade möjligheter och i det andra bristande informell social kontroll.

Begreppet socialt kapital har under 1990-talet använts för en förnyelse av perspektiven på relationen mellan social kontroll och brott respektive ojämlikhet och brott. Utifrån framförallt sociala band, men även strainteori, har det här formulerats förklaringsmodeller som ligger nära ett resursperspektiv. I det följande ska kontrollteori och strainteori samt ett par av de förklaringsmodeller som lyfter fram betydelsen av socialt kapital kort presenteras.

Studien av fångars levnadsförhållanden är inte teoritestande i strikt mening. Frågan om orsaker till brott står heller inte i fokus. Med undantag för frågan om återfall begränsas också studien av att vara en tvärsnittsundersökning. Men resursperspektivet och de kriminologiska teorier som tas upp ger ändå en tolkningsram att förhålla sig till i avhandlingens resultatdelar och diskussion. Denna har relevans för såväl skillnader i levnadsförhållanden som för frågan om orsaker till brott.

Hirschis kontrollteori

Som nämnts är utgångspunkten för kontrollteorin inte en problematisering av avvikelser utan frågan teorin ställer är varför människor *inte* begår brott. Enligt Hirschi (1969) är svaret på denna fråga styrkan i olika sociala band eller bindningar till det konventionella samhället och hur mycket man har att vinna eller förlora på att begå brott. Den som har svaga sociala band har lite att förlora och riskerar därför enligt teorin att begå brott. Hirschi skiljer på fyra konformitetsskapande sociala band; anknytning (*attachment*), åtagande (*commitment*), delaktighet (*involvement*) och övertygelse (*belief*).⁵ *Anknytning* avser en internalisering av normer som fås genom att man är fäst vid personer i ens närhet, i barn- och ungdomsåren framförallt föräldrar. Det kan närmast tolkas som en individs samvete. *Åtagande* är konventionella investeringar gjorda av individen. Tanken är att en person investerar tid och energi i en konventionell livsstil; utbildning och arbete m.m. Om denne sedan överväger att begå brott måste han eller hon överväga risken att förlora dessa investeringar. Vad det är fråga om är ett rationellt vägande av kostnader. Men inte bara vad man har för stunden spelar in i denna kostnadsberäkning utan också vad man kan förväntas få i framtiden: "One is committed to conformity not only by what one has but also by what one hopes to obtain" (Hirschi 1969, s. 21). *Delaktighet* rör grad av involvering i konventionella aktiviteter; arbete, föreningsliv etc. En hög grad av delaktighet antas begränsa utrymmet för avvikande beteende. *Övertygelse* handlar om individens respekt för samhällets värderingar och lagar samt en känsla av plikt att följa dem. Värdesystemet antas vara gemensamt i samhället;

⁵ Valet av svenska begrepp följer Lindgren (1998).

även lagöverträdaren antas tro på de lagar han överträder. Att en person ändå bryter mot lagen beror enligt Hirschi framförallt på styrkan av de andra banden – anknytning, åtagande och delaktighet. De olika banden till det konventionella samhället är relaterade till varandra på så vis att de antas förstärka varandra. De kan dessutom ses som uttryck för en stegvis utveckling eller socialisering där anknytning är det sociala band som kommer först och också är viktigast.⁶

Enligt Hirschis kontrollteori följer alltså den bristande sociala kontrollen av brister beträffande sociala band och investeringar i en konventionell livsstil. Vidare ses individens sociala band till det konventionella samhället som en kontinuerlig process. En tolkning är därför att brist på resurser – osäkert boende, arbetslöshet, ekonomiska problem etc. – innebär att bindningarna till det konventionella samhället är svaga och att man därigenom har mindre att förlora på att begå brott (Sampson & Laub 1993; se även Crutchfield & Pitchford 1997; Uggen 1999). Denna tolkning görs dock inte uttalat av Hirschi själv. Den går också emot hans senare s.k. självkontrollteori, vilken förlägger orsakerna till brottsliga karriärer till de första levnadsåren.⁷

Strainteorin

Strainteorin formulerades ursprungligen av Merton (1938). Det huvudsakliga syftet var att undersöka hur sociala strukturer kan utöva press på vissa personer i samhället som gör att de engagerar sig i icke-konformt snarare än i konformt beteende.

Anomi ses i Mertons teori som ett tillstånd av normlöshet i samhället vilken kan tillskrivas strukturella förhållanden snarare än individen (Merton 1968, s. 215f). Den centrala hypotesen är att avvikande beteende, bl.a. kriminalitet, är ett symptom på anomi orsakad av en ojämlikhet och obalans mellan kulturellt definierade mål om individuell framgång och de medel som står till förfogande för att förverkliga dessa (ibid., s. 188). I det amerikanska samhället är enligt

⁶ För en genomgång av Hirschis teori och en prövning av den utifrån svenska data, se Ring 1999.

⁷ Efter teorin om de sociala banden har Hirschi tillsammans med Gottfredsson istället förklarat skillnader i brottsbenägenhet mellan individer med skillnader i självkontroll. Kortfattat rör självkontroll faktorer eller egenskaper som påverkar individens förmåga att förstå konsekvenserna av sitt egna handlande. I jämförelse med Hirschis teori om de sociala banden finns likheter men också väsentliga skillnader. De sociala banden rör främst extern kontroll, bindningar som uppstår i samspelet med den närmaste omgivningen, medan självkontroll snarare handlar om intern kontroll och personlighetsegenskaper. En central skillnad mellan förklaringsmodellerna ligger i att teorin om de sociala banden uppmärksammar individens band till det konventionella samhället (genom familj, skola, arbete etc.) som en kontinuerlig process, medan självkontrollen ses som internaliserad i mycket unga år och stabil över tid (Gottfredsson & Hirschi 1990, s. 90f). Denna skillnad är av betydelse inte minst vid ett beaktande av vuxna lagöverträdare och frågan om återfall i eller upphörande med brott.

Merton ekonomisk framgång det överordnade kulturella målet.⁸ De legitima medlen för att nå rådande mål om individuell framgång är ojämlikt fördelade och individens position i den sociala strukturen blir därför avgörande för möjligheten att handla i enlighet med samhällets normativa värden. Merton identifierar fem tänkbara reaktioner på obalansen mellan mål och medel.

Konformitet med både kulturella mål och institutionaliserade medel är den vanligaste anpassningsformen. De flesta människor avviker trots allt inte, även om de skulle finna sin sociala position och sina möjligheter begränsande. Andra finner dock obalansen mellan mål och medel och den press – *strain* – som följer härav som oacceptabel. Eftersom obalansen mellan mål och medel är källan till den upplevda pressen, så är förutsättningen för att lindra denna att antingen ändra de kulturella målen och/eller att välja andra medel för att nå målen än de samhälleligt och socialt accepterade. Genom att göra något eller båda av dessa så avviker individen från rådande normer. *Innovation* är den anpassningsform Merton ägnar störst intresse. Innovation inträffar när individen accepterar de kulturella målen men samtidigt inte har internaliserat de normer som föreskriver hur dessa bör nås. Mycket av det kriminella beteendet faller enligt Merton inom denna kategori. Kriminalitet blir närmast ett naturligt svar på en situation där det kulturella målet om ekonomisk framgång starkt betonas och ses som universellt samtidigt som tillgången på konventionella och legitima medel för att nå denna framgång är ojämlikt fördelat (ibid., s. 199).⁹ *Ritualism* innebär att man accepterar de institutionaliserade medlen och normerna men samtidigt sänker ambitionen vad gäller de kulturella målen om ekonomisk framgång och social mobilitet. Detta för att ambitionen skall lägga sig på en (inom ramen för de institutionaliserade medlen) nåbar nivå. Utan egentlig målambition håller sig ritualisten strikt inom ramarna för de dagliga rutinerna. *Retreatism* är den minst vanliga formen av anpassning och innebär ett förkastande av både mål och medel. De personer som uppvisar denna anpassningsform är enligt Merton: "...in society, but not of it" (ibid., s. 207). Denna anpassning kan vara en reaktion på

⁸ Enligt Merton kan dock exemplet med ekonomisk framgång ersättas av andra (Merton 1968, s. 220). I Sverige skulle t.ex. arbete kunna ses som ett dominerande kulturellt mål. Genom "arbetslinjen" har det legat en stark moralisk värdering i att det är något gott i att arbeta. Arbetet har ett värde i sig. Följaktligen ligger det något dåligt i att inte arbeta (Trygged 1996, s. 18).

⁹ Teorin verkar anta att innovation leder till kriminalitet som innebär någon form av materiell vinning och har bl.a. kritiserats för att ej specificera huruvida strain kan förklara icke utilitaristiska former av kriminalitet (Farnworth & Lieber 1989, s. 264). Enligt Merton själv förväntas dock teorin kunna förklara både utilitaristiska och icke-utilitaristiska former av kriminalitet: "...this theory does not maintain that the resulting deviant behaviour is rationally calculated and utilitarian. Instead, it centers on the acute pressures created by the discrepancy between culturally induced goals and and socially structured opportunities. The responses to these pressures with the consequent strains upon individuals subject to them may involve a considerable degree of frustration and of non-rational or of irrational behaviour" (Merton 1968, s. 232).

en situation där man assimilerat de samhälleliga normerna men varken de legitima (beroende av social position) eller de illegitima medlen (beroende av norminternalisering) är tillgängliga. Resignation häröver kan resultera i olika flyktbeteenden, t.ex. missbruk. *Uppror*, slutligen, innebär att man ser de kulturella målen och de institutionaliserade medlen som godtyckliga och illegitima. Man verkar därför för att byta ut eller kraftigt förändra hela den sociala strukturen.

Merton påtalar att de olika reaktionerna inte har att göra med olika personlighetstyper, d.v.s. vissa personer är inte särskilt disponerade för den ena eller den andra reaktionstypen. Vad det handlar om är olika reaktioner på de motsättningar eller den obalans som finns i den kulturella och sociala strukturen. Motsättningar som skapar press – *strain* – på individen som leder till anomi och avvikande beteende. Denna press gentemot anomi och avvikande är ojämnt fördelad i samhället eftersom de samhälleliga resurserna och de legitima medlen är ojämnt fördelade. Reaktionen innovation och den därtill kopplade kriminaliteten antas därför i första hand vara ett underklassfenomen. Men, menar Merton, en hög brottsnivå genereras inte enbart av en begränsning eller avsaknad av legitima möjligheter. Brottslighet genereras framförallt av det tillstånd där de kulturella målen omfattar hela populationen samtidigt som den sociala strukturen, för en stor andel, begränsar de socialt accepterade medlen för att nå dessa (ibid., s. 200). Närliggande är idén om relativ deprivation, d.v.s. att upplevelsen av blockerade möjligheter eller fattigdom förstås i relation till den allmänna livsstilen i samhället, vilket också är en utgångspunkt för levnadsnivåundersökningarna.

Begreppet strain har använts för beskrivningar av förhållanden på såväl samhälls- som individnivå. Strain på samhällsnivå rör den sociala strukturens oförmåga att fördela resurser, medan strain som tillstånd hos individer kan beskrivas som en frustration häröver, men för en del strainteoretiker även andra negativa och pressande förhållanden (Agnew 1992). Oavsett om tonvikten läggs på individ- eller samhällsnivå kvarstår ett väsentligt teoretiskt grundantagande: ”...while these other theories view delinquency as the result of drift or desire, strain theory views it as the result of pressure” (ibid., s. 50). Medan kontrollteori ser orsaken till normbrott i en bristande kontroll över människans drifter (Kornhauser 1978, s. 164)¹⁰, ser strainiteori istället orsaken till anomi i förhållandet till medlen; accepterade normer vad gäller målsträvan hamnar i konflikt med den sociala verkligheten.

¹⁰ Kontrollteori följer här Durkheims linje. Denne såg orsaken till anomi i förhållandet till målen; brist på normer som styr människors beteende gör att de utan gränser söker måluppfyllelse; ”needs and appetites are normal only when restrained” (Durkheim, citat från Passas 1995, s. 93).

Mertons teori har influerat och utvecklats av ett flertal teoretiker. Inte minst har den haft betydelse för senare subkulturteori. Ett viktigt bidrag är här Cloward och Ohlin (1960) och den distinktion de gör mellan legala och illegala medel. Förutom Mertons teori utgår de från Sutherlands (1939) teori om differentiell association; att huvudparten av brottsligt beteende lärs in genom interaktion med andra. Enligt Cloward och Ohlin är såväl legala som illegala medel ojämnt fördelade. Personer med starkt begränsade legala resurser har ofta större tillgång till illegala medel än andra. Dessa fås genom kontakter med kriminella subkulturer och inläring. För dem som är utestängda från legala möjligheter kan tillhörighet till en kriminell subkultur innebära alternativ för att erhålla social status. Kontakten med denna subkultur fås genom samhörighet med andra i liknande social situation, med Cloward och Ohlins fokus på ungdomsbrott oftast i samma grannskap. Normalbefolkningen, som har tillgång till konventionella sysselsättningar, är isolerade från kriminella subkulturer. Med tillgången till konventionella sysselsättningar följer för denna också en konventionell social kontroll (Matsueda m.fl. 1992).

Socialt kapital och brott

Hagan och McCarthy (1998) föreslår att situationer av social utsatthet och direkta levnadsförhållanden uppmärksammas inom ramen för både strain- och kontrollteori. De använder begreppet socialt kapital som ett teoriöverbyggande begrepp.

Människor antas från födseln och framåt ackumulera olika former av kapital som är avgörande för möjligheterna att nå kulturella mål (ibid., s. 228). Det mest centrala är det kapital som benämns socialt kapital. Socialt kapital ses här som ojämnt fördelade resurser som påverkar livschanser och möjligheter. Begreppet, som författarna i första hand hämtar från Coleman (1988), avser sociala relationer mellan individer och grupper vilka möjliggör handling genom att de förmedlar förväntningar, förtroenden och normer. Det sociala kapitalet kan omvandlas till andra former av kapital för att upprätthålla eller förbättra individens position i samhället. Socialt kapital ses som särskilt viktigt för att skapa humankapital – kunskaper och förmågor – under uppväxttiden. Den enskilda faktor som särskilt framhålls av Coleman (1988) är relationen mellan barn och föräldrar.

Även Hagan och McCarthy betonar betydelsen av relationen mellan barn och föräldrar, men då främst negativa relationer och situationer av tvång och utstötning. De utgår här från Agnews (1992) mer individorienterade strainperspektiv. De betonar dock att ackumuleringen och utvecklingen av

socialt kapital sker kontinuerligt över livscykeln (Hagan & McCarthy 1998, s. 236).

Ett annat centralt begrepp för Hagan och McCarthy är kriminellt kapital (ibid., s. 138). Detta är en form av humankapital som utvecklas vid kontakter och umgänge med kriminella. Det rör dels kunskaper om hur brott begås, dels en legitimering av brottsliga handlingar. Begreppet har utvecklats med utgångspunkt i Sutherlands teori om differentiell association och Colemans teori om socialt kapital. Begreppet kriminellt kapital har även likheter med subkulturteori. I termer av subkulturteori kan en förklaring till fortsatt kriminalitet vara att de illegala möjligheterna tenderar att bli fler samtidigt som de legala alternativen blir färre (Braithwaite 1989, s. 42f).¹¹ I sin studie av hemlösa ungdomar beskriver Hagan och McCarthy en ”nedåtgående” process där involvering i brott och integrering i en kriminell subkultur ger en form av kunskaper, stöd och säkerhet, men samtidigt distanserar ytterligare från det konventionella samhället (ibid., s. 232ff).¹²

En direkt koppling mellan Colemans teori om socialt kapital och kontrollteori görs av Sampson och Laub (1993). För dem är avsaknad av socialt kapital detsamma som svaga sociala band (ibid., s. 140ff). Sampson och Laub utgår från Hirschis kontrollteori men har ett mer uttalat livsförloppsperspektiv. De betonar betydelsen av sociala band och socialt kapital i alla åldrar. Sampson och Laubs modell ger en förklaring där tidigare brottslighet och sociala band i vuxen ålder båda bidrar till att förklara brottslighet i vuxen ålder (ibid., s. 178). Antagandet är att vuxna, oavsett om de tidigare begått brott eller inte, hindras från att begå brott om de investerat socialt kapital i familjeliv och arbete. Och omvänt; de vuxna som har svaga sociala band är friare att begå brottsliga handlingar – även om de inte tidigare begått brott. Detta gör, menar Sampson och Laub, att deras modell även kan tillämpas för upphörande med brott och för dem som debuterar i brott först i vuxen ålder. Kopplingen mellan avvikande beteende och brott i unga år till brott i vuxen ålder görs delvis via svaga sociala band; brott i unga år

¹¹ En närliggande aspekt av subkultur som är av särskild relevans för gruppen fångar rör prisonisering. Med detta avses negativa påverkansprocesser i samband med frihetsberövandet vilka kan medföra en mer kriminell inställning och socialisering till en kriminell subkultur (Bondesson 1974).

¹² Hagan och McCarthys studie rör kriminalitet bland hemlösa ungdomar i Kanada. Studien baseras på intervjuer med och enkäter till ett urval av hemlösa ungdomar och skolungdomar. Ett resultat som författarna framhåller är att omedelbara klassförhållanden och situationella problem – svårigheter med att klara sitt uppehälle, få mat och någonstans att sova – orsakar brott. För hemlösa är brott en viktig inkomstkälla, ofta också den enda inkomstkällan. Det man ser är en form av nödbrottslighet. Att kriminalitet kan vara en fråga om överlevnad framkommer även i en svensk intervjuundersökning med hemlösa kvinnor. Kriminalitet nämns här som ett sätt att skaffa en inkomst när inte socialbyrån ställer upp med bidrag. Att bli anhållen kan vara ett sätt att få mat och tak över huvudet (Thörn 2000, s. 247f).

predicerar svaga sociala band i vuxen ålder, vilket ökar risken för fortsatt brottsligt beteende. Men livshändelser senare i livet, som nytt jobb, nya vänner och förhållanden, kan innebära vändpunkter för individen. Det är dock inte dessa händelser i sig som kan ändra en persons brottsbenägenhet utan de bindningar och den informella sociala kontroll de medför.¹³

Upphörande med brott ses av författarna som en gradvis process där det sociala kapitalet och styrkan i de sociala banden är avgörande: "As the investment in social bonds grows, the incentive for avoiding crime increases because more is at stake" (Laub m.fl. 1998, s. 225).

Resurser och brott

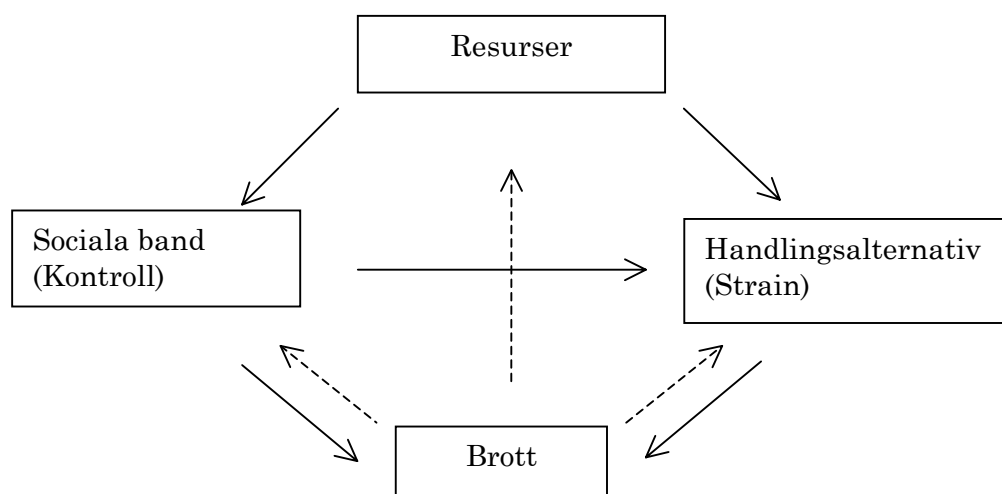
Bristande resurser, mätt genom levnadsnivåundersökningarna, har kriminologiskt tolkats inom ramen för strainteori. Begreppet socialt kapital har kopplats till såväl strain- som kontrollteori. Med tonvikt på de sociala relationerna till den närmaste omgivningen har det setts som en indikator på styrkan i de sociala banden (Sampson & Laub 1993, s. 140ff).

Tidigare har påtalats att bristande resurser vad gäller social anknytning och sysselsättning även kan tolkas i termer av marginalisering (se 2.2.2). Findlay (1999) ser brott som ett svar på marginalisering, vilket definieras just som begränsade resurser eller möjligheter. I hans förklaringsmodell antas brott ersätta legala handlingsalternativ. Det kan vara för att andra legala alternativ inte är tillgängliga och/eller för att brott ses som ett bättre alternativ. Findlay betonar betydelsen av strukturella faktorer. Det är enligt honom nödvändigt att se till vilka processer som skapar och begränsar individens möjligheter. Brott är visserligen ett val men, menar han, val ska här inte förstås som ett resultat av rationalitet och fri vilja utan som beroende av social position. Brott och samhällets reaktioner på det innebär vidare risk för ökad marginalisering och ett stärkande av en kriminell subkultur; de legala möjligheterna minskas samtidigt som reaktionen innebär en stigmatisering som tillfogar/stärker en kriminell identitet.

Antagandet att den typ av brott som leder till fängelsestraff mer sannolikt uppträder i samband med marginalisering och social utsatthet än där konventionella sociala band är starka och möjligheterna flera kan förefalla

¹³ Förklaringsmodellen får stöd av Sampson och Laubs empiriska prövning. Denna baseras på ett amerikanskt longitudinellt projekt med pojkar födda under 1920- och 30-talen. Urvalet består av 500 brottsbelastade pojkar som intagits på ungdomsvårdsskola samt en lika stor kontrollgrupp (Sampson & Laub 1993, s. 25 ff).

självklart. Men ett samband mellan dåliga levnadsförhållanden och brott kan tolkas på flera sätt. Problem med arbete, ekonomi, boende o.s.v. kan ses som orsak till kriminalitet, men också som resultatet av en ”livsstil” som inrymmer brott och missbruk. Ett samband i båda riktningar antas också av de teorier som tagits upp. Bristande resurser kan förstås både som en riskfaktor för kriminalitet (i termer av bristande informell social kontroll eller strain) och som ett resultat av kriminalitet och samhällets reaktion härpå (i termer av minskade möjligheter eller band till ett konventionellt liv). I en enkel modell som kopplar samman resurser med brott via sociala band och strain går därför sambandens riktning i båda riktningar. Detta åskådliggörs i figur 2.1.

Figur 2.1. Modell över förhållandet mellan resurser och brott. (Relationerna från resurser till brott är heldragna medan återkopplingarna från brott är streckade.)

2.3.2. De fängelsedömdas val och handlingsutrymme

Att framhålla betydelsen av resurser eller socialt kapital ger ett alternativt perspektiv till de teorier som ser till personlighetsegenskaper eller betraktar brott som i första hand ett rationellt val. Ett exempel på det förstnämnda är Gottfredson och Hirschis (1990) självkontrollteori, där brott ses som impulsiva, illa planerade handlingar som speglar en låg självkontroll och avsaknad av medkänsla för andra. Ett exempel på det senare är ekonomiska beslutsmodeller (*rational choice*), där brott ses som resultatet av en kostnadskalkyl. Genom att öka kostnaderna för brott, alternativt minska utbytet av brott antas brottsbenägenheten minska (Becker 1968). Denna typ av förklaringsmodeller betonar i de flesta fall situationella faktorer; det kriminella valet avgörs i första hand av situationen och dess frestelser. Fokus ligger därför på själva brottet och

brottsituationen och inte på gärningsmannen (Clarke 1995). Även resursperspektivet och de teorier som lyfter fram betydelsen av socialt kapital rymmer rationalitet, men fokus ligger inte på brottet och situationen i sig utan på gärningsmannens handlingsalternativ och bindningar till det omgivande samhället.

I förhållande till självkontrollteori och ekonomiska beslutsmodeller talar Hagan och McCarthy (1998) om ett mer socialt perspektiv. De menar att även om brott i vissa fall kan kännetecknas av bristande självkontroll eller rationella val, så är de omedelbara förhållanden under vilka människor lever viktigare. Den ekonomiska principen för handling – nyttomaximering och självintresse – är inte tillräcklig då människors handlingar formas och begränsas av den sociala kontexten (ibid., s. 139). En utgångspunkt som de delar med levnadsnivåundersökningarnas resursperspektiv.

Som tidigare påtalats är studien av fångars levnadsförhållanden inte teori-testande i strikt mening. Men resursperspektivet och de kriminologiska teorier som tagits upp går ändå att förhålla sig till i avhandlingens resultatdelar och diskussion. De har relevans för förståelsen av såväl skillnader i levnadsförhållanden som frågan om orsaker till brott. Ett resursperspektiv på valet av handling kan användas för såväl debut i, kontinuitet i och upphörande med/återfall i brott. För fängelsedömda motsvaras dessa faser tämligen väl av uppväxttiden, situationen vid tiden för frihetsberövandet samt perioden efter frihetsstraffets avtjänande. Dessa faser behandlas också var och en i avhandlingens resultatdel.

Vad som leder in i kriminalitet respektive bidrar till att en person fortsätter att begå brott kan vara skilda fenomen. Resursperspektivets kriminologiska relevans är inte minst intressant för frågan om återfall eller upphörande med brott. Kriminologer har ägnat relativt lite uppmärksamhet för att utveckla den teoretiska förståelsen för upphörandeprocessen. Enligt Uggen och Pilavin (1998) är ett viktigt skäl härtill att kriminologisk teori och forskning i första hand frågar efter orsaker till brott. Studier av återfall eller upphörande med brott är relativt ovanliga, såvida det inte rör sig om olika former av utvärderingar, till exempel av vårdinsatser. Enligt levnadsnivåundersökningarna är en hög levnadsnivå detsamma som ett stort handlingsutrymme. Resursperspektivet kan här vara ett sätt att skifta fokus från frågan varför människor begår brott till frågan om handlingsutrymme och vilka förhållanden som är gynnsamma för att upphöra med brott.

Kapitel 3

Fängelsestraffets användning 1965-2000

3.1. Inledning

I Sverige etablerades frihetsstraffet som en av de centrala straffrättsliga sanktionerna under första hälften av 1800-talet. Övergången från kroppsstraff till frihetsstraff har beskrivits som en del av "moderniteten", de grundläggande förändringar som skedde i övergången från det gamla till det nya samhället (von Hofer 1993; se även Foucault 1987; Nilsson 1999). Det nya straffet blev framgångsrikt: "inte så mycket genom att det skulle ha bidragit till att lösa kriminalitetsproblemet, utan genom att det lyckades så totalt dominera det kriminalpolitiska tänkandet fram till våra dagar" (von Hofer 1993, s. 67).¹⁴

Detta kapitel syftar inte till att ta upp frågor som rör fängelsets uppgifter och syften (se istället Foucault 1987; von Hofer 1993; Mathiesen 1987; Morgan 1997, s. 1144ff), utan istället att utifrån kriminalvårdsstatistik ge en bild av fängelsestraffets användning. Hur många fångar finns det? Hur många döms till respektive är inskrivna i fängelse? Andra frågor rör vilka brott man har straffats för och hur långa strafftiderna är. Det är inte bara den aktuella situationen som redovisas utan utvecklingen under de senaste 30 åren. Denna tidsram täcker en period med flera förändringar inom kriminalpolitik och kriminalvård med början i 1960- och 70-talets fängelse- och kriminalvårdsdebatt (Ekbom m.fl. 1995, s. 96ff) och också välfärdsdebattens och den traditionella välfärdsforskningens början (Socialstyrelsen 2001, s. 22f). För drygt 30 år sedan genomfördes också den tvärsnittundersökning av fångars sociala förhållanden (SOU 1971:74) med vilken vissa jämförelser görs längre fram (se kapitel 9).

Bilden av fångars levnadsförhållanden påverkas av ändringar i selektionen till fängelset, d.v.s. vilka som döms för brott och vilka kategorier av de dömda som placeras i fängelse och vilka som istället får andra påföljder (böter, villkorlig dom, skyddstillsyn, samhällstjänst, intensivövervakning eller överlämnande till

¹⁴ Att fängelset inte var någon lösning på brottsproblemet behöver inte ses som ett misslyckande. Foucault (1987) menar att fängelset, och förmodligen straff i allmänhet, inte är avsett att betvinga lagöverträdarna utan att skilja ut dem. Fängelsets "misslyckande" kan då begripas som ett uttryck för kontroll av "den farliga underklassen". Med fängelset skapas en relativt begränsad och sluten grupp av kriminella vars laglöshet kan styras mot mindre farliga former. Marginaliserade, avskilda från och utan stöd hos befolkningen, utgör brottslingarna inget egentligt hot mot samhällsordningen.

vård). En försämring av levnadsförhållanden för fångpopulationen kan vara ett resultat av såväl ett ökat avstånd – en polarisering – mellan olika grupper av lagöverträdare som ett ökat avstånd mellan lagöverträdare och befolkningen i övrigt; bägge dessa processer kan vara verksamma samtidigt (Kyvsgaard 1995). Detta är processer som måste vägas in när man ser till fångars situation, i synnerhet då jämförelser görs över tid. För förståelse och tolkning av förändringar i gruppen fångar över tid, bör därför kriminalpolitiska förändringar och ändringar i selektionen till fängelset uppmärksammas. Förändringar i användandet av fängelsestraffet har nämligen konsekvenser för sammansättningen av gruppen fångar. En hypotes är att det skett en polarisering mellan grupper av straffade. Alternativa påföljder till frihetsstraff har införts; alternativ som är öppna enbart för dem som är mindre belastade. Fångarna framstår därmed som en alltmer belastad och homogen grupp; inte för att lagöverträdarna förändrats utan för att selektionen av vilka av dem som avtjänar fängelsestraff genomgått förändringar. I den anglosaxiska litteraturen talas om en tudelningsprocess – *bifurcation* – mellan ”farliga” brottslingar, som begått flera och/eller grova brott, och ”vanliga” brottslingar, som är mindre belastade såväl straffmässigt som socialt. Utvecklingen går mot att den första gruppen låses in på längre tid med fler restriktioner medan den senare ges möjlighet till annan verkställighet än fängelse (Morgan 1997, s. 1152f).

3.2. Kriminalvårdsstatistiken

Kriminalvårdsstatistiken framställs av Kriminalvårdsstyrelsen och redovisas årligen i Kriminalvårdens officiella statistik (KOS) och ingår även i den officiella kriminalstatistiken. De uppgifter som ingår gäller brott och strafftider för de intagna, vissa verkställighetsuppgifter samt bakgrundvariablerna kön, ålder och medborgarskap. Uppgifterna avser i första hand flödesstatistik, d.v.s. fängelsedömda och fångar som tas in i fängelset under respektive år. Men det ingår även tvärsnittsstatistik, d.v.s. uppgifter för intagna vid en viss tidpunkt. Dessa redovisningssätt resulterar i delvis olika populationer. Så föreligger till exempel stora skillnader i strafftider och brottsfördelning mellan de fångar som är intagna en viss dag och nyintagna under året. Skillnaderna visar sig i att tvärsnittsklientelet straffmässigt är tyngre belastat (SCB 1993, s. 135). Redovisningssätten kan även ge skilda beskrivningar av fängelsepopulationens utveckling över tid. Orsaken till detta är att flödesstatistiken inte påverkas av fängelsestraffets längd, vilket tvärsnittsstatistiken gör. Eftersom redovisningssätten delvis ändrats över tid saknas det enhetliga tidsserier. Tvärsnitts-uppgifterna är särskilt begränsade, då Kriminalvårdsstyrelsen börjar framställa dessa först under 1980-talet. Dessförinnan finns bara tvärsnittsundersökningen från 1969 (SOU 1971:74) att tillgå för jämförelser.

3.3. Fängelsepopulationens storlek: Dömda, intagna och medelbelägning

1997, det år levnadsnivåundersökningen med fångar genomfördes, dömdes 13408 personer till fängelse, 9112 togs in i fängelse och 3809 påbörjade intensivövervakning med elektronisk kontroll (elektronisk ”fotboja”). Samma år var i genomsnitt 3593 personer intagna på landets kriminalvårdsanstalter (KVS 1998a, s. 55).¹⁵ Trettio år tidigare var det ungefär 12000 som dömdes till fängelse, ett närapå lika stort antal som togs in i fängelse och i genomsnitt 4649 personer som var inskrivna på anstalt (diagram 3.1; bilaga 3). Vad gäller medelbelägningen, det genomsnittliga antalet intagna, så har den minskat något sedan 1960-talet, vilket blir än tydligare om man tar hänsyn till att befolkningen ökat under samma period.

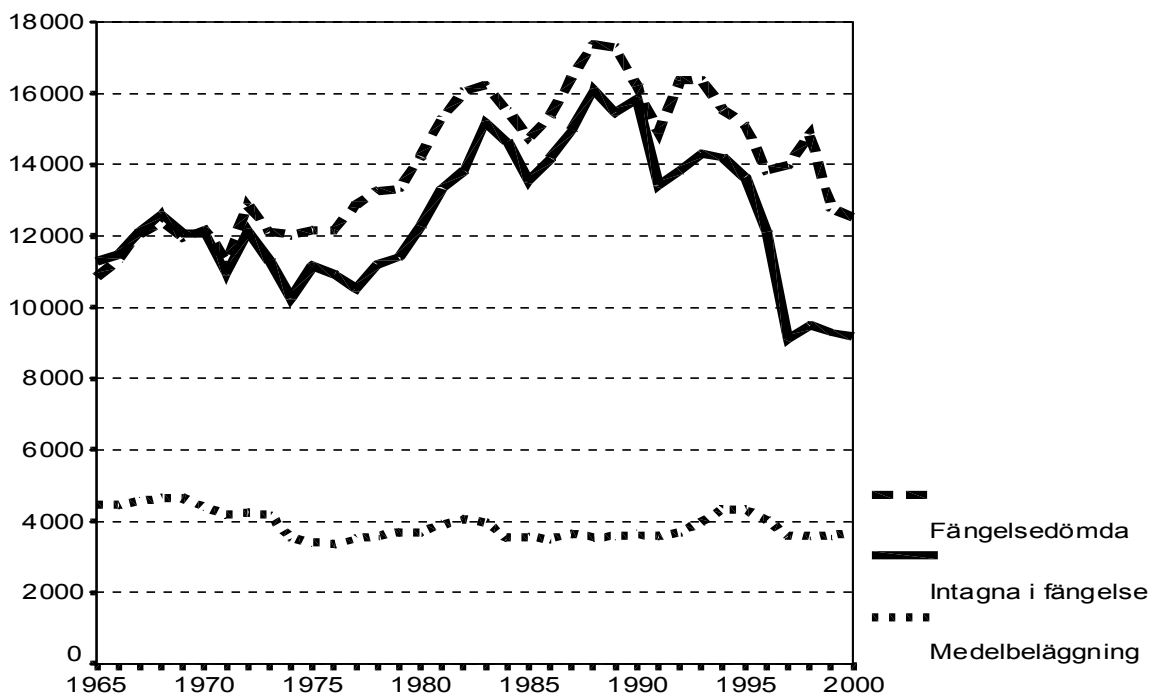

Diagram 3.1. Antal dömda till fängelse, intagna i fängelse samt medelbelägning år 1965-2000. (För en specificering av serierna se bilaga 3).

Mot bakgrund av att den registrerade brottsligheten mer eller mindre kontinuerligt ökat fram till 1990-talet (Westfelt 2001) kan det verka förvånande att fängelsebefolkningen – belägningen fångar – under de senaste 30 åren legat relativt stabilt kring 4000 personer (diagram 3.1). Fängelsebefolkningens storlek

¹⁵ År 2000 var antalet nyintagna 9178 och medelbelägningen 3712 (KVS 2001).

behöver dock inte hänga samman med brottsutvecklingen. I en studie av fängelsestraffets användning i efterkrigstidens England och Wales menar Morgan att fångpopulationens storlek knappast bestäms av faktorer bortanför politisk kontroll, istället rör det sig om ett politiskt val (Morgan 1997, s. 1144). Att fångpopulationens storlek inte entydigt hänger samman med brottsligheten framgår även av länderjämförelser (Lappi-Seppälä 2000). Så kan man också förstå den skilda utvecklingen sedan 1980-talet mellan de nordiska länderna, som haft en relativt stabil eller minskad fångpopulation, och länder med en dramatisk ökning av antalet fångar, som USA, Frankrike och England (Westfelt 2001).

Antalet fängelsedömda och intagna i fängelse varierar under perioden. Intagningar och även beläggning minskade under 1970-talet. Användningen av fängelsestraffet ökade sedan kraftigt under 1980-talet. 1979 dömdes drygt 13000 personer till fängelse, tio år senare drygt 17000. Aldrig tidigare hade så många dömts till fängelse som i slutet av 1980-talet (von Hofer 1993, s. 68). Att beläggningen samtidigt inte ökade berodde till stor del på att villkorlig frigivning efter halva strafftiden infördes 1983 för dömda upp till två års fängelse.¹⁶

Mot slutet av 1990-talet skedde en kraftig minskning av antalet nyintagna i fängelse och gapet mellan antalet fängelsedömda och antalet intagna i fängelse ökade (diagram 3.1). Detta beror till största delen på införandet av intensivövervakning med elektronisk kontroll som alternativ till anstaltsverkställighet. Under 1996 verkställde ungefär 500 personer sitt fängelsestraff genom intensivövervakning, 1997, då verksamheten blev riksomfattande, var antalet 3800 (KVS 1998a).¹⁷ Reformen med intensivövervakning och minskningen av nyintagna gör att vi i slutet 1990-talet ser den minsta fångpopulationen för hela perioden. Detta gäller i synnerhet för nyintagna, men även medelbeläggningen har minskat. Att den senare inte minskat i större utsträckning än vad som är fallet beror på avskaffandet av den obligatoriska halvtidsfrigivningen 1993, längre strafftider och att andelen av den utdömda tiden som avtjänas för de långtidsdömda ökat (KVS 1998b, s. 13f).

¹⁶ 1980-talet rymmer två toppar gällande antalet fängelsedomar. Den första 1981-83 har sin huvudsakliga förklaring i samhällets åtgärder mot narkotikabrottsligheten under denna period. Polisen intensifierade då sina insatser mot gatulangningen samtidigt som man började betrakta även innehav av små mängder cannabis eller amfetamin som brott. Huvudförklaringen till den senare toppen 1988-89 är ökade insatser mot rattonykterhetsbrotten (Ahlberg & Dolmén 1992, s. 8ff).

¹⁷ Användandet av intensivövervakningen har minskat sedan 1999, år 2000 var antalet personer som påbörjat intensivövervakning 2500. Under samma period skedde en kraftig ökning av samhällstjänst som påföljd (reglerna för samhällstjänst ändrades i januari 1999) (KVS 2000a; 2001). Möjligheten att avtjäna de sista månaderna av ett fängelsestraff med elektronisk fotboja infördes den 1:a oktober 2001. Detta försök omfattar dem som dömts till fängelse i minst två år (Regeringens prop. 2000/01:76).

3.4. Brottskategorier

Det är i huvudsak fem brottskategorier som leder till fängelsedom: våldsbrott, tillgreppsbrott, bedrägerier, narkotikabrott och rattfylleri. Dessa utgjorde huvudbrottskategorierna för ungefär fyra femtedelar av dem som togs in i fängelse år 2000 (KVS 2001, s. 61). Diagram 3.2 och 3.3 visar fördelningar på huvudbrott för tvärsnitt av fångar respektive intagna fångar under året. Det är situationen vid tvärsnittsundersökningen 1969 samt före och efter införandet av intensivövervakning 1997 som redovisas. Det är tydligt att fördelningen på de olika brottskategorierna förändrats över tid. I det längre perspektivet är det narkotikabrotten som svarar för den största förändringen. År 1969 var det mindre än två procent av de intagna en given dag som hade narkotika som huvudbrott. 30 år senare var narkotikabrott huvudbrottskategori för 24 procent, vilket gör den till den jämte våldsbrott vanligast förekommande brottskategorin för dem som bebor fängelserna (diagram 3.2; KVS 2000a, s. 57). Bakgrunden till denna utveckling är narkotikaproblemets etablering i slutet av 1960-talet och att det 1969 och framöver har skett skärpningar av narkotikalagstiftningen i olika omgångar (Sandberg 2000, s. 204f). För rattfylleribrott är utvecklingen den motsatta. Tvärsnittsundersökningen från 1969 visar att 14 procent hade trafikonykterhetsbrott som huvudbrott. År 2000 är det istället knappt tre procent (KVS 2001, s. 61). Ser man till nyintagna fångar under året var det vid periodens början mer än var tredje nyintagen som hade trafikonykterhetsbrott som huvudbrott. Vid periodens slut är motsvarande andel en av sju (diagram 3.3).

Den största minskningen av anstaltsverkställighet för trafikonykterhetsbrott sker i samband med införandet av intensivövervakning. Eftersom denna reform gäller fängelsedömda med korta strafftider påverkas inte tvärsnittsbilden av fångar i lika hög grad som flödesstatistiken över nyintagna. Av dem som beviljades intensivövervakning med elektronisk kontroll under 1997 och första hälften av 1998 hade mer än hälften rattfylleri som huvudbrott och endast tre procent narkotikabrott (BRÅ 1999, s. 52). Detta kan ställas mot att året innan intensivövervakningens införande hade 23 procent av dem som påbörjade anstaltsverkställighet rattfylleri som huvudbrott och tio procent narkotikabrott (KVS 1998a).¹⁸ En annan brottskategori som ökat bland de fängelsedömda är våldsbrott. De anmälda våldsbrotten har ökat samtidigt som domstolarna oftare utdömer fängelsestraff. En förklaring till detta är att det under perioden skett en toleransminskning gentemot våldsbrott (Estrada 2001); härigenom blir det fler

¹⁸ Skillnaderna i fördelningen efter huvudbrott förklaras inte av skillnader i antalet lagföringar. Antalet lagföringar för rattfylleri med fängelsedom är i stort sett detsamma 1996 och 1997 (BRÅ 1998, s. 120; 122).

våldsbrott som följs av rättslig påföljd, fler som leder till frihetsstraff och frihetsstraffen för våldsbrott har dessutom blivit längre¹⁹

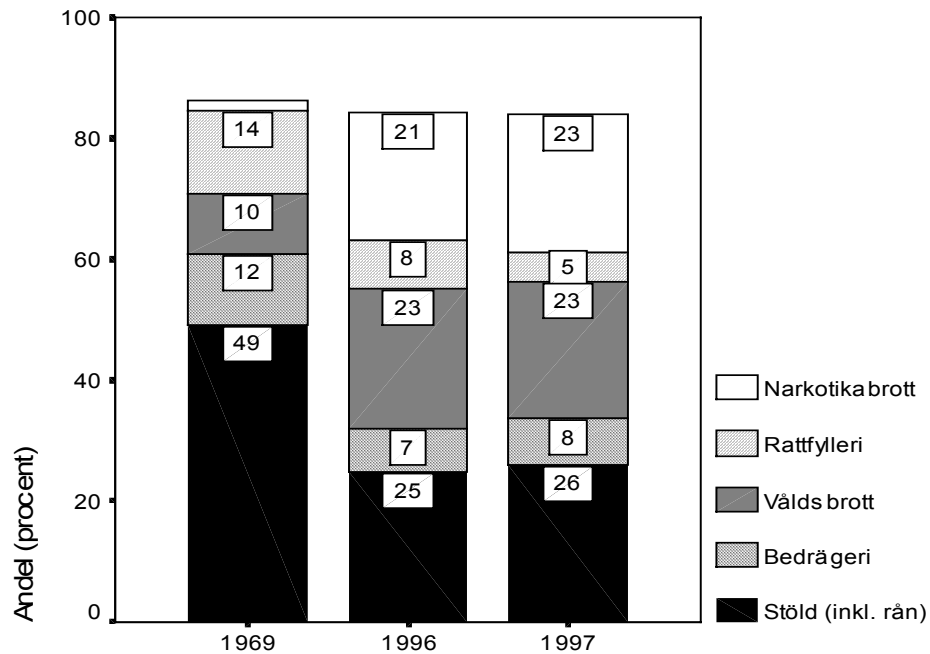

Diagram 3.2. Huvudbrott för tvärsnitt av inskrivna fångar 1969 (N=4679) samt före och efter införandet av intensivövervakning; 1996 (N=4774) och 1997 (N=4066). Andel av samtliga. (Källa: SOU 1971:74²⁰; KVS 1998a, s. 57.)

¹⁹ Den förändring som skett över tid i fördelning på huvudbrottskategorier svarar mot en förändring i vad som betraktats som det väsentliga brottsproblemet. En analys av dagspressens bild av ungdomsbrottsligheten visar en förändring i tonvikt från stöld- till våldsbrott, en förändring som inte förklaras av brottsutvecklingen utan snarare en ökad känslighet och minskad tolerans för våld (Estrada 1999). Kyvsgaard (1999) beskriver en liknande utveckling för Danmark.

²⁰ Huvudbrott för manliga fångar efter SOU 1971:74 s. 317; 279.

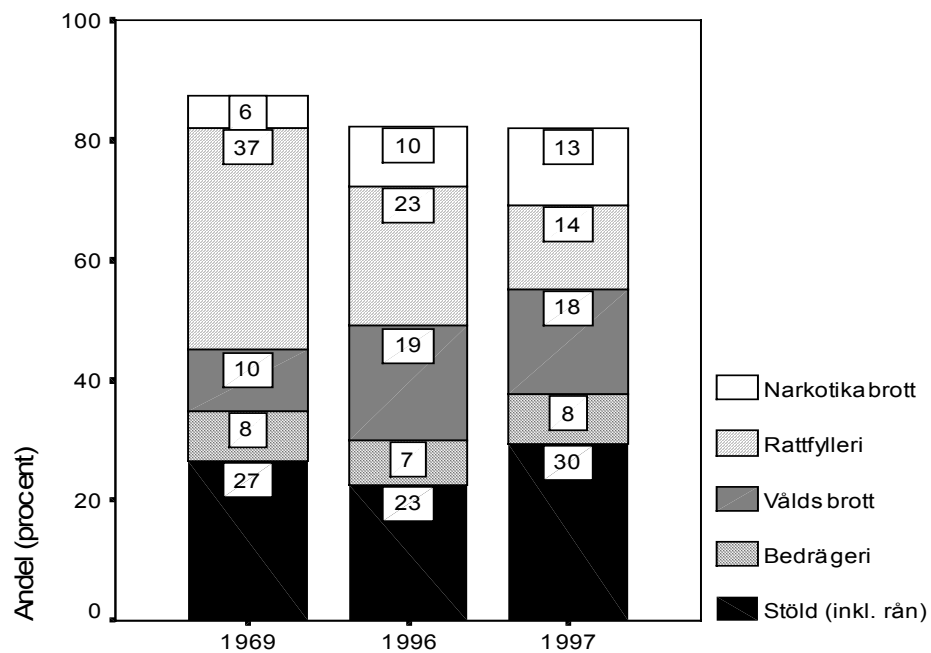

Diagram 3.3. Huvudbrott för till fängelse dömda intagna i anstalt 1969 (N=10232) samt före och efter införandet av intensivövervakning; 1996 (N=12123) och 1997 (N=9112). Andel av samtliga. (Källa: Kriminalvårdsverket 1970, s. 66-71; KVS 1998a, s. 57.)

3.5. Strafftider

Den kortaste strafftiden för fängelse är 14 dagar och den längsta tio år. Tiden kan dock bli längre om straffet är gemensamt för flera brott. Fängelse på livstid kan bara utdömas för ett mindre antal mycket grova brott, i praktiken rör det sig om mord, människorov och grov mordbrand. År 1999 var 87 livstidsdömda intagna på anstalt.²¹ Utvecklingen har inneburit såväl straff lindringar som straffskärpningar. En tydlig förändring som skett är att de intagna med korta straff har blivit färre och de med långa straff har blivit fler. Andelen av de nyintagna med strafftider under tre månader har successivt minskat sedan mitten av 1970-talet medan övriga strafftidsgrupper har ökat. Särskilt anmärkningsvärd är ökningen för dem som dömts till fem år eller mer (KVS 1994, s. 13). Den genomsnittliga vistelsetiden i fängelse ökar dock först under 1990-talet. Att den inte ökar tidigare beror huvudsakligen på reglerna med villkorlig frigivning (SCB 1993, s. 120). 1997 sker en kraftig minskning av antalet nyintagna som i

²¹ Från att under lång tid ha varit en grupp på ca 20 personer har antalet intagna livstidsdömda ökat markant sedan mitten av 1980-talet. Ökningen beror på att antalet dömda till livstid ökat och att regeringen blivit mer restriktiv när det gäller att tidsbestämma livstidsstraffen. För dem som av nåd fick sina livstidsstraff tidsbestämda under perioden 1985-96 bestämdes straffen till mellan 14 och 23 år (KVS 1999b, s. 81ff; se även Utterström 1998).

huvudsak de korttidsdömda svarar för; minskningen är en effekt av att intensivövervakning då kan ersätta fängelsestraff på upp till tre månader. En grupp för vilken man kan konstatera en påtaglig ökning sedan införandet av intensivövervakning är de med strafftider på mellan ett och två år. Strafftider på mer än två år ligger däremot antalsmässigt på ungefär samma nivå. Antalet livstidsdömda ökar, men utgör en mycket liten del av de dömda; år 2000 togs 15 livstidsdömda personer in i fängelse (KVS 2001, s. 63).

Från och med 1989 gör kriminalvårdsstyrelsen årliga tvärsnittsbeskrivningar av fångpopulationen. Diagram 3.4 visar utvecklingen under de senaste tio åren med avseende på strafftid. Ser man till fångpopulationen vid tvärsnitt så var 911 (21 procent) intagna korttidsdömda 1989, d.v.s. hade strafftider på upp till två månader, medan motsvarande antal 1997 var 318 (åtta procent). Dömda till strafftider på fem år eller mer har samtidigt ökat från drygt 400 (tio procent) i slutet av 1980-talet till nära tusen (24 procent) 1997 (diagram 3.4). Tvärsnittsundersökningen från 1969 har uppgift om strafftid enbart för manliga fängelsefångar. I denna, den antalsmässigt dominerande kategorin fångar, hade 13 procent straff på upp till två månader och endast två procent strafftider längre än fem år (SOU 1971:74, s. 319).

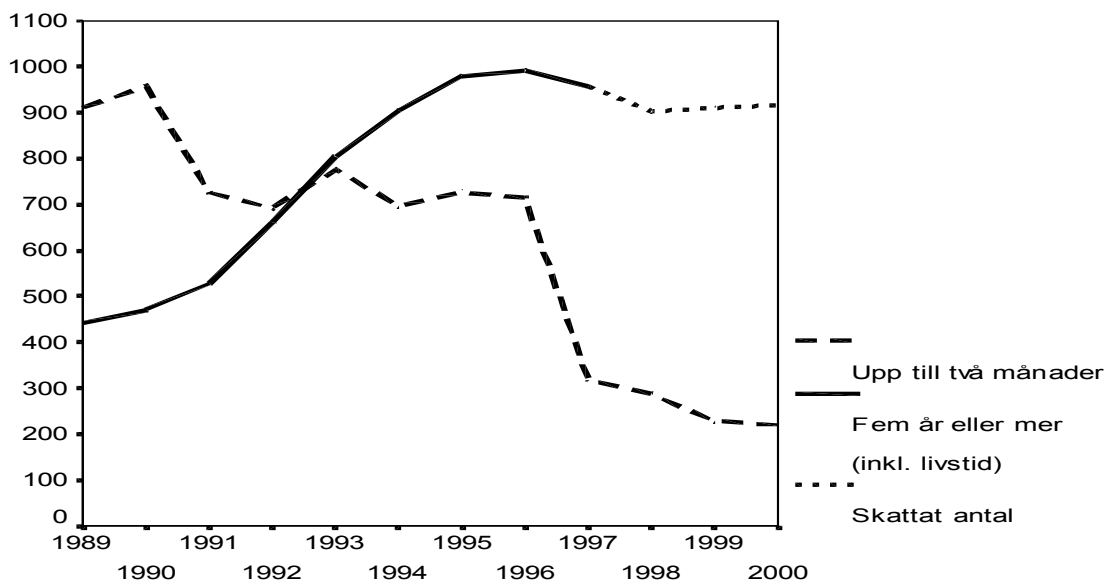

Diagram 3.4. Antal med korta respektive långa strafftider bland tvärsnitt av fångar 1989-2000. (Källa: KOS).²²

²² Avser den 1 mars 1989-91 och den 1 oktober 1992-00. Redovisningen av statistiken för de långtidsdömda ändrades efter 1997. En skattning utifrån antagandet om samma utveckling som den nya redovisningskategorin fyra år eller längre har därför gjorts (jfr. KVS 2001a, s. 63).

3.6. Bakgrundsförhållanden: Ålder, kön och medborgarskap

Även fångpopulationens sammansättning beträffande bakgrundsfaktorer som ålder, kön och utländsk bakgrund har förändrats under den studerade perioden. De fängelsedömda har under perioden successivt blivit äldre. År 1969 var medianåldern 28 år (beräknat från SCB 1989, s. 112) och år 2000 34 år (KVS 2001, s. 60). Det föreligger ingen större skillnad i åldersfördelningen mellan dömda under året och intagna en viss dag. Den stora majoriteten fångar är män. I tvärsnittsundersökningen från 1969 var drygt två procent av de intagna kvinnor. Trettio år senare var motsvarande andel fem procent, vilket i absoluta tal innebär drygt 200 kvinnor. Kvinnornas andel har alltså ökat sedan 1960-talet, men från en låg nivå. En annan förändring är att andelen utländska medborgare ökat. Invandrades överrepresentation vad gäller brottslighet är en fråga som fått stort utrymme i samhällsdebatt och även behandlats i kriminologisk forskning (von Hofer m.fl. 1996). Kriminalvårdsstatistikens uppgifter är begränsade till medborgarskap. Vid slutet av 1960-talet utgjorde de utländska medborgare elva procent av dem som togs in i anstalt. Sedan 1970-talets mitt har andelen legat relativt konstant kring 20 procent. Som en följd av att gruppen icke nordbor ökat generellt i befolkningen har det skett en förändring i sammansättningen; gruppen utgjordes 1975 till 70 procent av nordbor (KVS 1994, s. 20), 1997 var motsvarande andel 35 procent (KVS 1998a, s. 61). Ser man till ett tvärsnitt av fångar är de utländska medborgarnas andel något högre. I tvärsnittsundersökningen från 1969 var 12 procent utländska medborgare (SOU 1971:74, s. 275). Trettio år senare var ungefär en fjärdedel utländska medborgare (KVS 2001, s. 69).

3.7. Polarisering

För förståelse och tolkning av förändringar i gruppen fångar över tid är kriminalpolitiska förändringar och ändringar i selektionen till fängelset av vikt. Aktuella exempel som nämnts ovan är införandet av intensivövervakning och en ökad användning av samhällstjänst. Användandet av dessa alternativ till fängelse bidrar till att gruppen med anstaltsverkställighet framstår som mer belastad än tidigare (Andersson 1997; KVS 2000b, s. 9). I denna bemärkelse har vi en polarisering mellan lagöverträdarna; de mer resurstarka lagöverträdarna ges möjlighet till alternativa påföljder, medan de övriga blir kvar i fängelset. De senare avviker i högre grad från "det normala"; vid en jämförelse är det fler av dem som missbrukar och fler som saknar ordnad sysselsättning och bostad. Sysselsättning och bostad är förutsättningar för att kunna beviljas intensivövervakning och en ansökan om intensivövervakning kan avslås om det föreligger risk för alkohol- eller narkotikamissbruk under verkställigheten (BRÅ 1999, s. 14). Indikatorer på att anstaltsklientelet blivit en mer belastad

population sedan de nya påföljderna införts är en ökning av andelen missbrukare och en ökad andel som tidigare avtjänat fängelsestraff (KVS 2000a, s. 66).²³ *Antalet* missbrukare och tidigare fängelsedömda i anstalt har däremot inte ökat.²⁴ Att anstaltsklientelet blivit mer belastat förefaller därför i första hand vara en effekt av ändringar i valet av påföljd.²⁵ I det längre perspektivet kan utvecklingen avseende brottstyper och strafftider som redogjorts för ovan ses som indikatorer på polarisering; t.ex. innebär den ökade andelen narkotikabrottsdömda en ökad andel med missbruksproblem. Under periodens senare del understryks polariseringen mellan lagöverträdare av att strafftiderna blivit längre och restriktionerna fler för dem som hamnar i fängelse (Tham 1995; Wellholm 1998).

Utvecklingen av alternativ till korta fängelsestraff innebär en stor kriminalpolitisk förändring. Dess positiva konsekvens är att färre personer behöver avtjäna sina straff i fängelse. Det blir möjligt att undvika fängelsets negativa skadeverkningar. Samtidigt innebär det lägre kostnader för samhället. Men det finns även negativa konsekvenser. Kyvsgaard (1999, s. 50f) menar att utvecklingen innebär att likheten inför lagen åsidosätts. Möjligheten till alternativa verkställighetsformer finns bara för vissa. Differentieringen förstärks av fler restriktioner för dem som blir intagna i fängelse och att villkorlig frigivning senarelagts. Det sker även en ökad differentiering mellan de intagna. En aktuell fråga är införandet av s.k. riskbedömningsskalor. Dessa är tänkta att användas för att i större utsträckning kunna skilja olika grupper av fångar åt. Kriminalvården välkomnar ett sådant system. ”I takt med att flera alternativa påföljder skapas framstår personutredningen ännu viktigare, inte minst för att ge underlag för val av lämplig påföljd” (KVS 1999b, s. 64).

Under 1970-talet genomfördes reformer i syfte att underlätta fängelsevistelsen för de intagna (Ekbom m.fl. 1995, s. 97). Sedan slutet av 1980-talet har säkerhetsaspekter allt mer kommit att betonas och förhållandena på anstalterna har i olika avseenden skärpts, i synnerhet för dem med långa strafftider. Möjligheterna till särbehandling av långtidsdömda har ökat och beslut har tagits om skärpta regler avseende kontakter med yttervärlden, kroppsbesiktning och

²³ Det har även framförts att det som ett resultat av avinstitutionaliseringar och 1995 års psykiatireform blivit fler psykiskt störda bland de intagna. Det finns också indikatorer på att så är fallet. I en enkät till anstalterna gjorde t.ex. flertalet bedömningen att det skett en ökning (SOU 1994:5). Det finns även en långsiktig trend mot att färre överlämnas till rättspsykiatrisk vård. Någon närmare studie av utvecklingen har dock inte gjorts och kunskapen är därför bristfällig.

²⁴ För uppgifter om antalet narkotikamissbrukare: se Kriminalvårdens årliga rapport om drog-situationen (KVS 1998e).

²⁵ I vår intervjuundersökning med fångar har vi troligen en något mindre belastad population än idag (2002). Detta då undersökningen genomfördes tidigt under förändringsåret 1997 och förändringen i sammansättningen av gruppen fångar till viss del fortgått därefter.

urinprov i syfte att begränsa narkotikahandlingen i fängelserna (Tham 1995; Wellholm 1998). Vidare har kriminalvården under 1990-talets senare del blivit mer restriktiv när det gäller att bevilja permissioner (KVS 2000a) och förslag finns på åsiktsregistrering av fångar. Det senare för att kriminalvården utifrån säkerhetsaspekter bättre ska kunna avgöra var en fånge ska placeras och fatta beslut om permission (Regeringens prop. 2000/01:126).

Den ändrade sammansättningen av anstaltsklientelet – att fångpopulationen straffmässigt har blivit mer belastad – är ett motiv till ökade restriktioner. Ett annat är bilden av en mer hotfull brottsling. I en permissionsutredning från 1999 beskriver kriminalvården en grupp av resursstarka långtidsdömda fångar som ”utnyttjar” varje tillfälle att komma ut, och då inte i första hand för rehabiliterande syften. Denna grupp av fångar menar man har kommit att delvis ersätta ”den tidigare dominerande resurssvaga och utslagna gruppen” (KVS 2000a, s. 29). Den förändrade synen på brottslingen – från offer för uppväxtförhållanden och levnadsvillkor till rationell aktör som skilt från social situation väljer att begå brott (se 1.1) – förefaller även ha gjort avtryck hos kriminalvården.²⁶

²⁶ Ett annat exempel härpå ges i Kriminalvårdsstyrelsens budgetunderlag för 1999. Där beskrivs en relativt ny klientgrupp som man antar kan öka i framtiden: ”ungdomar från goda sociala förhållanden som inte missbrukar, men begår våldsbrott, förmögenhetsbrott och databrott” (KVS1998c, s. 25). Som möjlig orsaksfaktor nämner man spänningssökande. Det blir här lockelsen och attraktionen i brott snarare än sociala faktorer och utsatthet som betonas. Några empiriska belägg för dessa förändringar i fångars sociala situation ges dock inte. Bilden är inte heller entydig. I andra sammanhang talas till exempel om effekter av ökad segregering.

Kapitel 4

Undersökningens genomförande

4.1. Inledning

I detta kapitel ges en beskrivning av och förs en diskussion kring undersökningens genomförande. I första hand är det frågor som rör själva intervjuundersökningen med fångar som tas upp: Hur har undersökningspopulationen bestämts, urval och intervjuer gått till? Här behandlas även frågor om bortfall, representativitet, validitet och etiska överväganden. I kapitlet presenteras också de två undersökningar som används för jämförelser med befolkningen i stort; 1991 års Levnadsnivåundersökning (LNU91) och 1996 års Undersökning av levnadsförhållanden (ULF96). Den förstnämnda är genomförd av Institutet för social forskning vid Stockholms universitet, den senare av Statistiska centralbyrån.

4.2. Populationsbestämning

Som nämnts i föregående kapitel kan fångpopulationen definieras på olika sätt; alternativa urval av fångar eller fängelsedömda är därför möjliga. Undersökningspopulationen i denna studie består av ett tvärsnitt av fångar, d.v.s. personer intagna på landets kriminalvårdsanstalter vid en given tidpunkt. Urval av någon gång dömda till fängelsestraff eller intagna i fängelse under året skulle ge andra populationer med delvis annorlunda levnadsnivåprofil.

Ett urval av fångar är inte representativt för alla lagöverträdare. Vägen från lagöverträdelse till fängelse är lång. På varje nivå i rättsapparaten sker en selektion och i fängelset återfinns i stor utsträckning de mest aktiva lagöverträdarna och de som begått de grövsta stöld-, vålds- och narkotikabrotten. Denna grupp kännetecknas också av sämre levnadsförhållanden (Kyvsgaard 1989). Christie (1975a, s. 91ff; 1975b, s. 293) beskriver fördelningen av lagöverträdare som en ”skev pyramid”. Ju längre upp i pyramiden, desto starkare selektion och större andel som hör till lägre socialklass. I pyramidens topp återfinns de frihetsberövade; den mest resurssvaga gruppen.²⁷

²⁷ Trots denna selektion får fängelsepopulationen ofta representera lagöverträdare i stort i olika enkät- och intervjuundersökningar. Nackdelarna med selektionen övervägs av den praktiska frågan om tillgänglighet (Lee 1993, s. 70).

Tidigare klientelundersökningar som riktat sig till fångar har gjorts både som tvärsnitt (SOU 1971:74) och flöde, d.v.s. fångar som tas in i alternativt lämnar fängelse (KVS 1994). Dessa olika urvalsmetoder ger delvis olika populationer. Till exempel föreligger relativt stora skillnader i strafftider och brottsfördelning mellan de fångar som är intagna en viss dag och de som tas in i alternativt lämnar fängelse (se föregående kapitel). Mot denna bakgrund kan man även anta att det finns skillnader i den sociala situationen (Kvysgaard 1989). Den populationsbestämning som gjorts i denna undersökning fångar alltså den population lagöverträdare som både straffmässigt och socialt kan förväntas vara tyngst belastad.

4.3. Urval

Urvalsramen består av inskrivna fångar med undantag för två kategorier: De som inte är folkbokförda i Sverige²⁸ och de med placering utanför kriminalvårdsanstalt.²⁹ Personer som saknar folkbokföring utgörs i huvudsak av tillfälliga besökare och relativt nyanlända. Detta jämte begränsade intervjuarresurser och att det saknas jämförelsepopulationer för ej folkbokförda bidrog till att denna grupp inte togs med i urvalet (se vidare bilaga 4). Fångar med placering utanför anstalt togs inte med av praktiska (resurs) skäl. I strikt mening hör de inte heller till anstaltsklientelet.

Ett urval direkt på anstalterna kan antingen göras på samtliga anstalter eller, av resurshänsyn, på ett begränsat antal anstalter. Ett slumpmässigt urval på varje anstalt kan betraktas som ett obundet slumpmässigt urval, medan en begränsning av antalet anstalter innebär ett grupp- eller klusterurval. Det senare kan motiveras om lägre kostnader (t.ex. färre resor) ger utrymme för fler intervjuer. För god precision vid klusterurval är det en fördel om klustren är lika varandra. Idealet är att varje kluster utgör en miniatyr av populationen (Andersson 1982, s. 65). Så är inte fallet vad det gäller landets kriminalvårdsanstalter. Fängelsedömda är inte slumpmässigt placerade på olika anstalter, utan placering sker efter en rad olika kriterier; t.ex. kön, ålder, förekomst av missbruk och strafftid (KVS 1993). Anstalterna kan delvis skilja sig åt avseende inriktningen på verksamheten, olika påverkansprogram etc., de har också olika

²⁸ Folkbokföringen är den grundläggande registreringen av befolkningen i Sverige och också en förutsättning för många rättigheter och skyldigheter. Personer som flyttar från utlandet till Sverige för att bosätta sig här i minst ett år folkbokförs. För utomnordiska medborgare krävs för folkbokföring normalt att de har meddelats uppehållstillstånd.

²⁹ Placering utanför anstalt innebär vistelse enligt §34 KvaL. Normalt rör det sig om placering av drogmisbrukare i hem för vård och boende eller i familjevård. Uppgift om antal §34 placeringar vid urvalstillfället lämnades från varje anstalt, sammanlagt rörde det sig om 148 personer (3,7 procent av de inskrivna).

säkerhetsnivå.³⁰ För att minimera risken för skevhet vid klusterurval kan man därför välja ut olika typer av fängelser, man eftersträvar alltså att få ett representativt urval av anstalter (t.ex. Bondesson 1974). I syfte att försöka bestämma ett representativt urval av anstalter gjordes jämförelser av fördelningen på variablerna ålder, kön, strafftid, medborgarskap och huvudbrott mellan olika anstalter utifrån tvärsnittsdata från det centrala kriminalvårdsregistret. Jämförelserna visade stora skillnader. Skillnaderna kunde vara relativt stora även mellan anstalter med samma säkerhetsklass. Utifrån dessa jämförelser och prövning av olika urval bedömdes förutsättningarna för att finna ett mindre antal representativa anstalter vara ogynnsamma. Precisionen vid klusterurval var påtagligt sämre (se även Andersson 1982, s. 65ff). Ytterligare ett argument emot klusterurval var att undersökningen skulle kunna upprepas. Pågående förändringar inom kriminalvården bl.a. i form av nedläggningar av anstalter och ökad differentiering innebar här problem.

Sammantaget vägde fördelarna med att göra ett slumpmässigt urval på samtliga landets anstalter över. Detta trots begränsade resurser för intervjuer och resor. Förutom fördelar vad gäller representativitet förelåg klara praktiska fördelar i enkelhet och i att belastningen för enskilda anstalter och den personal vi där behövde få hjälp av inte behövde bli särskilt stor.

Bruttourvalet bestämdes till drygt 500 personer.³¹ Aktuell verkställighetsstatistik över inskrivna fångar och en skattning av antalet ej folkbokförda fångar utifrån statistik över lagförda personer (KVS saknar uppgift om antalet ej folkbokförda fångar) visade att detta innebar ett urval av var sjunde inskriven fånge, undantaget icke folkbokförda samt fångar placerade utanför anstalt. Då endast fem procent av de inskrivna fångarna är kvinnor tillkom ett överurval på kvinnoanstalterna Färingsö och Hinseberg. Urvalet består här av varannan inskriven fånge.³² Överurvalet gjordes för att få bättre möjligheter till analyser. Alla kriminalvårdsanstalter som var under normal drift vid tiden för

³⁰ Anstalterna var vid genomförandet indelade i fyra säkerhetsklasser. Klass I anstalter har högsta säkerhet och skall så långt det är möjligt kunna motstå rymning och fritagning. Klass II anstalter håller i princip samma säkerhetskrav men saknar särskilt skydd mot fritagning. Klass III innebär säkerhetsanordningar främst avsedda för att hindra impulsrymningar. Klass IV anstalter är öppna och saknar egentliga rymningshinder. Idag skiljer man oftast enbart på tre säkerhetsnivåer; slutna med förhöjd säkerhet, slutna respektive öppna.

³¹ Projektets ursprungliga ramar rymde ej genomförandet av en större intervjuundersökning. Vi beslutade oss för ett bruttourval av 500 personer utifrån en avvägning av krav på precision och vad vi med våra resurser bedömde oss klara av att genomföra.

³² Där överurval gjorts hör var sjätte, undantaget den först dragna på respektive anstalt, till grundurvalet.

genomförandet ingår i undersökningen. Sammanlagt rör det sig om 61 anstalter.³³

Information om undersökningen skickades till samtliga anstaltschefer i januari 1997. Med informationen följde en skrivelse där Kriminalvårdsstyrelsens överdirektör påtalade vikten av att berörda anstalter skulle hjälpa till med och underlätta genomförandet av undersökningen. I ett första skede innebar det att anstalten skulle utse en kontaktperson som jag och intervjuarna kunde vända oss till i frågor angående det praktiska genomförandet. Under själva genomförandet rörde det hjälp med urval och förmedling av information till berörda fångar. Ett svarsbrev där man fick fylla i kontaktperson bifogades. När kontaktpersonerna blivit utsedda fick de mer utförlig information om hur urvalet skulle gå till. Urvalet gjordes sedan av kontaktpersonerna på respektive anstalt 1-7 dagar före det planerade genomförandet av intervjuerna under perioden 17:e februari till 14:e april 1997. Från listor över inskrivna fångar där icke folkbokförda, placerade utanför anstalt och personer som skulle frigges eller förflyttas före intervjudatum var strukna, drogs var sjunde fånge utifrån ett slumpat startnummer.³⁴ Att ta bort de icke folkbokförda från urvalsramen upplevdes många gånger som problematiskt. Uppgift om folkbokföring finns nämligen inte tillgängligt som registeruppgift hos KVS. I fall där man var osäker hämtades uppgift från fången själv. I ett par fall kontaktades Riksskatteverket. Att ta fram folkbokföringsuppgift upplevdes ibland som en betungande uppgift, särskilt på stora anstalter med många utländska medborgare. En bristande tillförlitlighet finns också i en del av uppgifterna. Åtminstone på två anstalter hade man till exempel utgått från att samtliga med utvisning i dom saknade folkbokföring, något som inte behöver vara korrekt eftersom man kan bli utvisad även om man är folkbokförd. Det finns alltså en risk för att en del utländska medborgare felaktigt tagits bort från urvalsramen.³⁵

³³ Under tiden för genomförandet var flera anstalter under nedläggning. Året efter genomförandet, 1998, fanns 55 anstalter (KVS 1999a).

³⁴ Urvalet gjordes utifrån kriminalvårdsanstalternas lokala register över inskrivna fångar. Alternativet hade varit Kriminalvårdsstyrelsens centrala register. Men trots regelbunden uppdatering är detta register inte lika aktuellt. Förflyttningar eller frigivningar av fångar kan därför ha skett utan att det framgår av detta register. Något som självklart hade försvårat genomförandet. En annan invändning mot att göra urvalet utifrån det centrala registret över inskrivna fångar var att urvalet och genomförandet av intervjuer i sådant fall måste ligga mycket nära i tid. Något som hade krävt större intervjuarresurser, i annat fall skulle genomförandet i stor utsträckning försvåras av frigivningar och förflyttningar.

³⁵ Vi valde att ta bort de icke folkbokförda från urvalsramen istället för ersätta dem med nästföljande på listan över inskrivna, eftersom det senare skulle innebära ett överurval på anstalter med större andel av icke folkbokförda (klass I och II anstalter).

I det stora hela fungerade dock urvalsförfarandet som planerat. Listorna från vilka urvalet gjordes sparades så att de ansvariga för intervjuerna på respektive anstalt kunde kontrollera hur urvalet hade gått till. I ett par fall hade man inte tagit bort dem som saknade folkbokföring från urvalsramen utan istället ersatt med nästföljande på listan. Detta resulterade i ett visst överurval. Från varje anstalt lämnades uppgift om antal inskrivna, placerade utanför anstalt och inte folkbokförda vid urvalstillfället. Enligt dessa uppgifter var sammanlagt 3961 personer inskrivna på anstalt. Av dessa saknade 336 folkbokföring, 148 var placerade utanför anstalt (vistelse enligt §34 KvaL) och 73 visste man vid urvalstillfället skulle frigges eller förflyttas före intervjudatum. Bruttourvalet består av 542 personer³⁶, varav 480 män och 62 kvinnor. Av kvinnorna hör 30 till överurvalet.³⁷

Efter att urvalet gjorts förmedlade kontaktpersonerna ett brev med information om undersökningen till berörda fångar. Undersökningens huvudsakliga syfte, att jämföra fångars levnadsförhållanden med befolkningen i övrigt, presenterades kort. I brevet betonades att vi kom utifrån och att intervjuerna hade tysthetslöfte och inte kände till vilka brott man dömts för. Vi informerade också om att vi skulle hämta uppgifter från kriminalvårdsregistret. Någon ersättning för intervjuerna erbjöds inte men intervjutiden räknades som arbete eller studier. Man förlorade alltså ingen inkomst på att ställa upp för intervju.³⁸

4.4. Bortfall

Av dem som kom med i urvalet blev 411 (76 procent) intervjuade. Av dem är 362 män och 49 kvinnor. Sett till hela fångpopulationen är det ungefär var tionde manlig och var fjärde kvinnlig fånge som är intervjuad. Bortfallet uppgår till 24 procent, vilket ungefär motsvarar bortfallsandelen i de nationella levnadsnivåundersökningarna (Fritzell & Lundberg 2000, s. 27). När man gör en intervjuundersökning med fångar föreligger omständigheter som både talar för och emot ett högt deltagande. Fångssituationen i sig kan antas bidra till ett högt deltagande eftersom intervjupersonerna i regel är på plats. Dessutom kan en

³⁶ Det ursprungliga urvalet var 544 personer men två fångar som blivit förflyttade under tiden för urvalets genomförande kom med i urvalet två gånger på olika anstalter.

³⁷ Överurvalet av kvinnliga fångar har i analyserna enbart tagits med i begränsad utsträckning. De är dock föremål för en kommande studie som görs av de två kollegor som gjorde flertalet av intervjuerna med kvinnliga fångar. I en tidigare publicerad rapport från undersökningen redovisas de kvinnliga fångarna (inklusive överurvalet) konsekvent för sig (Nilsson & Tham 1999).

³⁸ Vi hade föreslagit en mindre ersättning - lott eller cigaretter - mot detta invände dock Kriminalvårdsstyrelsen. Dels eftersom det kunde skapa en förväntan på ersättning vid senare undersökningar, dels framfördes synpunkten att det inte skulle se bra ut om en fånge skulle få en högvinst på en lott bekostad av Kriminalvården.

intervju ses som ett avbrott i de vardagliga rutiner och den tristess som råder i fängelset (Martin 2000, s. 228). Samtidigt kan situationen att bli intervjuad i fängelse uppfattas som känslig. De individer man studerar är per definition förknippade med någon form av oönskat beteende. Överhuvudtaget rör forskning om brott och brottslingar många gånger områden som är ”känsliga” eller problematiska och de individer eller grupper man studerar är ofta i flera avseenden socialt utsatta. Därtill har de erfarenheter från att tidigare ha blivit utfrågade av rättsväsendets representanter, polis och kriminalvård, och många gånger också av sociala myndigheter. En trötthet på att bli utfrågad kan därför vara naturlig.

Till övervägande del består bortfallet av personer som inte ”velat” medverka (tabell 4.1). Av samtliga i urvalet utgör de 18 procent. Någon närmare motivering, förutom att man inte vill, har sällan angetts eller åtminstone inte nått fram till intervjuaren. I en del fall har de som inte velat bli intervjuade uppgett att de inte orkar, i andra att de hellre arbetar. I några fall har det framförts krav om ersättning för att delta. I ett par fall har man avböjt med motivering att man inte vill hamna i något register: ”Det är ju inte anonymt om ni tar data från kriminalvårdsregistret”. Två personer har inte velat delta av den anledning att de ej räknar sig till anstaltsklientelet. De ser sig som socialt etablerade och vill inte kännas vid fångrollen.

Tabell 4.1. Intervjuundersökning av fångars levnadsförhållanden 1997. Orsaker till bortfall; antal, andel (procent) av urval och andel av bortfall.

Orsak	Antal	Andel av urvalet	Andel av bortfall
”Vill ej”	99	18,3	77,3
Frånvaro permission	7	1,3	5,3
Frånvaro frigång	5	0,9	3,8
Frånvaro avviken	4	0,7	3,1
Sjuk	4	0,7	3,1
Språksvårigheter	5	0,9	3,8
Frigiven/ Förflyttad	2	0,4	1,5
”Olämplig”	1	0,2	0,8
Annan orsak	4	0,7	3,1
Totalt	131	24 %	100 %

Besked om att man inte vill delta har i regel lämnats till anstaltspersonal och inte direkt till intervjuaren. I en del fall har intervjuaren genom att själv informera om undersökningen fått fångar som till en början tackat nej att ställa upp. Denna möjlighet har dock inte alltid funnits. Bortfallsorsaken har kodats som att man

inte vill om ingen annan orsak angetts. Detta innebär sannolikt en överskattning av andelen som inte velat delta. Till denna överskattning bidrar även de fall där information om undersökningen och förfrågan om deltagande inte gått fram (se vidare nedan).

Utöver de som avböjt medverkan består bortfallet i huvudsak av ej anträffbara. Av de personer som är inskrivna på anstalt är drygt var tionde frånvarande en vanlig dag. Ungefär en tredjedel utgörs här av placeringar utanför anstalt; en grupp som inte ingår i urvalet. I övrigt rör det sig i huvudsak om permissioner och ”avvikna”.³⁹ Bortfallet för gruppen frånvarande är till stor del avhängigt planering av intervjutillfällena och resurser att besöka en anstalt vid mer än ett tillfälle. Vad gäller det senare var möjligheterna mycket begränsade. Av säkerhetsskäl eller annan hänsyn kunde anstaltspersonal avråda en eventuell intervju. Endast ett sådant fall förekom.

Bortfallets storlek varierar mellan olika anstalter. Störst är bortfallet på de anstalter som har högsta säkerhetsklass, de s.k. klass I-anstalterna (slutna anstalter med förhöjd säkerhet). Bortfallet är här 45 procent (tabell 4.2).⁴⁰

Tabell 4.2. Intervjuundersökning av fångars levnadsförhållanden 1997. Antal i urval, antal intervjuer och svarsprocent efter säkerhetsklass.

Säkerhetsklass	Urval	Intervju	Svarsprocent
I ⁴¹	60	33	55
II	98	77	79
III	221	165	75
IV	163	136	83
Total	542	411	76

³⁹ Den 1:a april 1997 var 4040 personer inskrivna på anstalt, av dessa var 468 frånvarande exklusive 90 personer med pågående frigång (KVS Verksamhetsstatistik för anstalter, tabell 4).

⁴⁰ Även andra i andra undersökningar är bortfallet ofta större på anstalter med högre säkerhet. I en svensk undersökning om anstaltsocialisation var t.ex. svarsfrekvensen på interneringsanstalten Hall 50 procent medan den på andra anstalter var över 80 procent (Bondesson 1974, s. 100) och i en enkätundersökning om norska fångars sociala och skolmässiga bakgrund svarade samtliga på de småanstalter som ingick, men bara hälften på en större anstalt med högre säkerhet (Fridhov 1991, s.13).

⁴¹ Till klass I anstalterna hör Kumla, Tidaholm och Hall. Hall har både en klass I och klass II avdelning. Urvalet gjordes här utifrån en gemensam beläggningslista och båda har här räknats till klass I. En separering skulle ej påverka svarsfördelningen nämnvärt.

Skillnaden i andelen svarande mellan klass I-anstalter och övriga kan antas bero på skillnader vad gäller dels klientel och ”anstaltsklimat”, dels brister i förmedlingen av information om undersökningen till de intagna. Vad som talar för det senare är skillnader i svarsfrekvens mellan de olika klass I-anstalterna. På den anstalt där urvalet från början gjordes korrekt och informationen gick ut som planerat är svarsfrekvensen 70 procent. Kontaktpersonen var här mycket positiv till att hjälpa till och förmedlade själv informationen om undersökningen till personerna i urvalet. På de två övriga klass I-anstalterna förekom brister både i urval och i förmedlingen av information. Bristerna i urvalen kunde i efterhand korrigeras men innebar att genomförandet försenades och kan också ha bidragit till en mindre positiv inställning till att vara behjälplig med undersökningen från anstaltspersonalens sida. Vad gäller brister i informationen så lämnades breven med information om undersökningen till dem som ingick i urvalet på den ena anstalten inte förrän dagen före eller samma dag som intervjuerna skulle göras. På den andra anstalten hade en del av de personer vi intervjuade inte fått något informationsbrev överhuvudtaget. För att få ner bort-fallet på dessa anstalter gjorde vi flera intervjuarbesök. Vid ett sådant tillfälle blev resultatet att ytterligare två personer intervjuades. Båda dessa sade sig aldrig ha blivit tillfrågade vid det första intervjutillfället och hade inte heller fått något missivbrev med information. De hade endast blivit tillfrågade dagen före det andra intervjutillfället om de ville vara med i en undersökning, utan att få preciserat vad den gällde.⁴²

Trots att vi hade Kriminalvårdsstyrelsens stöd för genomförandet och att flertalet kontaktpersoner på anstalterna ställde sig positiva till att hjälpa till, kvarstod alltså problem med vårt beroende av kriminalvårdens personal. Tydligast framgår detta av att informationen om undersökningen inte alla gånger nått fram på ett korrekt sätt till personerna i urvalet. Även i tidigare undersökningar har personalens hjälp med att organisera arbetet med intervjuerna snarare än anstaltens storlek eller säkerhet setts som avgörande för skillnader i svarsfrekvens (t.ex. Bondesson 1974, s. 98). Det faktum att undersökningen gjordes på samtliga anstalter innebar i detta sammanhang en nackdel. Vid en begränsning av antalet anstalter hade möjligheterna att återkomma flera gånger till samma anstalt varit större och sannolikt hade det

⁴² Inför ett tredje besök på denna anstalt gjordes ett nytt utskick där det första missivbrevet bifogades. Vi skrev att *Du har tidigare blivit tillfrågad om Du vill delta... vi frågar Dig därför en gång till...Vår kontaktperson på anstalten lät kort därefter meddela att det nu var ytterligare sex personer som ställde upp. Ett resultat som glädde oss. Denna glädje blev dock kortvarig eftersom det visade sig att det var sex nya intervjupersoner, alltså personer som inte ingick i det första urvalet. Dessa intervjuades inte utan vi bad nu kontaktpersonen att själv ringa runt och fråga om det var någon mer i vårt urval som kunde tänka sig att ställa upp på en intervju. Av de tio personer som skulle få frågan tackade en ja, fyra svarade nej, fyra hade förflyttats och en var på permission.*

även varit enklare att nå ut med information om undersökningen, både till intervjupersoner och personal.

Det har påtalats att det vid undersökningar som riktar sig till fångar är viktigt att som forskare få en roll som är oberoende av den rollfördelning som råder i fängelset, d.v.s. att inte stå på en särskild sida (Liebling 1999). För genomförandet är man självfallet beroende både av fängelsepersonalen och fångarna. Föreligger det en misstänksamhet, t.ex. att man är ute i kontrollerande syfte, försvåras genomförandet. Stödet från Kriminalvården kan därför haft en negativ effekt i kontakten med fångarna. I kontakterna med anstalterna var detta stöd däremot en klar fördel. De tidskrävande byråkratiska och praktiska hinder man kunde förväntas möta (Wright & Bennet 1990) var få och problem med urval och information hör trots allt till undantagen.

4.5. Intervjuerna

De intervjuer som gjorts är besöksintervjuer där frågorna har ställts utifrån ett frågeformulär med i huvudsak fasta svarsalternativ (se bilaga 5). Det frågeformulär som legat till grund för intervjuerna bygger i huvudsak på de riksrepresentativa levnadsnivåundersökningarna ULF och LNU (se 4.10). Utöver de frågor som ryms i de nationella undersökningarna har även andra omständigheter och problemområden tagits upp i intervjuerna med fångar. Det ingår till exempel frågor om vräkningar, missbruk och brott och straff. Dessa frågor identifierar mer särpräglade former av problem som ligger utanför vad som frågas efter i de nationella undersökningarna. Många av de frågor som ingår i levnadsnivåundersökningarna har samtidigt utgått. Vissa frågor har bedömts som mindre relevanta för undersökningens syften, andra som alltför svåra eller olämpliga att ställa till någon som är frihetsberövad. Att ta bort frågor har också varit tvunget av utrymmesskäl. Urvalet har här gjorts med syfte att få med frågor inom samtliga välfärdskomponenter och då särskilt frågor som i tidigare studier identifierat som centrala indikatorer på välfärdsbrister eller problem (t.ex. Eriksson & Tåhlin 1984; Fritzell & Lundberg 1993; Tham 1994). Ett undantag är levnadsnivåundersökningarnas frågor om fritid som helt har utelämnats.

Intervjuformuläret prövades genom provintervjuer med tio intagna på en sluten anstalt. Förutom vår egen bedömning frågade vi de intervjuade om hur de uppfattade frågorna och intervjusituationen. Provintervjuerna gav också ett första mått på hur lång tid som behövdes för att intervjua – både i intervjutid och tid emellan de olika intervjuerna. För att klara av genomförandet, hinna med ett visst antal intervjuer vid varje fängelsebesök, hade vi bestämt att intervjuerna inte skulle ta mer än en timme. Resultatet av provintervjuerna föll i huvudsak

väl ut. En del mindre ändringar av frågeformuleringar och svarsalternativ gjordes och några frågor fick tas bort. För att pröva den ändrade enkäten och det planerade genomförandet – urval, informationsutskick etc. – gjordes en mindre pilotundersökning på en anstalt. Denna föll väl ut och de fem intervjuer som här gjordes ingår också i den stora undersökningen. Förutom intervjuformulären har intervjuarna för varje anstalt fyllt i en blankett om antal inskrivna fångar vid tiden för urvalet och hur många av dem som varit placerade utanför anstalt, saknat folkbokföring respektive varit frånvarande. För varje person i urvalet har en blankett fyllts i med personnummer. Detta för att kunna påföra uppgifter från kriminalvårdsregistret. Blanketten med personnummer har förvarats skilt från intervjuformulären. Inga personuppgifter har funnits på intervjuformulären utan istället ett nummer som gjort det möjligt att senare koppla ihop uppgifterna.

Intervjuerna har gjorts av projektledningen, dvs. jag själv och min handledare Henrik Tham, ett antal doktorander och studerande på forskarkurs i kriminologi samt fyra intervjuare från Kriminalvårdsstyrelsen. Intervjuerna gjordes som en del i en forskarkurs om mätning av levnadsförhållanden. Vid intervjuarträning och genomgång av formulär deltog även de intervjuare som var anställda vid Kriminalvårdsstyrelsen. Sammanlagt rör det sig om 28 intervjuare. Antalet genomförda intervjuer varierar kraftigt mellan de olika intervjuarna, från ett fåtal till fler än femtio. Jag själv har gjort ett 30-tal intervjuer.

Intervjuerna har gjorts i enrum eller på annat sätt avskilt. Den vanligaste intervjuplatsen har varit besöksrum, men intervjuer har också gjorts i gemensamhetsutrymmen på avdelningar och även i celler. Varje intervju har inletts med att intervjuaren frågat om respondenten tagit del av informationen om undersökningen, därefter har syftet med undersökningen kort presenterats.

Antalet intervjuer varierade mellan de olika anstalterna från minst en till max sju. Intervjuerna varade mellan en halv och drygt två timmar. I genomsnitt tog intervjuerna en knapp timme. Flertalet, ungefär två tredjedelar, varade mellan 45 minuter och en timme. Trots att intervjufrågorna var strukturerade och oftast med fasta svarsalternativ var variationen i intervjutid relativt stor. Utöver det som behandlades i intervjuformuläret hade de intagna också många gånger annat de ville berätta om. Förutom kommentarer till de frågor som ställdes kunde det vara mer allmänt om sin situation, brottet de begått eller något de var frustrerade över. Flera av de intervjuade hade ett behov av någon utifrån att prata med.⁴³ Hur lång tid en intervju tog kunde också bero på intervjuaren, den

⁴³ Samma observation har gjorts vid tidigare intervjuundersökningar med fångar (t.ex. Liebling 1999; Dodd & Hunter 1992).

kontakt man fick med den intervjuade och hur lång tid man hade på sig. Ibland var man helt enkelt tvungen att skynda på intervjuens mer öppna frågor för att hinna med de övriga intervjuer som var inplanerade.

Granskning och kontroll av de ifyllda intervjuformulären har visat att man i några fall missat enstaka frågor och att man p.g.a. tidsbrist ibland skyndat på de avslutande frågorna. Dessa frågor är mer allmänt hållna och saknar också i förväg fastställda svarsalternativ (se intervjuformulär i bilaga 5). Det är också de frågor där man finner störst variation mellan olika intervjuare, hur utförligt man frågat och antecknat svar. För övriga frågor har intervjuerna bedömts som i stort sett likvärdiga, oberoende av intervjuare. Jämförelser har inte pekat på några systematiska skillnader som skulle kunna hänföras till olika intervjuare. Intervjuarträning och det faktum att frågorna varit strukturerade har i hög grad bidragit till detta. Utrymmet för ”intervjuareffekter” har varit begränsat.

4.6. Registerdata

Varje år gör Kriminalvårdsstyrelsen två tvärsnittsuttag av data för samtliga inskrivna på kriminalvårdsanstalt. Uttagen rymmer bakgrundsvariabler (kön, ålder, medborgarskap) samt variabler som rör den aktuella verkställigheten (bl.a. anstaltsplacering, huvudbrott och strafftid) och tidigare kriminalvårds-erfarenhet, det senare med en begränsning till fem år före påbörjandet av aktuell verkställighet. Uttagen görs den första mars och den första oktober. Urvalet av fångar till vår undersökning gjordes lokalt på anstalterna under perioden 17:e februari till 14:e april. Vår målsättning var att urvalen skulle göras så nära den första mars som möjligt, dels för att kunna påföra data från Kriminalvårdsstyrelsens marsuttag på urvalet, dels för att på bästa sätt kunna utnyttja marsuttaget för att kontrollera urvalets representativitet. Påförandet av data gick till så att vi lämnade uppgift om personnummer och identifikationsnummer till Kriminalvårdsstyrelsen. Från Kriminalvårdsstyrelsen fick vi sedan en av-identifierad datafil där samtliga personer i marsuttaget och vårt urval ingick. 72 personer i urvalet var ej med i marsuttaget. Den vanligaste orsaken härtill var att dessa personer inte var inskrivna på anstalt den första mars. Utifrån personnumren kunde Kriminalvårdsstyrelsen ta fram registerutdrag för 58 av dem (utdraget gjordes den 12 februari 1998). Registerutdragen av-identifierades och kodades sedan av oss för att motsvara variablerna i marsuttaget. Sju personer med uppgift om personnummer återfanns inte i kriminalvårdsregistret. Orsaken är troligen felkodning av personnummer vid ifyllande av appendix på

anstalterna.⁴⁴ I sju fall saknas helt uppgift om personnummer (intervjuaren har glömt att fylla i detta). Sammanlagt är det fjorton personer i urvalet som saknar uppgifter från kriminalvårdsregistret. Av dessa är tre intervjuade och elva bortfall. För såväl urval som populationen inskrivna fångar den första mars 1997 har även påförts folkbokföringsuppgifter från Riksskatteverket (se bilaga 4). Detta gjordes via Kriminalvårdsstyrelsen.

För att kunna studera återfall gjordes ett nytt uttag från kriminalvårdsregistret den 14 april år 2000, d.v.s. ungefär tre år efter intervjuernas genomförande. Koppling till intervjudata var möjlig genom identifikationsnumret. Härefter har alla personuppgifter tagits bort. Någon ytterligare uppföljning är alltså inte möjlig. Kodningen av återfallsdata gjordes manuellt. Då intervju- och registeruppgifter kopplats samman har dessa varit avidentifierade. Av samtliga 542 personer som ingår i urvalet (inklusive överurvalet av kvinnor) är det 31 (6 procent) som saknar registeruppgift om eventuellt återfall. 14 av dem saknade registerdata redan vid det första registeruttaget. Orsaken till varför övriga 17 ej återfunnits är oklar. Den vanligaste orsaken är sannolikt dödsfall. Det sker en gallring av registeruppgifter 14 månader efter att en person avlidit och överdödligheten i fångpopulationen är hög (se vidare KVS 2000b, s. 14f).

4.7. Representativitet

Utifrån uppgifterna från kriminalvårdsregistret är det möjligt att jämföra de intervjuade med såväl bortfallsgruppen som hela populationen inskrivna fångar. Frågan är i vilken grad de intervjuade fångarna kan antas vara representativa för hela gruppen fångar. I vilken mån föreligger det systematiska skillnader mellan grupperna? Det har redan påtalats att bortfallet är större på klass I anstalterna. I tabell 4.3 redovisas verkställighetsuppgifter för grupperna inskrivna den första mars, intervjuade och bortfall. Skillnaderna mellan de intervjuade fångarna och hela populationen fångar är relativt små. Beträffande variablerna kön och ålder är sammansättningen i stort sett densamma.⁴⁵ Andelen utländska medborgare är något större i populationen än i urvalet. Delvis kan detta förklaras av osäkerhet beträffande folkbokföringsuppgifterna (se ovan). Som väntat rör den största skillnaden mellan intervjuade och bortfall anstaltsplaceringen. En femtedel av

⁴⁴ Kontroll för felkodning har gjorts där så varit möjligt. Tio fall av felkodning har identifierats och korrigerats, nio av dessa med hjälp av en genomgång av "möjliga" personnummer i marsuttaget och sedan jämförelse av registeruppgifter och intervju svar om verkställighet. En kontrollmöjlighet som endast finns för de personer som var inskrivna den 1:a mars 1997.

⁴⁵ Medelåldern för hela populationen fångar inskrivna den första mars är 35,0 år (standardavvikelsen 10,1), för de intervjuade 34,8 år (standardavvikelsen 10,6) och för bortfallsgruppen 35,8 (standardavvikelsen 9,77). Skillnaden gentemot de intervjuade är ej statistiskt signifikant.

bortfallet är placerade på klass I-anstalt medan motsvarande andel bland de intervjuade är åtta procent. Denna skillnad går delvis igen i jämförelsen med populationen. Här är det tio procent som har en klass-I placering.⁴⁶ Sammantaget tyder jämförelserna med populationen på god representativitet. Något vägningsförfarande (Trost 1994, s. 114) har därför inte ansetts befogat.

Bortfall är sällan slumpmässiga och även om det finns en överensstämmelse mellan populationen och de intervjuade i urvalet sett till de uppgifter som finns i kriminalvårdsregistret kvarstår frågan om det finns andra skillnader. Vid anstaltsbesöken har jag frågat både intagna och personal om möjliga orsaker till att personer i urvalet inte vill vara med. Några av de intagna har här påtalat att relationen mellan intagna och personal är av betydelse. På en av de anstalter där bortfallet var stort hade det strax före intervjuerna inträffat ett par allvarliga våldsincidenter. Ett par av de intervjuade menade att detta resulterat i en tryckt stämning och en ökad misstänksamhet, vilket i sin tur bidragit till att man inte var lika villig att bli intervjuad. Att det ibland var tillfälligheter som avgjorde valet om medverkan antyds annars av att personer i urvalet många gånger ändrade sig både från att medverka och till att medverka först i sista stund.

⁴⁶ Mot bakgrund av bortfallets storlek på klass I anstalterna hade en större skillnad mellan population och intervjuade kunnat förväntats. På en av dessa anstalter gjordes dock urvalet med ersättning vilket innebar ett visst överurval (se även ovan).

Tabell 4.3. Kön, medborgarskap, ålder, samt verkställighetsdata för inskrivna fångar den 1:a mars 1997, intervjuade fångar samt bortfall. Procent.

	Inskrivna (exkl. ej folkbokförda) <i>n=3679</i>	Intervjuade (exkl. överurval) <i>n=384*</i>	Bortfall <i>n=123</i>
Kön			
Män	95	94	96
Kvinnor	5	6	4
Medborgarskap ⁴⁷			
Svenskt	79	82	82
Utländskt	21	18	18
Ålder			
17-24	17	19	13
25-34	36	36	31
35-44	29	27	37
45-54	14	12	16
55-72	4	5	3
Huvudbrott ⁴⁸			
Våldsbrott	24	21	26
Narkotikabrott	20	20	20
Tillgreppsbrott	17	16	17
Rån	9	11	13
Bedrägeri	9	10	9
Sexualbrott	6	5	3
Rattfylleri	4	4	3
Strafftid			
$t < 3$ mån	7	7	4
$3 \text{ mån} \leq t < 1$ år	30	31	28
$1 \text{ år} \leq t < 5$ år	42	41	44
$t \geq 5$ år	21	21	24
Säkerhetsklass ⁴⁹			
I	10	8	20
II	23	25	20
III	38	36	40
IV	28	30	21
Tidigare fängelse ⁵⁰			
Ja	48	45	54
Nej	52	55	46

* 387 av de intervjuade hör till grundurvalet. Av dem är 362 män och 25 kvinnor. För tre av de intervjuade saknas uppgifter från kriminalvårdsregistret

⁴⁷ Ej folkbokförda är exkluderade. Enligt data från Riksskatteverket, som i efterhand påförts såväl urval som populationen inskrivna, så uppgår de ej folkbokförda i populationen inskrivna den 1:a mars 1997 till 309 personer (8 procent).

⁴⁸ Indelningen i huvudbrott följer den som ingår i Kriminalvårdens officiella statistik, se bilaga 2.

⁴⁹ För några av dem som hör till urvalet har häktesplacering varit aktuell den 1:a mars, dessa har här istället klassificerats efter anstaltsplacering vid intervjutillfället. För anstalter med avdelningar med olika säkerhetsklass innebär KVS registerdata en gemensam klassificering efter högsta säkerhetsklass.

⁵⁰ Avser tidigare fängelsedom under perioden fem år före påbörjande av aktuell verkställighet. Enligt intervjudata har 58 procent tidigare avtjänat fängelsestraff i Sverige. (Frågan om tidigare fängelsestraff rymmer ingen begränsning bakåt i tiden).

4.8. Intervjuernas tillförlitlighet

Vid bedömningen av tillförlitligheten i intervjusvar bör man beakta att respondenten kan ha gett ett annat svar än det "sanna". Orsakerna kan vara flera, t.ex. missuppfattning av frågan, glömska, förväntningar eller rädsla för att löftet om anonymitet inte hålls. Därutöver tillkommer en intervjuareffekt, d.v.s. att intervjuaren medvetet eller omedvetet påverkat respondenten i någon riktning. En vanlig metod för validering av intervjudata – att kontrollera tillförlitligheten i intervjusvaren – är att jämföra med data från andra källor (t.ex. Lee 1993, s. 90ff). I denna undersökning har vi haft mycket begränsade möjligheter till jämförelser med registerdata. Från kriminalvårdsregistret finns information om tidigare anstaltsverkställigheter som upphört fem år före påbörjad verkställighet. Av de 196 intervjuade som har anteckning om tidigare anstaltsverkställighet har alla utom två också svarat att de tidigare avtjänat fängelsestraff. Det verkar dock inte röra sig om något medvetet undanhållande – båda har uppgett såväl tidigare kontakter med polis som missbruk. (Vi har ju också informerat om att vi ska hämta in registerdata angående tidigare verkställigheter). En av dem har angett att han haft intensivövervakning ("fotboja"), vilket kan förklara varför uppgifterna inte stämmer överens.

Utöver denna jämförelse har intervjuaren gjort en bedömning av tillförlitligheten för varje intervju. I arton fall (fyra procent) har man bedömt tillförlitligheten som tveksam och i två fall som klart otillförlitlig. I fem fall är orsaken faktorer som påverkat förståelsen, språksvårigheter och koncentrationsproblem. I övrigt rör det sig om motstridiga och undvikande svar på vissa frågor, särskilt om missbruk och utsatthet för våld. I samtliga fall där man bedömt intervjusvaren som otillförlitliga gäller detta enbart för delar av intervjun. Intervjusituationen i sig gör det möjligt att få en uppfattning om sanningshalten och t.ex. fråga om inkonsekventa svar. Därtill får man sidoinformation. Kommentarer till frågor både från respondent och intervjuare har många gånger varit värdefulla. De har visat på brister och otydligheter. Intervjuformulären har först granskats och kodats manuellt. Därefter har kodning och överensstämmelse mellan olika svar kontrollerats genom datakörningar.

I ett fåtal intervjuer förekom motstridiga uppgifter. Till exempel svarade en av de intervjuade nej på direkta frågor om utsatthet för våld men nämnde längre fram i intervjun, där frågorna var av mer öppen karaktär, att han nyligen varit utsatt (se även Liebling 1999, s. 57f). Där intervjuaren inte följt upp och frågat igen har svaren på de direkta frågorna fått kvarstå, såvida det inte funnits anledning att misstänka att intervjuaren gjort fel. Där intervjuaren missat att ställa en fråga har det varit möjligt att i en del fall finna svar på annat ställe i intervjun. Frågor om sysselsättning och utbildning har till exempel kunnat

kompletteras med information från frågeformulärets sysselsättningsbiografi (se intervjuformulär i bilaga 5).

Fängelsemiljön i sig har i flera avseenden påverkat själva intervjuarbetet. Förutom en rad praktiska och etiska frågor har den konsekvenser för intervjupersonens och intervjuarens förväntningar. Att få svar på s.k. känsliga frågor är ett generellt problem vid datainsamling. Särskilt vid besöksintervjuer finns en tendens till att respondenten ger svar som uppfattas som socialt acceptabla eller önskvärda (Bergman & Wärneryd 1982, s. 147ff). Samtidigt är den kontext frågorna ställs i av betydelse för om de uppfattas som känsliga eller inte. I ett annat sammanhang vore frågor om brottslighet, fängelsestraff eller missbruk, sannolikt mer känsliga. Att intervjupersonen är straffad är ju uppenbart och knappast något denne försöker undanhålla.

Att intervjuplatsen varit i fängelse innebär vidare att respondenterna inte befann sig i den vardag vilken många frågor avser. Det är i första hand levnadsförhållanden så som de såg ut före frihetsberövandet vi frågat efter, inte den aktuella anstaltssituationen. Den påverkan detta kan ha haft är minneseffekter men även efterkonstruktioner. Det kan också ha betydelse för de jämförelser som görs med normalbefolkningen.

Att flera av de intervjuade haft en oordnad social situation, ofta parat med en längre tids missbruk, har i en del fall märkbart påverkat förmågan att minnas händelser eller placera dem rätt i tid. En av de intervjuade kvinnorna beskrev sin situation som att ”Man går inte framåt, man stannar i tiden...Tror att det gått en vecka så har det gått ett år. Tappar kontrollen över tiden, minns inte vad jag gjort utom att knarka”. Skillnader i erfarenheter och levnadsförhållanden mellan fångarna och de som normalt intervjuas i de nationella levnadsnivåundersökningarna har påverkat genomförandet även i andra avseenden, bl.a. i andelen svar utanför de i förväg fasta svarsalternativen. Levnadsnivåundersökningarnas begränsning vad gäller att fånga mer marginella företeelser eller utsatta positioner kan ha konsekvenser både för bilden av fångarnas situation och jämförelsen med normalbefolkningen – det finns en risk för att skillnaderna underskattas.

Något som också kan ha konsekvenser för jämförelsen är att det för flera av frågorna finns en skillnad i vilken tidsperiod som avses. I de nationella levnadsnivåundersökningarna frågar man i regel efter en aktuell situation eller förhållanden under det senaste året, medan man i intervjuerna med fångar i huvudsak frågat om situationen före frihetsberövandet eller under det senaste

året i frihet. Undantag är frågor om hälsa och utsatthet för brott (säkerhet till liv och egendom).

Svaren på frågor om bakgrund och sociala förhållanden kan påverkas av en önskan att ursäkta de handlingar man dömts för och omgivningens förväntningar på hur en brottsling "är". I en intervju menar etnologen Birgitta Svensson att det finns en stereotyp myndighetsbild av hur fångars liv ser ut:

Man ger dem ett slags kriminell identitet; de ska berätta hur det är att vara misslyckad. Och fångarna lär sig att berätta en livshistoria som myndigheterna vill ha. En av fångarna hade i själva verket haft en vanlig och lycklig barndom. Men han kände att denna bild inte stämde med omgivningens förväntningar - så istället drog han till med en ruskig uppväxt, och sade till och med att han var född i fängelse (SvD 930305).

Ett delvis motsatt perspektiv framkommer i Åkerström (1983, s. 71ff.), hon vänder sig mot uppfattningen att brottslingar skulle lägga ansvaret på yttre faktorer, dåliga uppväxtförhållanden etc. Tvärtom tar de flesta själva på sig ansvaret för sina handlingar, även då hemförhållanden etc. faktiskt varit problematiska (se även Fridhov 1991, s. 39f). Hagan och McCarthy (1998, s. 198) menar att motstridiga och kanske utjämnande effekter kan antas vid retrospektiva frågor om uppväxtförhållanden. Svaren kan påverkas av en önskan att ursäkta senare oönskade beteenden, men det finns också effekter i form av social önskvärdhet som gör att man inte vill rapportera om missförhållanden under uppväxten. Vad som ändå talar för en god validitet är, enligt författarna, att tidigare undersökningar visat på en systematik i svarsmönstren som svårligen skulle fås genom osanna svar.

Frågan om validitet rör om vi verkligen mäter det vi avser att mäta. Det gäller representativitet och tillförlitlighet i intervjusvaren, men även om vi med våra frågor verkligen fångar det vi vill. Mäter vi levnadsnivå på ett adekvat sätt? Är jämförelserna med normalbefolkningen giltiga? Dessa frågor berörs i avhandlingens resultatdel.

4.9. Etiska överväganden

Forskning om brott och brottslingar rör sig ofta inom områden som är "känsliga" eller problematiska; de individer eller grupper man studerar har många gånger både sociala och ekonomiska problem och är per definition förknippade med någon form av avvikelser. Flertalet frågor är hämtade från de nationella levnadsnivåundersökningarna och är inte av den karaktär att de uppenbart är "känsliga". Situationen kan dock vara en annan när de ställs till personer som är frihetsberövade. Med frågorna väcks känslor. Avstånd, känslor av skuld och

maktlöshet har inneburit att frågor om familj och barn ibland upplevts som svåra. Denna erfarenhet var särskilt tydlig i intervjuerna med kvinnliga fångar.

Eftersom projektet berör en utsatt grupp och känsliga uppgifter har vikten av att omöjliggöra identifiering och varsamt hantera data, både vid insamling, förvaring och bearbetning, varit särskilt uppenbar (Wexler 1990, s. 78). Uppgifter om person och anstalt har hela tiden förvarats skilt från intervjuenkäterna, även i samband med intervjuerna. Därtill har alla intervjuare undertecknat en förbindelse om tystnadsplikt beträffande uppgifter om enskilda identifierbara personer. Intervjuerna har gjorts under informerat och frivilligt samtycke. Detta förutsätter att forskaren förklarar syftet med undersökningen på ett begripligt sätt och att de potentiella deltagarna kan fatta beslut om deltagande utan att utsättas för någon form av tvång (ibid., s. 86). Eftersom fångar lyder under tvång kan frivilligheten ifrågasättas (t.ex. Mills & Morris 1974, s. 60). Det kan t.ex. förekomma fall där man upplever ett tryck att vara ”frivillig”. I de fall anstaltspersonalen uttalat stöder undersökningen kanske man väljer att delta för att ge ett gott intryck till dem som har att besluta om lättnader i verkställigheten, permissioner etc. Det har dock inte framkommit att detta skulle ha inträffat.

4.10. Jämförelsepopulationer: ULF och LNU

För jämförelser med normalbefolkningen har två av de nationella levnadsnivåundersökningar använts: 1991 års Levnadsnivåundersökning (LNU91) och 1996 års undersökning av levnadsförhållanden (ULF96). Den förstnämnda har genomförts av Institutet för social forskning vid Stockholms universitet, den senare av Statistiska centralbyrån. I huvudsak är det ULF96 som använts för jämförelser. Denna undersökning har föredragits eftersom den ligger närmast i tid. Vid en upprepning av undersökningen är denna också att föredra eftersom den till skillnad från LNU genomförs årligen. LNU91 har nästan uteslutande använts för frågor om uppväxtförhållanden och hälsa. Orsaken är helt enkelt att motsvarande frågor inte ingår i ULF. LNU91 är baserat på 5307 intervjuer och ULF96 på 5891 intervjuer. Bortfallet i de båda undersökningarna är drygt 20 procent (för en närmare beskrivning se Fritzell & Lundberg 1994 och Vogel & Häll 1997).

Mellan fångpopulationen och befolkningen i sin helhet finns mycket stora skillnader i ålders- och könsfördelning. För jämförelser med normalbefolkningen har därför denna standardiserats så att den liknar de intervjuade fångarna med avseende på ålder och kön. Standardiseringen har gjorts genom att kvoter räknats fram mellan respektive populations andel inom olika kombinerade köns- och åldersintervall. Dessa kvoter har sedan använts för

viktning av jämförelsepopulationerna. Resultatet härav blir att man får en jämförelsepopulation med samma ålders- och könsfördelning som de intervjuade fångarna.⁵¹ Standardiseringen innebär att de skillnader som observeras mellan fångar och normalbefolkning inte kan hänföras till skillnader i ålder eller kön. Vad beträffar uppväxtförhållanden har jämförelserna i första hand gjorts utifrån LNU91. Standardiseringen har här gjorts efter födelseår istället för ålder.⁵²

Det kvarstår dock andra bakgrundsfaktorer där populationerna skiljer sig åt, faktorer som också de är av betydelse för skillnader i levnadsvillkor. Så föreligger exempelvis regionala skillnader i boende, skillnader i klassbakgrund och i andelen utrikes födda (Nilsson & Tham 1999). Att kontrollera för ålder och kön är relativt okomplicerat. Vi vill inte jämföra en yngre population med en äldre eller män med kvinnor. Att i jämförelserna kontrollera för ytterligare faktorer kan dock vara problematiskt. Inte i första hand tekniskt utan innehållsmässigt. Jämförelserna med normalbefolkningen görs för att tydliggöra bilden av fångarnas situation – levnadsförhållanden är relativa och förstås i förhållande till hur andra har det. Men jämförelserna belyser också frågan om riskfaktorer för att hamna i fängelse och konsekvenser av frihetsberövandet, faktorer som har betydelse för själva selektionen av fångpopulationen. Vid kontroll för variabler där normalbefolkningen och fångarna skiljer sig åt riskerar man därför att underskatta just de skillnader som var avsedda att belysas.

4.11. Om säkerhet och osäkerhet

Denna undersökning rymmer som alla urvalsundersökningar en viss osäkerhet. Levnadsförhållanden bland fångar och befolkningen i stort skattas med hjälp av urval. Säkerheten med vilken vi kan göra generaliseringar till populationerna i sin helhet beror på urvalens representativitet och storlek. Andelsskillnader har signifikansprövats med chi-2 test (t.ex. Walsh 1990, s. 165ff.). Resultaten av

⁵¹ Kvoterna har beräknats efter fördelningen i 22 celler (11 ålderskategorier). Medelvärde av kvoterna eller vikterna blir ett. Antalet observationer påverkas alltså inte. Däremot väger vissa observationer mer och andra mindre. Högsta respektive lägsta vikten ges där störst skillnad föreligger i köns- och åldersrepresentation. I jämförelsen med ULF96 har t.ex. män i åldern 22-25 år tilldelats högsta viktningsvärde (3,48). Endast de observationer som faller inom de intervjuade fångarnas köns- och åldersintervall har tilldelats vikter. Av denna anledning är antalet observationer som redovisas i resultatdelen lägre än antalet intervjuer i ULF och LNU. Ett alternativ är att skapa en tvillingpopulation. Denna metod hade gett i stort sett samma resultat. Den här använda metoden har föredragits eftersom den utnyttjar all information i jämförelsematerialet.

⁵² Även här har kvoterna beräknats efter fördelningen i 22 celler (11 födelseårskategorier). LNU91 genomfördes sex år tidigare än intervjuerna med fångar. De intervjuade i LNU91 är födda mellan åren 1915 till 1973, varför de fångar som är födda därefter egentligen saknar en "korrekt" jämförelsegrupp. Detta torde dock inte nämnvärt påverka resultaten. Bl.a. av den anledning att andelen yngre fångar är liten.

denna prövning redovisas inte alltid. Genomgående gäller dock att de skillnader som påtalas också är statistiskt signifikanta (ej slumpmässiga). I jämförelsen mellan fångar och befolkningen i stort är antalet observationer relativt stort och därför är i regel de skillnader som inte är uppenbart små också signifikanta. En möjlighet är att beräkna konfidensintervall för de skattade populationsandelarna enligt formeln:

$$ci = p \pm 1.96 \sqrt{\frac{p(1-p)}{n}}$$

Där p anger proportionen och n antalet observationer (Walsh 1990, s. 92). Intervallet visar osäkerheten i punktskattningarna. Med 387 observationer (antalet intervjuade fångar exklusive överurvalet av kvinnor) och ett 95 procentigt konfidensintervall blir intervallet vid en andel på 50 procent ± 5 (maxintervallet) och vid 10 procent ± 3 . Med 4600 observationer (jämförelsepopulationen i ULF) blir intervallet som högst $\pm 1,5$ procent.

Där jämförelser görs mellan grupper eller kategorier av fångar är osäkerheten större eftersom antalet observationer då är färre. I dessa fall redovisas därför resultaten av signifikansprövningarna. Antalet intervjuade fångar gör också att möjligheterna till nedbrytningar av materialet är begränsade.

För analysen av riskfaktorer för hälsoproblem och utsatthet för brott samt återfall bland de intervjuade fångarna har jag använt logistisk regression. Logistisk regression är en multivariat regressionsteknik som kan användas då man har dikotoma beroendevariabler, d.v.s. variabler som bara kan anta två värden (t.ex. ja/nej, återfall/ej återfall) (Menard 1995). Det som skattas i logistisk regression är sannolikheten för att en händelse skall inträffa, vilket innebär att man kan jämföra sannolikheten för hälsoproblem, utsatthet för brott samt återfall hos olika grupper av fångar. Resultaten redovisas som oddskvoter för de olika oberoende variablerna eller riskfaktorerna. Oddskvoterna anger inte styrkan i de oberoende variablerna utan skillnaden mellan olika kategorier då andra variabler är konstanthållna. Ett odds definieras som kvoten mellan sannolikheten för att en händelse skall inträffa och sannolikheten för att samma händelse inte skall inträffa. Oddskvoten är kvoten mellan olika gruppers odds, i resultatredovisningen uttryckt som avvikelser från en referenskategori. Denna referenskategori har värdet ett. En oddskvot större än ett innebär därför en förhöjd risk och ett värde mindre än ett innebär en lägre risk jämfört med referenskategorin. Oddskvoter är närbesläktade med relativrisker. De senare kan tolkas som procentuella skillnader i risk mellan grupper. Oddskvoter anger den procentuella skillnaden i odds. Då oddskvoter används för att ange procentuella

skillnader i risk överskattas den s.k. överrisken något. I texten används dock stundtals begreppet risk för att beteckna oddset, och överrisk för att beteckna relationer mellan oddsen i olika grupper (oddskvoter).

Kapitel 5

Uppväxtförhållanden

5.1. Inledning

Vid kriminologiska förklaringar av brottsligt beteende brukar förhållanden under uppväxttiden ses som centrala. Beroende på perspektiv är det delvis skilda faktorer som framhålls. Utifrån ett perspektiv som betonar betydelsen av strukturella faktorer ser anomi- eller strainteori ojämlikhet som främsta orsak till skillnader i brottslighet (Merton 1938). Kontrollteori lägger istället tonvikt på familjens och skolans roll i socialiseringsprocessen och framhåller betydelsen av sociala band – sociala relationer, delaktighet och investeringar – till det konventionella samhället (Hirschi 1969). Båda perspektiven pekar på problem eller brister som riskfaktorer för brottslighet. I det ena fallet begränsade möjligheter och i det andra bristande informell social kontroll (se vidare 2.3.1).

En studie av fångars uppväxtförhållanden är relevant av flera skäl. Ett är just frågan om orsaker till brott. Vilka är riskfaktorerna för fortsatt kriminalitet och fängelse? Det är dock vanskligt att utifrån jämförelser mellan fångar och befolkningen i stort göra tolkningar i termer av orsak och verkan. Men att se till uppväxtförhållanden för dem som i vuxen ålder dömts till fängelse kan eventuellt ge en delvis annan bild än den inom kriminologin mer gängse metoden för prövning av olika riskfaktors betydelse för brottslighet, nämligen surveyundersökningar riktade till skolelever (se t.ex. Ring 1999). Förhållanden som är av vikt för att förklara skolungdomars (mer tillfälliga) brottslighet behöver inte vara lika viktiga för att förstå fångars (mer persistenta) brottslighet. I kapitlets avslutande del diskuteras resultaten mot bakgrund av olika perspektiv och förklaringsansatser. Vilka tolkningar är möjliga? Var ska eller kan problem och riskfaktorer för brottslighet lokaliseras?

Levnadsnivåundersökningarna utgår från ett perspektiv där individens resurser och förutsättningarna att utnyttja dem bestämmer möjligheter och livschanser. För barn och ungdomar blir det snarare föräldrars eller uppväxtfamiljens resurser som är av betydelse, eftersom föräldrars resurser ofta också är barnens.⁵³ Bristande resurser, mätt genom levnadsnivåundersökningarna, har

⁵³ Även om familjens resurser är centrala så finns självfallet andra faktorer av betydelse för ojämlikhet i uppväxtvillkor. T.ex. har barn och ungdomar egna miljöer och relationer inom skola och under

kriminologiskt tolkats inom ramen för strainteori. Begreppet socialt kapital har kopplats till såväl strain- som kontrollteori. Med tonvikt på de sociala relationerna till den närmaste omgivningen har det setts som en indikator på styrkan i de sociala banden (Sampson & Laub 1993, s. 140ff). De förklaringsmodeller som uppmärksammar betydelsen av resurser eller socialt kapital för individens handlingsutrymme skiljer sig delvis åt i perspektiv och tolkningar (se 2.3.1), men de variabler som använts för att mäta barns kapital och resurser är många gånger desamma: uppväxtfamiljens socioekonomiska status, etnicitet, byte av skola p.g.a. flyttning och splittrad familj (Coleman 1988, s. 111). Det är också exempel på faktorer som tas upp i detta kapitel.

5.2. Ogynnsamma hemförhållanden

Utifrån frågor från LNU91 har olika indikatorer på ogynnsamma hemförhållanden under uppväxttiden skapats. Till uppväxttiden räknas här perioden fram till det man fyllt 16 år. Indikatorerna rör splittrad familj, slitningar i familjen, förälder eller syskon med hälsoproblem, ekonomiska svårigheter, flera flyttningar som inneburit byte av kamrater och skola samt dåligt stöd hemifrån med läxor och skolarbete. Dessa indikatorer har i tidigare undersökningar visat sig ha samband med brottslighet och kan därför betraktas som riskfaktorer (t.ex. Sampson & Laub 1993; Stattin m.fl. 1997). I denna bemärkelse benämns de som ogynnsamma hemförhållanden eller problem.

Jämförelsen mellan fångar och befolkningen i övrigt visar stora skillnader (tabell 5.1). Mer än varannan av de intervjuade fångarna har svarat att de inte vuxit upp med båda föräldrarna. I jämförelsepopulationen är motsvarande andel en av sex. Den vanligaste orsaken till att man inte växt upp med båda föräldrarna är skilsmässa.⁵⁴ Drygt en tredjedel av fångarna har upplevt allvarliga slitningar i familjen, vilket gör det mer än tre gånger så vanligt bland fångarna som i jämförelsepopulationen. En fjärdedel av fångarna kommer från familjer som haft det ekonomiskt svårt. I jämförelsepopulationen är det en av tio. Tre av tio fångar har under uppväxten vid minst tre tillfällen behövt byta kamrater eller skola på grund av flyttning. I jämförelsepopulationen är det en av åtta. På frågan om stöd och hjälp hemifrån med skolarbetet har nära hälften av fångarna svarat att de aldrig fick hjälp med läxor och skolarbete av föräldrar eller syskon. Det är fem gånger så stor andel som i normalbefolkningen.

fritiden. Barnomsorg och skola karaktäriseras därtill av en viss grad av social segregering (För en vidare diskussion se Jonsson m.fl. 2001, s. 39ff.; Österberg 1994, s. 30ff).

⁵⁴ Av samtliga är det 32 procent av fångarna och 11 procent i jämförelsepopulationen som angett skilsmässa som orsak till att man inte växt upp med bägge föräldrarna.

Förekomst av missbruk och kriminalitet hos föräldrarna är frågor som ligger utanför de nationella levnadsnivåundersökningarna. De kan också ses som indikatorer på en mer allvarlig utsatthet. En tredjedel av fångarna upplevde att föräldrarna hade missbruksproblem under uppväxttiden. En av sju fångar har föräldrar som suttit i fängelse.

Tabell 5.1. Ogynnsamma hemförhållanden under uppväxttiden. Fångar och jämförelsepopulation (LNU91) standardiserad för födelseår och kön. Procent.

	Fångar <i>n</i> =387	Jämförelsepop. <i>n</i> =4221
Ej uppväxt med bägge föräldrar	56	16
Allvarliga slitningar i familjen ⁵⁵	36	10
Förälder eller syskon med allvarliga hälsoproblem	28	15
Ekonomiskt svårt	26	10
Flyttade mer än två ggr ⁵⁶	29	13
Fick aldrig hjälp med läxor och skol- arbete av föräldrar eller syskon ⁵⁷	46 (44)	- (9)
Förälder med alkohol- eller andra missbruksproblem	33	-
Förälder som suttit i fängelse ⁵⁸	14	- (5)

Jämförelsen pekar på stora skillnader men klargör inte hur sambanden mellan riskfaktorer och brottslighet skall förstås. Samtidigt som andra och bakomliggande faktorer kan spela in, kan tolkningen av faktorerna variera. Ett samband mellan splittrad familj och brottslighet kan t.ex. tolkas på flera sätt. Det

⁵⁵ Frågan gäller intervjupersonens uppfattning av vad som menas med slitningar.

⁵⁶ Frågan avser på hur många ställen man bott under uppväxttiden. Kortare flyttningar (t.ex. inom en stad) räknas om de innebar byte av skola/kamrater.

⁵⁷ Frågan har fem svarsalternativ där ”nästan varje dag” respektive ”aldrig” utgör extremerna. Frågan avser tiden under högstadiet och är bara ställd till dem som gått på högstadiet i Sverige (*n*=268). I LNU91 har frågan därtill endast ställts till födda fr.o.m. 1965. Andelarna i parentes gäller enbart män och med denna begränsning. Ingen standardisering genom viktning har därför gjorts. Antalet observationer är här för LNU91 451 och för fångarna 131.

⁵⁸ Avser fängelse i Sverige. Frågan gäller ej explicit förhållanden under uppväxttiden, d.v.s. fram tills intervjupersonen fyllde 16 år. Föräldrarnas eller föräldrarnas fängelsevistelse kan m.a.o. ha inträffat senare. Det finns ingen direkt uppgift om andel med fängelseerfarenhet i befolkningen. Kohortstatistik visar att nära två och en halv procent av personer födda på femtiotalet dömts till anstaltspåföljd fram till 26 års ålder (von Hofer m.fl. 1987, s. 14). Sett enbart till män blir andelen nära det dubbla. Sedan tillkommer de som får första anstaltspåföljd efter 26 års ålder. I normalbefolkningen borde det därför röra sig om ungefär fem procent av dem som har föräldrar födda på 1950-talet som har någon förälder som dömts till fängelse. (Se även Tham 1979, s. 110).

kan vara frånvaron av en förälder i sig och vad det innebär i termer av förlust av resurser avseende ekonomi, utbildning och tid att tillbringa med barnen som är det centrala. Men också själva familjesplittringen, försämrade sociala relationer och en känslomässig påverkan. Det är också möjligt att sambandet är ett resultat av skillnader mellan splittrade familjer och andra som förelåg redan innan familjeupplösningen, t.ex. konflikt mellan föräldrar eller kontextuella förhållanden som har att göra med var och hur dessa lever sina liv (Gähler 1998, s. 163ff; Juby & Farrington 2001).

5.3. Klassbakgrund

Utifrån redovisningen av hemförhållanden ovan, bl.a. avseende ekonomiska svårigheter och sjuklighet i familjen under uppväxten, kan skillnader i klassbakgrund förväntas. Att det finns ett samband mellan föräldrars sociala klass och egen brottslighet är också ett antagande som är gemensamt för flera kriminologiska teorier. Väsentliga skillnader finns dock i hur man betraktar detta samband; om man ser klassbakgrund som en central förklaringsfaktor till brottslighet eller enbart som bidragande med måttliga indirekta effekter, i första hand genom påverkan på familjesituationen (Sampson & Laub 1993, kap 4).

Tabell 5.2 redovisar klassbakgrund efter socioekonomisk indelning (SEI) (SCB 1982) för fångar och jämförelsepopulation. Indelningen i klassbakgrund har gjorts efter intervjuuppgifter om föräldrarnas huvudsakliga sysselsättning under uppväxttiden, d.v.s. fram till dess att intervjupersonen fyllde 16 år. De tre huvudgrupperna i SEI är arbetare, tjänstemän och företagare. (Föregångaren är den välkända socialgruppsindelningen I, II och III). Uppväxtfamiljens klasstillhörighet bestäms av den förälder som har högst position. Denna kategorisering innebär troligen en viss underskattning av skillnaderna i klassbakgrund. En betydligt större andel av fångarna kommer från splittrade hem och den förälder som har högst klassposition behöver inte vara den man växt upp tillsammans med. Därtill innebär skilsmässa en förlust av ekonomiska resurser (Gähler 1994, s. 80ff). En levnadsnivåundersökning riktad till barn och ungdom visar att ekonomiska problem är betydligt vanligare i hushåll med endast en förälder (Jonsson 2001, s. 115).

Inte oväntat är de lägre sociala klasserna, arbetare och oklassificerade, överrepresenterade bland fångarna.⁵⁹ 44 procent av fångarna och 36 procent i

⁵⁹ Tidigare redovisningar av fångpopulationens klassbakgrund saknas. Däremot finns närliggande klientelbeskrivningar (t.ex. Ahlberg 1984, s. 50; Tham 1979, s. 124; Åkerström 1983, s. 17). Förändringar i klasstrukturen försvårar jämförelser bakåt i tid, dessutom utgår tidigare undersökningar

jämförelsepopulationen kommer från arbetarhem ($p < 0.01$). Skillnaderna är dock anmärkningsvärt små (jfr Wikström 1987, s. 18). Detta även om man väger in att det bland fångarna är sex procent av uppväxtfamiljerna som är oklassificerade. (Den vanligaste orsaken härtill är att båda föräldrarna saknat arbete. Gruppen domineras av långtidsarbetslösa och/eller kriminella.)

Tabell 5.2. Socioekonomisk indelning (SEI) av uppväxtfamiljen. Fångar och Jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för ålder och kön. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n</i> =386	<i>n</i> =4683
Arbetare	44	36
Lägre tjänstemän och tjänstemän på mellannivå	27	27
Högre tjänstemän och ledande befattning	8	11
Företagare ⁶⁰	15	24
Saknade arbete	4	-
Övriga (oklassificerade):	2	3
Summa	100	100

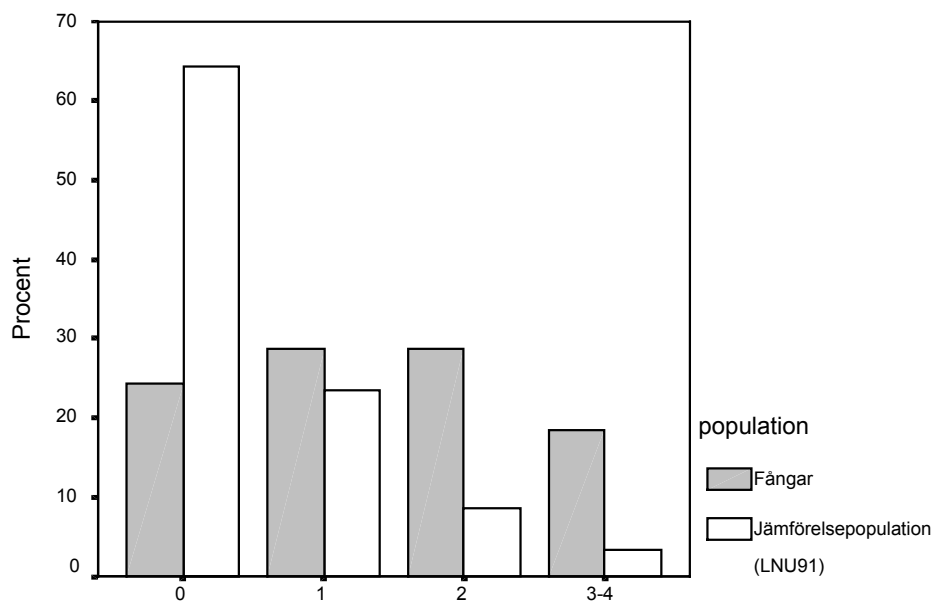
En grundläggande fråga i sammanhanget är vilken innebörd som ges begreppet social klass. SEI ger ett mått på status och social skiktning, men det är inte ett direkt mått på ekonomiska problem eller utsatthet. Hagan och McCarthy (1998) menar att fokus bör ligga på det senare. Istället för klassbakgrund enligt SEI förordar de därför ett fokus på situationer av utsatthet och faktiska förhållanden. Vid undersökningar av sambandet mellan social klass och brott gäller att ju vidare definition som ges såväl social klass som brottslighet desto svagare blir sambandet. Starkast samband finner man mellan mått på utsatta marginalgrupper och upprepad traditionell brottslighet (t.ex. Farnworth m.fl. 1994). Att skillnaderna mellan fångar och befolkningen i övrigt är större när man ser till förekomsten av olika problem eller ogynnsamma hemförhållanden (se 5.2) är därför inte förvånande.

vanligtvis från faders yrke vilket ger fler i lägre klassposition. Vid en begränsning till faders yrke ökar andelen arbetare i vårt material till 51 procent. Även andelen oklassificerade ökar.

⁶⁰ Till företagare har även räknats jordbrukare. Kategorin företagare är vid eftersom vi i fångundersökningen saknar uppgift om antal anställda. En mer precis klassificering skulle kunna innebära ett blottläggande av större *eller* mindre skillnader i social status.

5.4. Ansamling av ogynnsamma hemförhållanden

För en mer fullständig bild av uppväxtförhållanden och skillnader mellan fångar och befolkningen i övrigt bör hänsyn tas till ansamlingen av olika problem. Det förhållande att de med bristande resurser inom ett område ofta har brister även inom andra gör de totala skillnaderna mellan individer och grupper mer påtagliga (Erikson 1991, s. 54). Det är därför viktigt att även uppmärksamma frågan om ansamling eller samgång mellan olika välfärdsproblem. Om flera problemfaktorer har samband med brottslighet är det rimligt att anta att en ansamling av problem innebär ytterligare förhöjd risk för brottslighet och framtida frihetsstraff. Närvaro eller frånvaro av olika problemfaktorer innebär inte detsamma som goda eller dåliga uppväxtförhållanden. Däremot kan förutsättningarna för goda respektive dåliga uppväxtförhållanden antas variera med antal problem. Jämförelsen med normalbefolkningen är här begränsad till fyra faktorer: splittrad familj, allvarliga slitningar i hemmet, familjemedlem med allvarliga hälsoproblem samt ekonomiska svårigheter i familjen (se även tabell 5.1).

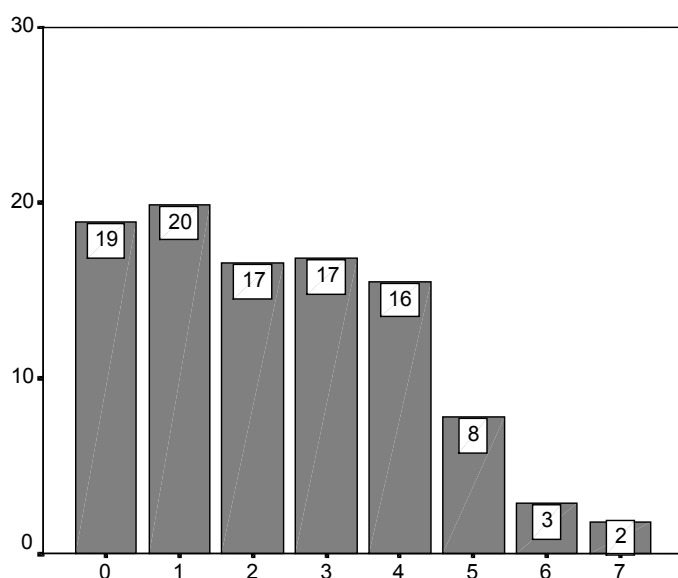

Figur 5.1. Andel (procent) med olika antal ogynnsamma hemförhållanden bland fångar (n=387) och i jämförelsepopulationen (LNU91 standardiserad för födelseår och kön) (n=4221). (Se även tabell 1 i bilaga 1).

Skillnaderna mellan fångar och befolkningen i stort framstår här som än tydligare. Bland fångarna är det en fjärdedel och i jämförelsepopulationen cirka två tredjedelar som är helt utan någon av de fyra problemfaktorerna (figur 5.1).

Närmare en femtedel av fångarna har tre eller fyra problem, medan motsvarande andel i jämförelsepopulationen är tre procent.

När man enbart ser till fångarna kan fler indikatorer utnyttjas. Ett index har skapats utifrån uppgifter om splittrad familj, allvarliga slitningar i familjen, ekonomiska svårigheter, familjemedlem med allvarliga hälsoproblem, flera flyttningar som inneburit byte av skola, ej fullgjord grundskola, förälder som fått fängelsestraff samt förälder med missbruksproblem. De olika variablerna antar värde 0 eller 1 efter förekomst. Indexvariabeln kan därför anta värden mellan noll och sju, där noll innebär att man saknade samtliga dessa ”problem”. Av figur 5.2 framgår att knappt en femtedel var helt utan något av dessa problem.

Figur 5.2. Andel (procent) med antal uppväxtproblem enligt indexvariabel. Fångar (n=387).

Betraktade som riskfaktorer för brottslighet bör problem under uppväxten i första hand ha betydelse för dem som börjat begå brott redan under uppväxttiden. Det bör m.a.o. föreligga ett samband mellan problemansamling och ålder vid brottsdebut. Ett sådant samband finns också – ju fler problem under uppväxten, enligt indexvariabeln i figur 5.2, desto tidigare kontakt med polis p.g.a. brottslighet.⁶¹ Medelålder för första kontakt med polis för dem med

⁶¹ Korrelation mellan variablerna ålder första gången i kontakt med polis p.g.a. brottslighet och antal problem enligt index i figur 6.2 ger $r = -0.34$ ($p < 0.001$).

fler än tre problem (n=108) är 15 år, för dem med ett till tre problem (n=206) 22 år och för dem utan problem (n=73) 28 år.⁶² Ser man till dem med fler än tre problem har 70 procent varit i kontakt med polis p.g.a. brottslighet före 16 års ålder; av dem utan något av dessa problem knappt en fjärdedel. De med flera problem under uppväxten och de utan problem skiljer sig även i andra avseenden. De med större problemansamling under uppväxttiden kännetecknas i högre grad av en tyngre belastning även i vuxen ålder, såväl straffmässigt som socialt (se vidare kapitel 7). Vid intervjutillfället är det t.ex. fler av dem som har problem med ekonomi, boende och missbruk.⁶³ Då det finns ett negativt samband mellan klass och problemansamling framträder samma tendens, om än ej lika tydligt, när man ser till klassbakgrund.⁶⁴

5.5. Egna problembeteenden under uppväxten

Tidigare studier har påvisat ett starkt samband mellan egna problembeteenden, som missbruk och kriminalitet, under uppväxttiden och brottslighet i vuxen ålder (Sampson & Laub 1993, 123ff; se även Tham 2001). Denna ”kontinuitet” ses av vissa som given av tidigt bestämda och beständiga skillnader i benägenhet att begå brott (Gottfredson & Hirschi 1990). Kontinuitet kan dock även tillskrivas strukturella faktorer. En tolkning är att samhällets reaktioner på brottsliga handlingar medför minskade möjligheter och därigenom förstärker avvikelserna. Det är alltså inte personliga egenskaper, inte heller i första hand den sociala miljön, utan samhällets reaktion och den stämpling den medför som orsakar fortsatt brottslighet (Lilly m.fl. 1995, s. 110ff).

Uppgifter om egna problembeteenden under uppväxten finns enbart i fångmaterialet. Det saknas därför möjlighet till jämförelser med befolkningen i övrigt. Frågan hur stor andel av dem som i vuxen ålder sitter i fängelse som var kända av polis och sociala myndigheter redan i tonåren gäller alltså enbart gruppen för vilken tidiga ingripanden inte varit framgångsrika. Åtminstone inte i bemärkelsen att man upphört med ett brottsligt beteende.

Före 16 års ålder har närmare hälften av alla fångar varit i kontakt med polis p.g.a. brottslighet, vilket kan ses som en indikator på ålder vid mer allvarlig

⁶² Medelvärdeskillnaderna har prövats med *t*-test (två sidigt) och är signifikanta ($p < 0.001$).

⁶³ Korrelation mellan index över antal uppväxtproblem (figur 5.2) och index över antal välfärdsproblem vid intervjutillfället (kapitel 7, tabell 7.4) ger $r = 0.31$ ($p < 0.001$).

⁶⁴ Uppväxtfamiljerna hör för 60 procent av dem med fler än tre problem och för 33 procent av dem som saknar problem till lägsta socialklass (arbetare eller utan arbete). Det är framförallt gruppen med föräldrar utan arbete som har en större problembelastning även i vuxen ålder.

och/eller upprepad brottslighet.⁶⁵ Vidare har ungefär en femtedel regelbundet använt narkotika och nära en tredjedel blivit omhändertagna av sociala myndigheter (tabell 5.3).⁶⁶ De vanligaste anledningarna till omhändertagande var för manliga fångar kriminalitet samt familjeproblem och för kvinnliga fångar missbruk samt familjeproblem (Nilsson & Tham 1999, s. 24).

Tabell 5.3. Andel (procent) med regelbunden användning av narkotika, kontakt med polis p.g.a. brott respektive omhändertagen av sociala myndigheter före 16 års ålder. Fångar.

	Fångar
	<i>n=387</i>
Regelbunden användning av narkotika	22
Kontakt med polis p.g.a. brott	47
Omhändertagen av sociala myndigheter	29

Sammantaget är det 52 procent av alla fångar som före 16 års ålder antingen varit i kontakt med polis eller blivit omhändertagna av sociala myndigheter. Undantar man dem som anlänt till Sverige efter 15 års ålder blir andelen något högre. Flertalet av fångarna är alltså kända av polis eller sociala myndigheter redan under grundskoletiden. Ser man till hela tonårsperioden, fram t.o.m. nitton års ålder, uppger nära två tredjedelar att de var kända av polis p.g.a. brottslighet. I mer belastade grupper vad gäller såväl kriminalitet som missbruk är tidig kontakt med polis och sociala myndigheter särskilt vanlig. Av samtliga är det 63 procent som var 19 år eller yngre när de första gången kom i kontakt med polis p.g.a. att de begått brott. Av dem som vid intervjutillfället hade tidigare fängelseerfarenhet och därtill haft ett regelbundet narkotikamissbruk är motsvarande andel 86 procent (107 av 124).

⁶⁵ Enkätundersökningar till elever i årskurs nio visar att majoriteten begått något brott. I huvudsak rör det sig om enklare stöldbrott. Allvarliga brott är sällsynta och det är få som har begått brott ett stort antal gånger (BRÅ 2000).

⁶⁶ Medianåldern för regelbunden användning av narkotika är 16 år. Ungefär hälften av alla fångar har någon gång använt narkotika regelbundet (se vidare kapitel 6; Nilsson & Tham 1999, s. 41ff).

5.6. Utländsk bakgrund

Det finns de som menar att utländsk bakgrund idag kompletterar klasstillhörighet och fattigdom som viktiga element i det negativa ”sociala arvet” (Sarnecki 1996, s. 153f.). Detta kompliceras dock av att faktorerna överlappar varandra. Samtidigt som brottslighet är vanligare bland människor med sämre levnadsförhållanden, är invandrarnas levnadsnivå genomsnittligt lägre än de infödda svenskarnas (Häll 1997). Av kriminalvårdsregistret framgår att en fjärdedel av samtliga intagna på kriminalvårdsanstalt, inklusive personer som inte är folkbokförda i Sverige, är utländska medborgare. Undantas de som saknar folkbokföring minskar denna andel något (se tabell 4.3, s. 52). I tabell 5.4 redovisas de intervjuade fångarna efter medborgarskap och om man själv och ens föräldrar är födda i Sverige eller utomlands.

Av de intervjuade fångarna är 24 procent födda i utlandet. 42 procent har utländsk bakgrund, d.v.s. är utländska medborgare, födda utomlands och/eller har minst en förälder som är född utomlands. I jämförelsepopulationen är motsvarande andel 18 procent. Av indelningen framgår att överrepresentationen av personer med utländsk bakgrund i första hand gäller utländska medborgare och naturaliserade svenskar, d.v.s. utländska medborgare som beviljats svenskt medborgarskap, vilka är överrepresenterade ungefär tre gånger sin andel i jämförelsepopulationen.⁶⁷ Överrepresentationen för andra generationens invandrare är 1.5 gånger.⁶⁸ Vid frågan om orsaker till överrepresentationen bland dem med utländsk bakgrund bör man notera att flertalet i denna grupp tillbringat den större delen av sin uppväxt i Sverige (se vidare von Hofer m.fl. 1996, s. 86ff).

⁶⁷ Observera att både vår undersökningspopulation och de nationella levnadsnivåundersökningarna (ULF och LNU) är begränsade till personer som är folkbokförda i Sverige.

⁶⁸ Resultatet överensstämmer med särskilda undersökningar av kriminalstatistiken vilka visar att utländska medborgare och naturaliserade lagförs ungefär dubbelt så ofta som svenska medborgare, medan andra generationens invandrare är överrepresenterade 1.3 gånger (von Hofer m.fl. 1996). Att överrepresentationen är större i fångpopulationen beror på att personer med utländsk bakgrund är mer överrepresenterade vad gäller grövre brott.

Tabell 5.4. Andel (procent) med utländsk bakgrund.⁶⁹ Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder.

	Fångar <i>n</i> =371 ⁷⁰	Jämförelsepop. <i>n</i> =4675
Svenska medborgare, båda föräldrar födda i Sverige	58	82
Andra generationens invandrare	12	8
Naturaliserade svenskar	11	4
Utländska medborgare	18	6
Summa	99	100

Utifrån frågan om utländsk bakgrund som riskfaktor för brottslighet är det intressant att se om de med utländsk bakgrund skiljer sig från övriga med avseende på uppväxtförhållanden. En jämförelse av ansamling av problem utifrån det index som redovisats i figur 5.2 visar att de fångar som är födda i Sverige har en något större problemansamling ($p < 0.05$).⁷¹ Ser man till de olika faktorerna var för sig - problem med hälsa, ekonomi, slitningar i familjen etc. - finner man dock endast en variabel där grupperna skiljer sig åt. Personer födda utomlands kommer i mindre utsträckning från splittrade hem. Undantags denna faktor kvarstår inga signifikanta skillnader.⁷² Huvudintrycket är därför att grupperna är lika med avseende på de mått på uppväxtförhållanden som redovisats. I tabell 5.5 redovisas det genomsnittliga antalet uppväxtproblem efter utländsk bakgrund. Utifrån de mått på olika problemfaktorer som använts framgår att de grupper som är uppväxta i Sverige är mycket lika. Detta resultat stöder inte uppfattningen att utländsk bakgrund i sig är en riskfaktor, åtminstone inte för de grupper som är uppväxta i Sverige (se även Bergström & Sarnecki 1996). I sammanhanget bör det noteras att i befolkningen är andelen med problem större bland dem med utländsk bakgrund. En undersökning av barn och ungdomars levnadsförhållanden visar t.ex. att barn vars föräldrar är födda i ett

⁶⁹ Andra generationens invandrare avser svensk medborgare född i Sverige med någon av föräldrarna född utomlands, Naturaliserad svensk är svensk medborgare född utomlands med någon av föräldrarna född utomlands.

⁷⁰ Det interna bortfallet uppgår till 16 personer (4 procent) beroende på att frågan om föräldrars ursprung ej ställts/besvarats (i första hand det förstnämnda). Av dessa är 15 födda i Sverige och en i annat land. 15 är svenska medborgare. De två förstnämnda kategorierna är därför något underskattade i tabell 4.

⁷¹ Skillnaden i problemansamling har prövats genom *t*-test av skillnaden i medelvärde mellan grupperna födda utomlands ($m=2$) och födda i Sverige ($m=2.5$).

⁷² Skillnaderna i fördelningen på enskilda problemfaktorer har chi-2 testats. 41 procent av dem födda i Sverige och 57 procent av dem födda utomlands har växt upp med båda föräldrarna. Skillnaden är signifikant ($p < 0.01$).

annat land än Sverige i mycket högre utsträckning än andra har ekonomiska problem (Jonsson 2001, s. 114f.). Givet att problematiska uppväxtförhållanden innebär en högre risk för brottslighet, oavsett etnisk bakgrund, är därför en överrepresentation av personer med utländsk bakgrund inte överraskande.

Tabell 5.5. Genomsnittligt antal uppväxtproblem och andel (procent) från splittrad familj efter utländsk bakgrund. Fångar.

	Problemindex, medelvärde	Splittrad familj, andel i procent	<i>n</i>
Svenska medborgare, båda föräldrar födda i Sverige	2,5	59	217
Andra generationens invandrare	2,5	61	45
Naturaliserade svenskar	1,6	44	41
Utländska medborgare	2,4	46	68

5.7. Begränsade möjligheter eller bristande kontroll?

Resultaten som presenterats i detta kapitel visar att fångar i betydligt större utsträckning än andra vuxit upp under ogynnsamma hemförhållanden – även utifrån de relativt grova mått som används i de nationella levnadsnivåundersökningarna. Särskilt tydliga blir skillnaderna mellan fångar och befolkningen i övrigt när man ser till ansamlingen av problem. Därtill kommer att även andra problem, bl.a. rörande missbruk och kriminalitet, var vanligt förekommande bland fångarna redan i tonåren. En stor andel var också redan då känd av polis och sociala myndigheter.

Mot bakgrund av resultaten kan man konstatera att fångar, och då i synnerhet de som redan under uppväxttiden var kända av polis p.g.a. brottslighet, i jämförelse med befolkningen i stort är missgynnade avseende resurser och socialt kapital under uppväxten.

Att lyfta fram problem som ligger hos familjen implicerar inte att orsaken till problemen förläggs hos individ eller familj. Familjer skiljer sig åt avseende möjligheter att klara de funktioner de förväntas sköta. Dessa skillnader kan i sin tur vara orsakade av strukturella förhållanden (se även Jamrozik & Nocella 1998, s. 150ff). Kriminologiskt kan resultaten således tolkas både i termer av strain och svaga sociala band. De problem och resursbrister som tagits upp kan ses som indikatorer på begränsade medel och möjligheter, men även som

indikatorer på svaga sociala band och därigenom bristande informell social kontroll. Vid en studie av uppväxtförhållanden och riskfaktorer för brottslighet finns självfallet andra faktorer av relevans än de som här tagits upp, inte minst skola och kamrater (Ring 1999). Skolan brukar jämte familjen framhållas som den viktigaste socialiserande instansen. Skola och utbildning är också ett av de områden där skillnaderna mellan fångar och befolkningen i övrigt är allra störst (se kapitel 6).

Vidare finns en rad ytterligare perspektiv eller sätt att betrakta, förstå och förklara brottslighet och riskfaktorer för framtida frihetsstraff, bland dem perspektiv som i större grad betonar individuella egenskaper. Exempel härpå är användningen av begrepp som spänningssökande och självkontroll (Gottfredson & Hirschi 1990). Det finns även de som ser problembeteenden som brott och missbruk som indikatorer på neuropsykiatriska problem eller som orsakade av biologisk disposition (se t.ex. Herrnstein & Murray 1994). I denna studie har inte frågan ställts om personer som begår brott och blir frihetsberövade har andra personliga egenskaper eller ”dysfunktioner”. Vad som däremot är tydligt är att deras uppväxtförhållanden skiljer sig från den övriga befolkningens. Sjukdom i familjen, ekonomiska problem och flyttningar under uppväxten är exempel på faktorer som ökar risken för brottslighet och frihetsstraff. Det är också förhållanden som svårligen kan reduceras till brister hos individen.

Det bör påtalas att även om det föreligger stora skillnader i risk för frihetsstraff, beroende på bakgrund i form av uppväxtförhållanden, så är de förväntade sambanden svaga. Det är få även i riskgrupperna som begår brott och riskerar frihetsstraff (se t.ex. Janson 1982). Beträffande orsaker till brott och frihetsstraff ger intervjumaterialet med fångar även möjligheten att se till vad fångarna själva betraktar som orsak till att de hamnat i fängelse. På en öppen fråga om vilka förhållanden man ser som orsak till att man sitter i fängelse, svarade en av sex uppväxtförhållanden.⁷³ Bland dem med fler än tre uppväxtproblem – enligt indexvariabeln i figur 5.2 ovan – var det 40 procent och bland dem utan något av dessa problem tre procent. Observera att det i intervjun frågades efter orsak till att man hamnat i fängelse, inte orsak till brottsdebut. Vilka förhållanden är det då man själv ser som orsak? I mycket är det samma förhållanden som tagits upp ovan: flyttningar, ekonomiska svårigheter, konflikter och bråk i hemmet, föräldrars missbruk, kriminalitet och psykiska problem. I intervjuernas öppna frågor framkommer även exempel på mer extrem utsatthet, sexuellt utnyttjande,

⁷³ Frågan består av två delar; dels om intervjupersonen anser att de levnadsförhållanden som tagits upp i intervjun bidragit till att man hamnat i fängelse, dels om den intervjuade ser något annat förhållande som orsak (fråga 95-96 i intervjuformuläret, bilaga 5).

misshandel och utestängning från hemmet. Detta är former av utsatthet som inte frågas efter i survey-undersökningar riktade till skolelever eller folk i allmänhet.

I de fall där jämförelser är möjliga är skillnaderna mellan fångar och befolkningen i övrigt relativt lika de skillnader som fås utifrån självrappportundersökningar och jämförelser av elever i årskurs nio med respektive utan brottsbelastning. Det gäller dock endast då man i det senare fallet jämför extremgrupper, d.v.s. de mest brottsbelastade med dem helt utan belastning (Ring 1999, s. 99). Ser man till de fångar som var kända av polisen redan under skolåren kännetecknas deras uppväxt dock av betydligt mer problematiska förhållanden.

Dåliga eller problematiska levnadsförhållanden kan såväl vara orsak till som orsakade av brottslighet. När det gäller uppväxtförhållanden föregår de dock brottsligheten och fängelsevistelsen. Brottsligheten och samhällets reaktion kan sedan antas innebära att handlingsutrymmet – möjligheter eller livschanser – minskar ytterligare. Kontinuitet i kriminellt beteende skulle då åtminstone delvis kunna tillskrivas fortsatt små eller t.o.m. minskande legala möjligheter.

Kapitel 6

Fångars levnadsförhållanden och andras

6.1. Inledning

Detta kapitel ägnas fångars levnadsförhållanden inom de olika välfärdsområden som ingår i levnadsnivåundersökningarna; d.v.s. utbildning, sysselsättning, ekonomi, boende, sociala relationer, politiska resurser, hälsa, samt utsatthet för brott (säkerhet till liv och egendom). Därutöver tas alkohol och narkotika upp i ett separat avsnitt. Fokus ligger på jämförelsen med befolkningen i övrigt, men även resultat av frågor som ligger utanför den ram som ges av de nationella levnadsnivåundersökningarna redovisas. Det gäller indikatorer på mer särpräglade former av utsatthet och problem, till exempel uppgifter om narkotikamissbruk, frågor om vräkningar i avsnittet om boende och frågor om kriminalitet i det stycke som tar upp försörjning. I huvudsak är det förhållanden så som de såg ut före frihetsberövandet som tas upp. Frågor som rör förhållanden under själva frihetsberövandet berörs endast i mindre utsträckning. Frågorna om hälsa och utsatthet för brott skiljer sig från övriga områden i och med att de inte specifikt avser perioden före frihetsberövandet. Här görs också en närmare analys av riskfaktorer, där både förhållanden i frihet och faktorer som hänger samman med själva frihetsberövandet uppmärksammas. Jämförelser görs därför med såväl befolkningen i övrigt som mellan grupper eller kategorier av fångar. Kapitlet har en deskriptiv tonvikt. Nästföljande kapitel, som behandlar samgången mellan olika s.k. välfärdsproblem, behandlar i större utsträckning skillnader mellan grupper av fångar. Där utnyttjas även överurvalet av kvinnliga fångar (se 4.3).

6.2. Utbildning

Skola och utbildning berördes kort i föregående kapitel om uppväxtförhållanden. Jämte familjen är skolan den centrala institutionen under uppväxttiden. Det finns också ett samband mellan å ena sidan problem i skolan och å andra sidan kriminalitet (t.ex. Sarnecki 1985). Den koppling som skola och utbildning har till levnadsförhållanden går annars i första hand över arbetsmarknaden. Utbildning är av vikt för möjligheten att överhuvudtaget få arbete och därutöver för position och lön (Persson 1997).

Utbildningsnivå

Tabell 6.1 redovisar utbildningsnivå för fångar och jämförelsepopulation efter en klassificering som bygger på avslutade skolformer (grundskola, gymnasium etc.) kompletterat med uppgifter om andra skol- och yrkesutbildningar (komvux, folkhögskola, yrkesutbildningar) som varat i minst två månader.⁷⁴ Fångarnas utbildningsnivå är generellt mycket låg och skillnaden gentemot jämförelsepopulationen är stor. Hela 15 procent av fångarna saknar fullbordad utbildning, de har alltså inte fullföljt den lägsta utbildningsnivån och har inte heller någon längre skolmässig yrkesutbildning. I jämförelsepopulationen är det mindre än en procent som saknar fullbordad utbildning. Mindre än hälften, 46 procent, av de intervjuade fångarna har utbildning över lägsta obligatoriska nivå. I jämförelsepopulationen är motsvarande andel 84 procent. Andelen med en eftergymnasial utbildning (högskola eller universitet) är fyra procent bland fångarna och 29 procent i jämförelsepopulationen.

Tabell 6.1. Utbildningsnivå (SUN). Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=386</i>	<i>n=4672</i>
Saknar fullbordad utbildning	15	<1 (0,3)
Förgymnasial < 9 år	7	6
Förgymnasial 9 år	32	11
Gymnasial < 3 år	23	37
Gymnasial 3 år	18	18
Eftergymnasial	4	29
Summa	99	101

Flertalet (83 procent) av de intervjuade fångarna har fått sin huvudsakliga utbildning i Sverige och har antingen gått i grund- eller folkskola. Av tabell 6.2 framgår att en femtedel av dem som påbörjade grundskolan inte fullföljde denna. Majoriteten av dem har därefter inte fått någon mer skolmässig utbildning och saknar därför fortfarande en fullbordad utbildning. Ungefär hälften

⁷⁴ Klassificeringen har gjorts i enlighet med den officiella standarden för klassificering av skolmässig utbildning, SUN (svensk utbildningsnomenklatur, se SCB 1996). SUN är begränsad till att gälla "skolmässiga utbildningar och kurser" som varat på heltid under minst 2 månader. I första hand rör det sig om komvux och AMU- utbildningar. Där osäkerhet funnits vad gäller den "skolmässiga" motsvarigheten har en bedömning gjorts efter inriktning, studietid och tidigare skolgång. Yrkesutbildningar på minst 1 år eller 2-3 terminer har i regel räknats som 2-årig gymnasieutbildning.

av fångarna har påbörjat gymnasiestudier. Av dessa är det 70 procent som också fullföljde studierna. I jämförelsepopulationen fullföljde så gott som samtliga grundskolan och 95 procent av dem som påbörjat gymnasiestudier har också avslutat dem. Till detta kommer att det är vanligare med kompletterande och ytterligare utbildningar i jämförelsepopulationen.

Tabell 6.2. Andel som påbörjat respektive fullföljt grundskola respektive gymnasieskola (eller motsvarande). Endast personer med huvudsaklig utbildning i Sverige. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar (n=322)		Jämförelsepopulation ⁷⁵	
	påbörjat	därav fullföljt	påbörjat	därav fullföljt
Grundskola	87	80	84	99
Gymnasium (motsv.)	52	70	68	95

I intervjuerna med fångar har vi inte frågat efter läs- och skrivsvårigheter. Tidigare undersökningar har dock visat att dessa problem är vanligare förekommande bland fångar än i befolkningen i stort (se Fridhov 1991, s. 67f). Under 1990-talet uppmärksammades dyslexi som en möjlig riskfaktor för kriminalitet. Studier gör dock gällande att dyslexi inte är vanligare förkommande bland fångar än i populationen i stort. Som den främsta orsaken till att läs- och skrivsvårigheter är vanligare bland fångar ses istället skillnader i social bakgrund och skolgång (Samuelsson m.fl. 2000; 2001⁷⁶). I föregående kapitel kunde också stora skillnader i stöd hemifrån påvisas; i intervjuerna med fångar har nära hälften svarat att de aldrig fick hjälp hemifrån med skolarbetet under högstadieperioden medan motsvarande andel i jämförelsepopulationen är en av tio (se tabell 5.1).

Mot bakgrund av att flertalet av fångarna är lågutbildade och att många saknar fullbordad utbildning är utbildningsbehovet stort. I vilken utsträckning utnyttjas fängelsetiden till studier, vad studerar man och vilka är det som utbildar sig i fängelset? Av de intervjuade är det 37 procent som svarat att de genomgick

⁷⁵ De som gått folk/grundskola i utlandet är exkluderade (n= 4474). Motsvarande exkludering har gjorts för gymnasium eller motsvarande (n=4325).

⁷⁶ Samuelssons m.fl. studier avser svenska förhållanden. Den senare bygger på ett urval av 82 fångar från tre olika fängelser och jämförelser med kontrollgrupper som tar hänsyn till skillnader i utbildningsnivå, läsvanor och socioekonomisk status.

någon form av utbildning vid intervjutillfället. Ungefär en fjärdedel följde någon form av skolmässig utbildning motsvarande grund- eller gymnasieskola. Strafftid är den faktor som tydligast skiljer de intervjuade åt vad gäller utbildning under fängelsetiden. Ju längre strafftid desto större andel är det som får utbildning, t.ex. är det 44 procent av dem med strafftider längre än ett år som går någon utbildning men bara 18 procent av dem med strafftider kortare än sex månader (Nilsson & Tham 1999, s. 28). Detta hänger samman med att förutsättningarna för att erbjuda utbildning är sämre vid kortare frihetsberövanden och på anstalter med stor genomströmning. Något som en del av de intervjuade påtalat och också kritiserat.⁷⁷

6.3. Sysselsättning, försörjning och ekonomiska problem

Förutom att arbete kan ha ett värde i sig är det den faktor som har störst betydelse för individens försörjningsförmåga. Att sakna arbete är också en central indikator på marginalisering (Svedberg 1995; se även 2.2.2). Frågor om arbete och försörjning rör även en central fråga inom kriminologin, nämligen den om klasstillhörighetens betydelse för brottsligheten. Till skillnad från frågan om klassbakgrund (föräldrars klasstillhörighet) problematiseras frågan av att klasstillhörighet kan vara ett resultat av brottsligheten i sig, d.v.s. social position kan såväl vara orsakad av som en orsak till brottslighet (Hagan 1996). Ett flertal studier har visat att problem med sysselsättning och försörjning är omfattande bland straffade. I en undersökning av frigivna från fängelse som gjordes i början av 1990-talet var det t.ex. enbart en fjärdedel som hade "stadigvarande arbete" före anstaltsvistelsen (KVS 1994, s. 48).⁷⁸ Vid frigivning var andelen ungefär densamma (ibid., s. 148; se även BRÅ 2001).

Försörjning och sysselsättning

I intervjuerna har vi frågat efter den huvudsakliga försörjningskällan under de senaste 12 månaderna i frihet. I knappt en femtedel av fallen har mer än en försörjningskälla angetts. Mer än ett alternativ har oftast angetts bredvid arbete

⁷⁷ På frågan om vilka förbättringar man vill se på fängelset hör svar som gäller utbildning och studier till de vanligare. Kritiken innebär dels att man av olika skäl inte får studera, dels att man vill se bättre kvalitet på undervisningen. Det senare avser såväl förbättring av de kurser som ges, som mer variation och möjlighet till studier på fler nivåer.

⁷⁸ Undersökningen, som gjordes av Kriminalvårdsstyrelsen år 1992, beskriver ett urval av frigivna som avtjänat fängelsestraff (n=1199). Uppgifterna om sysselsättning är hämtade från fångarnas personakter. Vad som avses med stadigvarande arbete har inte närmare specificerats.

och kriminalitet, de senare har dock fått dominera vid kategoriseringen.⁷⁹ Endast en tredjedel av fångarna hade arbete som huvudsaklig försörjningskälla under det senaste året i frihet. Ungefär lika stor andel hade någon form av bidrag eller pension som huvudsaklig försörjningskälla. Olika kombinationssvar medräknade har kriminalitet uppgetts av hela 27 procent, vilket gör det till den enskilt näst vanligaste försörjningskällan.

Tabell 6.3. Huvudsaklig försörjningskälla under de senaste 12 månaderna i frihet. Procent.

Fångar	
<i>n</i> =386	
Arbete	33
Studiemedel	4
A-kassa	6
Pension/sjukbidrag	10
Socialbidrag	14
Kriminalitet	16
Kriminalitet i kombination med annat	11
Övrigt	7
Summa	101

Ser man till sysselsättning senaste månaden före frihetsberövandet är det 27 procent som har någon form av anställning. I jämförelsepopulationen är det 70 procent (tabell 6.4). Skillnaden ligger inte enbart i andelen sysselsatta utan även i typ av anställning. De fångar som trots allt har arbete har ofta en svag ställning på arbetsmarknaden och sämre arbeten (se Tham 1979, s. 137f). Givet att man har anställning är t.ex. fast anställning mindre vanligt bland fångarna. Av samtliga fångar är det bara 16 procent som har fast anställning.⁸⁰ Den kriminologiska diskussionen kring sambandet mellan arbete och kriminalitet har i huvudsak sett till relationen mellan arbetslöshet och kriminalitet. Om man även ser till anställningsformer och arbetets innehåll problematiseras sambandet ytterligare eftersom även typ av jobb – om man har ett ”bra” eller ”dåligt” arbete

⁷⁹ T.ex. har sex procent som både angett kriminalitet och socialbidrag i tabell 6.3 hänförs till kategorin kriminalitet i kombination med annat och ej till socialbidrag. Sammantaget, olika kombinationssvar medräknade, är det 23 procent som uppgett socialbidrag som en huvudsaklig försörjningskälla.

⁸⁰ Av de anställda fångarna är det 61 procent som har fast anställning (16 procent av samtliga) och av de anställda i jämförelsepopulationen 87 procent (59 procent av samtliga).

– kan antas påverka brottsbenägenheten (Crutchfield & Pitchford 1997; Uggen 1999).

Andelen arbetslösa bland fångarna är 37 procent och i jämförelsepopulationen 12 procent (tabell 6.4). Skillnaden blir ännu större då man ser till andelen långtidsarbetslösa, d.v.s. personer som varit arbetslösa i mer än sex månader.⁸¹ Av fångarna är 33 procent långtidsarbetslösa och i jämförelsepopulationen fyra procent. Flertalet av de fångar som var arbetslösa före frihetsberövandet har alltså varit det under en längre tid. Långtidsarbetslöshet är alltså ungefär åtta gånger vanligare bland fångarna än i jämförelsepopulationen. Tilläggas skall att flertalet av de fångar som angett annan sysselsättning skulle kunna klassificeras som arbetslösa. De betraktar visserligen inte sig själva som arbetslösa men saknar arbete eller annan ”gängse” sysselsättning.⁸² Till kategorin ”i arbete” i tabell 6.4 har räknats dem med anställning, företag eller jordbruk. I denna bemärkelse är det 38 procent av fångarna och 78 procent i jämförelsepopulationen som har arbete.

Bilden av fångarna som en grupp som i stor utsträckning står utanför arbetsmarknaden bekräftas även av frågan om man haft arbete *någon gång* under det senaste året före frihetsberövandet. Endast hälften (199 av 386) har svarat ja på denna fråga. Ungefär en tredjedel (122 av 386) hade anställning någon gång under det år som föregick frihetsberövandet.

⁸¹ För fångarna: mer än sex månader före frihetsberövandet.

⁸² Om man till arbetslösa/utan ”gängse” sysselsättning räknar dem som svarat nej på samtliga frågor om sysselsättning senaste månaden före frihetsberövandet, arbetslöshet undantaget, och angett arbetslöshet och/eller annan sysselsättning som ej är att betrakta som gängse (tex. kriminalitet, svartjobb, behandling) omfattar det 46 procent av fångarna.

Tabell 6.4. Sysselsättning senaste månaden före frihetsberövandet.⁸³ Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=387</i>	<i>n=4681</i>
Anställd på heltid	23	61
Anställd på deltid	4	9
Eget jordbruk	1	3
Eget företag	11	11
Studerade	6	14
Värnplikt	1	1
Pension/sjukbidrag	12	4
Arbetslös	37	12
Annat ⁸⁴	12	-
”I arbete”	38	78

I intervjuerna med fångar har vi frågat efter tidigare sysselsättningar – arbete, arbetslöshet, studier, fängelsevistelse etc. – med fokus på de fyra år som föregick det aktuella frihetsberövandet. Av svaren framgår att andelen med någon form av arbete som huvudsaklig sysselsättning är som lägst under den period som föregår det aktuella frihetsberövandet. Det är under denna period endast en tredjedel som angett någon form av arbete som sysselsättning medan det under perioden dessförinnan är ungefär hälften.⁸⁵ Det är dock sällan fråga om några kortvariga förändringar precis före frihetsberövandet. Av dem som övergått från arbete till annat (oftast arbetslöshet) är det till exempel bara en fjärdedel för vilken övergången skedde mindre än ett år före frihetsberövandet (32 av 129).

Egen klasstillhörighet

Mot bakgrund av att en stor andel saknar arbete och överhuvudtaget anknytning till arbetsmarknaden kan frågan om yrkestillhörighet förefalla sekundär. Den primära frågan är inte vilken yrkestillhörighet man har, utan istället om man har eller har haft ett yrke. En klassificering i enlighet med socioekonomisk indelning (SCB 1995b) har gjorts efter uppgift om sysselsättning månaden före frihetsberövandet (tabell 6.5). För yrkesklassificering av dem som då varken var

⁸³ För normalpopulationen avser frågan sysselsättning föregående vecka. Flera alternativ är möjliga.

⁸⁴ Kategorin *annat* redovisas enbart för fångarna pga. innehållsmässiga skillnader. För fångarna är största kategorin här *kriminalitet* medan de för normalpopulationen är sysselsättningar som *skötte hushåll, var sjuk*.

⁸⁵ Det är 130 respektive 193 av 381 som har angett arbete (anställd, diverse arbete, egen firma).

anställda eller arbetade i eget företag eller jordbruk har följande fråga ställts: *Med tanke på tidigare yrkeserfarenhet och/eller utbildning finns det något yrke som Du betraktar som Ditt?* Fortfarande är dock nära en fjärdedel av fångarna oklassificerbara. Anledningen är, förutom att en stor andel saknade arbete före frihetsberövandet, att många svarat att det inte finns något yrke som de betraktar som sitt. Mer än hälften av dem som inte gått att klassificera har aldrig haft ett arbete som varat i minst sex månader. Förutom en stor andel oklassificerbara skiljer sig fångarna från jämförelsepopulationen i mindre andelar tjänstemän, och då särskilt högre tjänstemän. Något förvånande är den relativt höga andelen företagare, 15 procent, bland fångarna (se även tabell 6.4). Här bör man notera att det finns stora skillnader mellan fångarna och jämförelsepopulationen såväl i företagets storlek som verksamhet. För fångarna rör det sig t.ex. i högre utsträckning om företag utan anställda. I fem fall rör det sig dock om något större företag, dvs. företag med mer än tio anställda.

Tabell 6.5. Socioekonomisk indelning (SEI) efter eget yrke. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n</i> =387	<i>n</i> =4683
Högre tjänstemän, ledande befattning	2	13
Företagare	15	9
Tjänstemän på mellannivå	6	15
Lägre tjänstemän	5	9
Arbetare facklärd	24	22
Arbetare ej facklärd	21	20
Studerande	4	10
Oklassificerbar, saknar yrke/yrkestillhörighet	23	1
Summa	100	99

Ekonomiska problem

Eftersom en mycket stor andel av fångarna saknar arbete kan man förvänta att ekonomiska problem är jämförelsevis vanliga. Att en stor andel helt står utanför arbetsmarknaden innebär vidare att de i stor utsträckning ej omfattas av gängse sociala trygghetssystem, eftersom dessa huvudsakligen bygger på att individen har en anställning (Marklund & Svallfors 1987). En fråga som mäter förekomsten av ekonomiska problem och som ingår i ULF är om man under de senaste 12 månaderna *haft svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat,*

hyra, räkningar m.m. Frågan följs upp med åtgärder som vidtagits, nämligen om man varit tvungen att låna från släkt och vänner, begära socialhjälp eller låta bli att betala hyran i tid. De personer som svarat ja på någon av dessa uppföljningsfrågor definieras i ULF som ”personer i ekonomisk kris”. Kategorin ger ett mått på förekomsten av allvarigare problem med baskonsumtionen (Vogel 1997, s. 184). Enligt denna definition är drygt en tredjedel av fångarna i ekonomisk kris. I vår undersökning ingår som följdfråga även om man varit tvungen att begå brott för att få pengar till mat och hyra. Skulle även tvungen att begå brott för att få pengar till mat och hyra ingå i definitionen vore andelen personer i ekonomisk kris bland fångarna 41 procent. Av alla fångar är det ungefär en femtedel som under det senaste året i frihet haft svårigheter med att klara de löpande utgifterna och därför varit tvungna att begå brott (tabell 6.6). Några av de intervjuade har uppgett att kriminalitet varit ett sätt att få fram pengar när inte socialbyrån gett bidrag. En manlig fånge i 30-årsåldern som satt i fängelse för rån berättar t.ex. att familjen vid brottstillfället hade hyresskuld och vräkningshot hängande över sig. Sex dagar innan vräkning blev familjen nekad socialbidrag: ”Jag var tvungen att göra nåt” (se även Thörn 2000, s. 247f).

Tabell 6.6. Svårigheter med att klara de löpande utgifterna för mat, hyra, räkningar mm under de senaste 12 månaderna i frihet.⁸⁶ Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=386</i>	<i>n=4603</i>
Svårigheter klara löpande utgifter	42	21
Därför tvungen att: ⁸⁷		
Låna från släkt och vänner	23	12
Begära socialbidrag	26	4
Låta bli att betala hyran i tid	12	3
Begå brott	22	-
”Ekonomisk kris”	35	14

⁸⁶ Frågan ej ställd till 17-åringar som bor hemma.

⁸⁷ Andelarna avser totalen. Flera svarsalternativ är möjliga.

En annan indikator på ekonomiska problem som ingår i levnadsnivåundersökningarna är att sakna kontantmarginal. Denna fråga är ställd på följande sätt: *Om Du skulle hamna i en oförutsedd situation, där Du på en vecka måste skaffa fram 14000 kronor, skulle Du klara av det?*⁸⁸ I vår undersökning gäller frågan om kontantmarginal situationen efter frigivning. En femtedel av fångarna tror sig då sakna kontantmarginal. Skillnaderna gentemot jämförelsepopulationen är här mindre än vad som kunde förväntas utifrån svaren på frågorna om försörjning och sysselsättning. Ser man till sätten att få fram pengar finner man dock stora skillnader. I jämförelsepopulationen har mer än hälften möjlighet att ta ut summan från eget bankkonto medan det bland fångarna endast är en av tio som har den möjligheten. För fångarna är svarsalternativet *annat* den största. Bland de alternativ som här angetts dominerar kriminalitet (tabell 6.7). Kontantmarginal genom legala medel har endast angetts av hälften.⁸⁹

Tabell 6.7. Andel med kontantmarginal samt på vilket sätt klara kontantmarginal. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=380</i>	<i>n=4624</i>
Saknar kontantmarginal ⁹⁰	22	17
Kontantmarginal genom:		
Uttag från eget bankkonto	11	54
Lån från annan hushållsmedlem	3	3
Lån från släktingar	28	17
Lån i bank eller liknande	3	7
Annat	33	2
<i>Därav (andel totalt)</i>		
Kriminalitet	59 (19)	-

⁸⁸ Beloppet avser 1996/97 års ULF undersökning och har över tid successivt räknats upp.

⁸⁹ 198 av 371 (internbortfall på nio personer) har angett kontantmarginal genom legala medel. Till personer som ej kunnat ange legal väg för att klara kontantmarginal har här, förutom dem som angett kriminalitet, dem som ej velat svara och dem som ej vet räknats.

⁹⁰ Svarsalternativen på frågan om man har kontantmarginal är ja eller nej. I några fall har man ej kunnat svara på frågan eftersom situationen efter frigivning känns avlägsen och osäker.

Skulder

Till bilden av omfattande problem med sysselsättning och försörjning skall även läggas att nästan samtliga fångar har skulder (tabell 6.8). Till stor del utgörs skulderna av skadestånd och/eller böter. Medianbeloppet för dem som har skulder är 125 000 kronor. För skadestånd och böter (som ingår i de totala skulderna) är motsvarande belopp 100 respektive 30 tusen kronor. Var tionde fånge har skulder på en miljon kronor eller mer. Vid arbete eller annan legal försörjning kan skulderna ha konsekvensen att man under lång tid enbart får leva på existensminimum. Flera av de intervjuade upplever också skulderna som ett stort problem, eller som en av de intervjuade uttryckte det: ”Först det här och sen existensminimum?...Så länge jag har skulden på mig är det inte möjligt att jobba. Vad ska jag jobba för? Jag får ingenting kvar.”

Tabell 6.8. Andel (procent) med skulder (totalt) respektive skadestånd och böter.

	Fångar
	<i>n=386</i>
Skulder, totalt	92
Skadestånd	55
Böter	35

6.4. Boendeförhållanden

Hur man bor bestäms i stor utsträckning av ekonomiska resurser. Att sakna en egen bostad eller att vräkas från sin bostad kan ses som indikatorer på mer allvarliga ekonomiska och/eller sociala problem (Flyghed & Stenberg 1993). Att vara utan bostad kan också antas innebära ökade risker för kriminalitet och återfall i brottslighet (Burns 1998). Även om frågan om vad som är orsak och verkan är problematisk, så är en egen bostad av avgörande betydelse för möjligheterna till en ordnad tillvaro. Jämte sysselsättning är det också den faktor som fångarna själva ser som viktigast för att inte återfalla i brottslighet (se vidare kapitel 8).

Boendeförhållanden före frihetsberövandet

Av alla fångar är det 15 procent som var bostadslösa före frihetsberövandet (tabell 6.9). Till bostadslösa har då räknats de som svarat att de saknade en stadigvarande bostad månaden före frihetsberövandet. Hit hör både bokstavligen

hemlösa och de med ett osäkert tillfälligt boende.⁹¹ Av de bostadslösa har mer än hälften varit utan fast bostad under minst ett år.⁹² Det rör sig alltså inte enbart om en mer problematisk period just före frihetsberövandet. Andelen fångar som saknade egen bostad är 29 procent, då är både bostadslösa och de som varken ägde bostad eller hade ett förstahandskontrakt på hyreslägenhet inräknade. Omvänt är det 71 procent av fångarna som hade tillgång till egen bostad. Motsvarande andel i jämförelsepopulationen är 96 procent. I jämförelse med normalbefolkningen finns tydliga skillnader i boendet även för gruppen fångar som har en bostad. Tillgång till bostad genom hyresrätt dominerar för fångarna medan äganderätt dominerar i jämförelsepopulationen. Nära en tredjedel av de fångar som hade en stadigvarande bostad fick bostadsbidrag vid tiden för frihetsberövandet. I jämförelsepopulationen var det 19 procent av hushållen som fick bostadsbidrag under undersökningsåret.⁹³

Tabell 6.9. Boendeförhållanden senaste månaden före frihetsberövandet. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=387</i>	<i>n=4683</i>
Bostadslös	15	-
Stadigvarande bostad genom:		
Äganderätt/bostadsrätt	22	58
Hyresrätt 1:a hand	49	37
Hyresrätt 2:a hand	6	3
Inneboende	3	1
Annat	5	1
Summa	100	100

Vräkning

Vräkning är en indikator på mer allvarliga boendeproblem som ofta har sin grund i svåra ekonomiska och/eller sociala förhållanden (Flyghed & Stenberg

⁹¹ Nio procent har svarat att de var bostadslösa, därtill har sex procent svarat att de saknade stadigvarande bostad och angett olika tillfälliga lösningar (hos kompisar, hotellhem etc.).

⁹² Avser dem som svarat att de var bostadslösa. De som svarat olika tillfälliga lösningar har inte tagits med eftersom tidsangivelsen gäller dessa och inte sedan när man varit bostadslös.

⁹³ Uppgiften om bostadsbidrag baseras på registerdata för normalpopulationen och på intervjuuppgift för fångarna.

1993). Ungefär en fjärdedel av fångarna har någon gång blivit vräkt. Den vanligaste orsaken till vräkning är att man ej betalat hyran (tabell 6.10).

Tabell 6.10. Andel (procent) fångar någon gång vräkt och orsaker till vräkning.⁹⁴

	Fångar
	<i>n=380</i>
Någon gång vräkt	28
<i>Därav orsak:</i>	
Ej betalat hyran p.g.a. fängelsevistelse	18
Ej betalat hyran annat skäl	51
Störning	23
Annan orsak	18

Boendeförhållanden efter frihetsstraffets avtjänande

Fängelsestraffet i sig kan leda till att man blir av med den bostad man hade, antingen som en direkt effekt av fängelsestraffet eller indirekt genom att sambo- eller familjerelationer bryts. Av dem som hade en stadigvarande bostad före frihetsberövandet är det hälften som anger att de inte kommer att flytta tillbaka. I de allra flesta fallen har man blivit av med bostaden under tiden i fängelse. De vanligaste orsakerna är att man inte haft råd att ha bostaden kvar (vräkning, uppsägning eller försäljning) eller att förhållanden brutits (Nilsson & Tham 1999, s. 37.)

⁹⁴ Frågan gäller om man någon gång blivit vräkt/avhyst från *egen* bostad. Observera att de intervjuade ej behöver ha haft en egen bostad. För dem som blivit vräkta flera gånger gäller frågan om orsak vid senaste tillfället. Flera alternativ är möjligt då det kan finnas flera skäl till samma vräkning.

6.5. Familjesituation och sociala relationer

Varaktiga relationer och umgänge med nära anhöriga, barn, föräldrar eller syskon, skapar trygghet och kan också utgöra en resurs för handling. Omvänt antar kontrollteori att de vuxna som har svaga sociala familjeband är friare att begå brottsliga handlingar (Sampson & Laub 1993; se även 2.3.1). Ett nätverk av fungerande sociala relationer, i första hand familj och bekantskapskrets, ses också av många av de intagna som avgörande för att klara en situation i frihet (se vidare kapitel 8). Samtidigt innebär själva frihetsberövandet risk för att man helt eller delvis riskerar förlora kontakten med familj och vänner.

Familjesituation

Redovisningen av hushållstyp i tabell 6.11 bygger på frågor om vilka man bodde tillsammans med före frihetsberövandet. Indelningen är densamma som i ULF och skiljer på sammanboende och ensamstående med respektive utan barn. Med sammanboende avses såväl gifta som ogifta. Med ensamstående avses person som inte sammanbor i något parförhållande. Flertalet av fångarna var före frihetsberövandet ensamstående utan barn. Andelen sammanboende med barn är 12 procent, vilket i jämförelse är mycket lågt. Vid kontroll för ålder och kön är sammanboende med barn ungefär tre gånger så vanligt i normalbefolkningen som bland fångarna. Den mycket låga andelen ensamstående med barn i såväl fång- som jämförelsepopulation beror på att det här nästan uteslutande rör sig om män. Ser man enbart till de kvinnliga fångarna, inklusive överurvalet, är det en av sju som var ensamstående med barn före frihetsberövandet (Nilsson & Tham 1999, s. 38).

Tabell 6.11. Hushållstyp före frihetsberövandet. Barn upp till 18 år. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=387</i>	<i>n=4683</i>
Ensamstående utan barn	55	35
Ensamstående med barn	1	2
Sammanboende utan barn	32	24
Sammanboende med barn	12	39
Summa	100	100

Flertalet av dem som sitter i fängelse har barn. Hälften har barn som är upp till 18 år gamla. En fjärdedel har barn i förskoleåldern (tabell 6.12). Sammantaget med uppgifterna om familjetyp innebär det att endast en mindre andel bodde tillsammans med sitt eller sina barn före frihetsberövandet. Ser man till alla med barn upp till 18 år rör det sig om en fjärdedel. Av dem som har barn som är upp till 18 år gamla är det 80 procent som har någon form av kontakt med barnen under tiden i fängelse. En tredjedel har haft besök av barn under de senaste tre månaderna.

Tabell 6.12. Andel av fångarna som har barn samt yngsta barnets ålder. Procent.

Fångar	
<i>n</i> =386	
Har inga barn	40
0 - 6 år	23
7 - 12 år	17
13 - 18 år	9
äldre än 18 år	11
Summa	100

Sociala kontakter

Bland såväl fångarna som i jämförelsepopulationen är det cirka 90 procent som har minst en förälder som lever. Ungefär en lika stor andel har syskon. Skillnader mellan grupperna framträder först när man ser till hur ofta man träffar sina nära anhöriga. Bland fångarna är det ungefär dubbelt så stor andel som har liten kontakt med nära anhöriga, d.v.s. i frihet träffar föräldrar eller syskon mer sällan än några få gånger om året (tabell 6.13). Att ej haft besök under frihetsberövandet är en indikator på bristande sociala relationer bland fångar. Frågan gäller om intervjupersonen haft besök av vänner eller familj under de senaste tre månaderna (eller under den tid intervjupersonen varit frihetsberövad om denna är kortare). Av de fångar som varit frihetsberövade i minst en månad är det 30 procent som inte haft något besök.⁹⁵

⁹⁵ 95 av 317. (Av samtliga fångar är det 25 procent som inte haft besök). Uppgiften om tid frihetsberövad är inte exakt då den baseras på intervjuuppgifter om år och månad för intervju respektive frihetsstraffets början.

Tabell 6.13. Kontakten med nära anhöriga. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=385</i>	<i>n=4664</i>
Liten kontakt med föräldrar	38	20
Liten kontakt med föräldrar och/eller syskon	25	12

I intervjuerna har även frågats efter hur ofta man i frihet brukar träffa och vara tillsammans med icke kriminellt respektive kriminellt belastade vänner och bekanta. Frågorna kan ses som en indikator på subkulturell tillhörighet eller ”kriminellt kapital” (se 2.3.1). Det är intervjupersonens egen uppfattning om vad som avses med kriminellt som avses. Nära två tredjedelar umgås dagligen eller så gott som dagligen med icke kriminellt belastade vänner. En femtedel har mycket liten kontakt med icke kriminellt belastade vänner och bekanta, d.v.s. de träffas och är tillsammans högst någon gång i kvartalet (tabell 6.14). Drygt var fjärde (28 procent) har ett övervägande kriminellt umgänge i den mening att de i frihet oftare umgås med kriminellt belastade än med icke kriminellt belastade vänner och bekanta.

Tabell 6.14. Fångarnas kontakt med icke kriminellt respektive kriminellt belastade vänner och bekanta året före frihetsberövandet. Procent. *n=382.*

	Umgås med kriminellt belastade...	Umgås med icke kriminellt belastade...
Flera ggr/vecka	45	62
Någon gång i veckan	9	12
Någon gång i månaden	6	5
Någon gång i kvartalet/ enstaka gång	5	7
Mer sällan eller aldrig	35	14
Summa	100	100

6.6. Politiska resurser

Med politiska resurser avses individens möjligheter att tillvarata sina intressen och rättigheter i olika situationer. Det gäller dels förmåga att "försvara sig" mot myndigheter, dels politisk aktivitet (Häll 1997). Indikatorer på det förra är frågor om man blivit felaktigt behandlad av någon myndighet eller institution samt förmåga att överklaga beslut. Frågor om politisk aktivitet rör deltagande i val och medlemskap i intresseförening.

Fången och myndigheten

Frågan om man blivit felaktigt eller orättvist behandlad av myndigheter eller institutioner speglar självfallet skilda erfarenheter av möten med de angivna myndigheterna. Erfarenheterna av möten med vissa myndigheter och institutioner, framförallt polis och domstol, är betydligt mer omfattande bland fångar än i normalbefolkningen. Dessutom föreligger skillnader i typ av kontakt. (Kontakt med polis och domstol i egenskap av misstänkt för brott är mindre vanligt i normalbefolkningen). Polis och domstol är också de myndigheter som fångarna oftast anser sig ha blivit felaktigt behandlade av; två av tre fångar anger att de blivit felaktigt behandlade av polismyndighet. En öppen följdfråga har här gällt på vilket sätt man anser sig ha blivit felaktigt eller orättvist behandlad. De vanligast förekommande svaren rör på olika sätt misskötta utredningar, bland annat fall där polisen lämnat felaktiga uppgifter, inte kontrollerat uppgifter som lämnats och inte tagit med det som talat till ens egen fördel. Andra vanligt förekommande svar är utsatthet för trakasserier, hotelser och våld. Trakasserierna består ofta i att man anser sig bli förföljd och ständigt vara påpassad, även då man inte gjort något. Ungefär en femtedel anger att polisen utsatt dem för misshandel eller onödigt våld. Andra myndigheter som många anser sig blivit felaktigt behandlade av är kriminalvård och socialnämnd. Andelen som nämner arbetsgivare eller någon chef på arbetsplatsen är ungefär lika stor bland fångar som i jämförelsepopulationen. Jämförelsen skall dock ses mot bakgrund av att endast en tredjedel av fångarna haft anställning under det senaste året före frihetsberövandet, och att många överhuvudtaget aldrig haft en anställning (se 6.3).

Det är en större andel av fångarna än jämförelsepopulationen som kan författa en skrivelse och överklaga beslut av en myndighet eller institution. Snarare än ett mått på skillnader i förmåga att "försvara sig" mot myndigheter bör detta ses som ett resultat av skilda erfarenheter av myndighetskontakter. Att så stor andel som 82 procent av de intervjuade fångarna uppger att de har den förmågan eller kunskapen kan ändå förefalla förvånande mot bakgrund av den många gånger

bristfälliga utbildningen och tidigare undersökningar som visat på omfattande läs- och skrivsvårigheter bland intagna (se Fridhov 1991, s. 67f).

Tabell 6.15. Felaktigt eller orättvist behandlad av myndigheter, institutioner eller företag, samt förmåga att själv författa en skrivelse och överklaga beslut av en myndighet. Fångar och jämförelsepopulation (ULF93) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n</i> =387	<i>n</i> =4848
Felaktigt eller orättvist behandlad av:		
Polis eller domstol	79	9
Sjukhus eller läkare	15	15
Försäkringskassan	18	10
Försäkringsbolag	14	13
Arbetsgivare eller någon chef på arbetsplatsen	18	16
Socialnämnd	45	-
Kriminalvården	52	-
Kan själv författa en skrivelse/överklaga	82	74

Politiskt deltagande

Av tabell 6.16 framgår att valdeltagandet är betydligt lägre bland fångarna än i jämförelsepopulationen. Detta är tydligt även om man väger in att det är färre som har rösträtt bland fångarna än i jämförelsepopulationen (det är fler som är utländska medborgare). Också sett till medlemskap i fackförening eller företagarorganisation är skillnaden gentemot jämförelsepopulationen stor. Saknar man en förankring på arbetsmarknaden, vilket flertalet av de intagna gör, har man självfallet inte heller den organisering som där finns som en resurs för att tillvarata egna intressen. Frågor om valdeltagande och medlemskap i intresseorganisation bör här i första hand ses som mått på samhällelig förankring eller delaktighet snarare än politisk aktivitet.

Tabell 6.16. Politiskt deltagande. Jämförelsepopulation (ULF93/96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=386</i>	<i>n>4600</i>
Röstade i senaste valet	44	85 (ULF93)
Medlem i fackförening	28	72 (ULF96)

6.7. Alkohol och narkotika

Mellan alkohol och narkotika och kriminalitet finns olika samband. Att nära en fjärdedel av personer inskrivna på kriminalvårdsanstalt har narkotikabrott som huvudbrott visar att det finns en omfattande kriminalitet som är direkt relaterad till droger.⁹⁶ Både alkohol och narkotika förknippas även med annan brottslighet. Alkohol sammankopplas i första hand med våldsbrott (Lenke 1990; Wikström 1985) och narkotika med egendomsbrott (Nilsson 1994). Även om man bortser från narkotikabrott så föreligger en tydlig överlappning mellan grupperna narkotikamissbrukare och kriminella. Hos kända brottslingar finns en klar överrepresentation av narkotikamissbrukare och bland kända narkotikamissbrukare finns en klar överrepresentation av brottslingar. Tidigare svenska undersökningar har även visat omfattande alkoholproblem bland fångar (Ahlberg 1984, s. 52f; Helander 1974) och internationella studier har visat att fångar innan frihetsberövandet konsumerar betydligt mer alkohol än den övriga populationen (Wright 1993). De frågor om alkohol och narkotika som tas upp i detta kapitel avser dels konsumtion, dels om man anser sig ha problem. Kopplingen till brottslighet belyses genom att relatera frågorna om alkohol och narkotika till uppgifter om brottstyp hämtade från kriminalvårdsregistret.

⁹⁶ Verkställighetsdata från KVS visar att av dem som var inskrivna på anstalt den 1:a mars 1997 hade 23 procent narkotikabrott och fyra procent rattfylleri som huvudbrott. Narkotikabrott inkluderar här även brott mot varusmuggningslagen. Vid en exkludering av de icke folkbokförda blir andelen med narkotikabrott som huvudbrott 20 procent (tabell 4.3).

Alkohol

Tabell 6.17 visar hur ofta intervjupersonerna angett att de har en hög alkoholkonsumtion. Hög alkoholkonsumtion är här definierad utifrån frågan: *Hur ofta händer det att Du vid samma tillfälle dricker alkohol motsvarande minst ¼ flaska sprit, eller en flaska vin, eller 4 burkar starköl, eller 5 burkar folköl?* (För fångarna avses perioden innan frihetsstraffets påbörjan). Av fångarna är det ungefär en femtedel som dricker denna mängd minst några gånger i veckan och därmed är att betrakta som högkonsumenter. I jämförelsepopulationen är motsvarande andel mindre än två procent. Andelen som anser sig ha alkoholproblem är ungefär lika stor som gruppen högkonsumenter. (Frågan om alkoholproblem är inte ställd i ULF). Att grupperna överlappar varandra framgår av att flertalet av dem med alkoholproblem (84 procent) också är högkonsumenter.

Tabell 6.17. Förekomst av hög alkoholkonsumtion samt om intervjupersonen själv anser sig ha haft problem med alkohol innan frihetsstraffets påbörjan. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=384</i>	<i>n=4631</i>
Dagligen	12	0 (0.2)
Några gånger/vecka	11	2
En gång/vecka	13	7
2-3 gånger/månad	14	13
En gång/månad	13	15
2-6 gånger/år	12	24
Mer sällan eller aldrig	26	38
Alkoholproblem	19	-

Narkotika

Nära hälften av alla fångar har under någon period regelbundet använt narkotika. Flertalet av dem – 60 procent – uppger att de hade problem med narkotika vid frihetsstraffets påbörjan.⁹⁷ Bland dem med narkotikaproblem domineras missbruket av centralstimulerande preparat (tabell 6.18). För de kvinnliga fångarna är andelarna som använt narkotika regelbundet respektive uppgett narkotikaproblem större; ca två tredjedelar har använt narkotika regelbundet och nära

⁹⁷ Frågan om problem med narkotika har bara ställts till dem som någon gång haft ett regelbundet bruk. Frågan om regelbunden användning har specificerats med mer än två gånger i veckan.

hälften har angett att de hade narkotikaproblem (Nilsson & Tham 1999, s. 42; se vidare kapitel 8).

Tabell 6.18. Regelbundet använt narkotika, problem med narkotika innan frihetsstraffets påbörjan samt dominerande preparattyp. Procent.

Fångar	
<i>n</i> =385	
Använt narkotika regelbundet	47
Narkotikaproblem	28
<i>Därav</i> preparat	
Centralstimulantia	56
Opiater	23
Cannabis	10
Hallucinogener	3
Flera preparat	8

Av alla fångar är det 42 procent som själva bedömer att de hade problem med alkohol och/eller narkotika före frihetsstraffets början. Sex procent uppger både alkohol- och narkotikaproblem (tabell 6.19). Enligt de skattningar som görs av kriminalvården var det 1997 cirka 60 procent av de intagna som hade något känt missbruk (KVS 1998e, s. 49). Skillnaden gentemot de självrapporterade uppgifterna som här redovisats kan i första hand hänföras till definitionen av narkotikamissbruk. I kriminalvårdens skattningar kategoriseras den som under de senaste 12 månaderna i frihet använt narkotika som missbrukare, vilket inte behöver innebära en regelbunden användning och inte heller att man själv gör bedömningen att man har missbruksproblem.

Tabell 6.19. Självrapporterade problem med alkohol eller narkotika samt problem med både alkohol och narkotika bland fångar. Procent.

Fångar	
<i>n</i> =385	
Problem med alkohol <i>eller</i> narkotika	36
Problem med <i>både</i> alkohol <i>och</i> narkotika	6

Missbruk och typ av brottslighet

Tabell 6.20 visar relationen mellan förekomst av narkotika- och/eller alkoholmissbruk och registeruppgifter avseende typ av brott och tidigare anstaltsverkställighet. Narkotikamissbruk avser dem som uppgett att de haft ett regelbundet bruk av narkotika. Alkoholmissbruk innebär antingen alkoholproblem eller daglig högkonsumtion av alkohol (se tabell 6.17), oftast båda delarna. Kategorin blandmissbruk gäller dem som uppfyller villkoren både för narkotika- och alkoholmissbruk. Övriga är de som saknar missbruk enligt dessa definitioner. Uppgifterna om brottstyp är hämtade från kriminalvårdsregistret och är begränsade till narkotika-, tillgrepps- och våldsbrott. Brottstyperna gäller dels huvudbrott, dels förekomsten av brottstypen i aktuell fängelsedom eller i tidigare domar under en period av fem år före påbörjad verkställighet.

Tabell 6.20. Brottstyp och tidigare anstaltsverkställighet efter narkotika- och/eller alkoholmissbruk bland fångar. Procent.

	Narkotika missbruk <i>n</i> =134	Blandmissbruk <i>n</i> =46	Alkohol missbruk <i>n</i> =33	Övriga <i>n</i> =168	Totalt <i>n</i> =381
Huvudbrott					
Narkotika	39 *	11	3	11	20
Tillgrepp	25 *	26 *	6	9	16
Våld	9 *	30	52 *	22	21
Narkotikabrott i aktuell verkställighet ⁹⁸	62 *	24	6	15	32
Tidigare anstalts- verkställighet	69 *	72 *	45 *	26	49
Brott i nuvarande och tidigare domar ⁹⁹					
Narkotika	87 *	46 *	9	18	45
Stöld	62 *	63 *	39	27	45
Misshandel	26	57 *	42 *	23	30

* Anger att skillnaden gentemot kategorin övriga har prövats med chi²-test och är signifikant, $p < 0.05$.

Resultaten följer de förväntade sambanden. För gruppen narkotikamissbrukare är narkotika- och tillgreppsbrott de vanligast förekommande huvudbrottskategorierna. I denna grupp har hela 62 procent narkotikabrott i den aktuella fängelsedomen. En femtedel av samtliga fångar har våldsbrott som huvudbrott. Av dem som har klassificerats som alkoholmissbrukare är det hälften medan det bland dem som klassificerats som narkotikamissbrukare är en av tio. När hänsyn

⁹⁸ Anger om intervjupersonen har narkotikabrott i den aktuella domen. (En dom kan rymma fler än ett brott.)

⁹⁹ Indelningen skiljer sig något från huvudbrottskategoriseringen. Narkotikabrott: SFS 1968:64. Stöld: Brb 8:1,2,4,7. Misshandel: Brb 3:5,6.

tas till tidigare domar är mönstret detsamma. För gruppen narkotikamissbrukare blir det än tydligare; 87 procent av narkotikamissbrukarna har dömts för narkotikabrott. Av de fångar som haft ett regelbundet bruk av narkotika är det alltså ungefär nio av tio som under den femårsperiod som föregått det aktuella frihetsberövandet avtjänat kriminalvårdpåföljd p.g.a. narkotikabrott. Omvänt gäller även att flertalet av de narkotikabrottsdömda haft ett regelbundet missbruk; 81 procent av dem som dömts för narkotikabrott har någon gång använt narkotika regelbundet. När man jämför brottstyper och även väger in tidigare domar bör skillnaderna i tidigare anstaltserfarenhet noteras. Grupperna med missbruk har nämligen långt större erfarenhet av tidigare påföljder. Ungefär två tredjedelar av dem som regelbundet använt narkotika har tidigare suttit i fängelse. Av dem utan missbruk är motsvarande andel en av fyra.¹⁰⁰

6.8. Hälsa

I fångpopulationen finns en överrepresentation på en rad riskfaktorer för dålig hälsa. Såväl förekomsten av olika problem under uppväxten som olika indikatorer som visar en socialt och ekonomiskt utsatt position har samband med ohälsa (Lundberg 1990). Även "livsstilsfaktorer", framförallt missbruk, gör att en jämförelsevis sämre hälsosituation för fångarna är att förvänta. Utöver dessa riskfaktorer tillkommer att själva frihetsberövandet i sig kan antas påverka hälsan negativt (Jones 1976; Marquart m.fl. 1997; Walker 1987). Kunskaperna om hälsosituationen för intagna fångar är mycket begränsade. De svenska undersökningar som gjorts fokuserar på förekomsten av psykiska störningar (t.ex. Somander 1991). De mått på hälsa som används i detta kapitel är dels intervjupersonens egen bedömning av allmänt hälsotillstånd, dels såväl öppna som direkta frågor om besvär och sjukdomar.

Allmänt hälsotillstånd

Två tredjedelar av fångarna bedömer sitt allmänna hälsotillstånd vara gott och 12 procent anser sitt allmänna hälsotillstånd vara dåligt. De största skillnaderna gentemot jämförelsepopulationen ligger i extremerna, d.v.s. andelarna som bedömer sitt hälsotillstånd som mycket gott respektive mycket dåligt. En tredjedel av fångarna bedömer sitt allmänna hälsotillstånd som mycket gott. I en normalbefolkning med samma ålders- och könssammansättning är motsvarande

¹⁰⁰ Grupperna med missbruk är däremot inte äldre, istället är det så att gruppen narkotikamissbrukare har den lägsta medelåldern (33 år) och kategorin övriga den högsta (38 år). Skillnaderna i belastning förklaras alltså inte med skillnader i ålder.

andel drygt hälften (tabell 6.21). I kommittén Valfärdsboksluts analys av hälsa utifrån ULF undersökningarna hänförs de som svarat någorlunda, dåligt eller mycket dåligt till kategorin ”självsfattad ohälsa” (SOU 2001:79, s. 285). Med en sådan definition är det en tredjedel av fångarna och en av åtta i jämförelsepopulationen som har självskattade hälsoproblem.

Tabell 6.21. Egen bedömning av allmänt hälsotillstånd. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n</i> =387	<i>n</i> =4682
Mycket gott	34	53
Gott	34	34
Någorlunda	20	11
Dåligt	8	2
Mycket dåligt	4	0 (0.3)
Summa	100	100

Förekomst av sjukdomar och besvär

Vid intervjuerna har vi frågat om man har någon långvarig sjukdom, besvär efter olycksfall, något annat handikapp eller om man regelbundet tar medicin för någonting. Ungefär hälften av fångarna har långvarig sjukdom i denna bemärkelse. De flesta av dem har besvär som de upplever som svåra. Trots att två tredjedelar av fångarna bedömer sitt hälsotillstånd som gott är det 37 procent som uppger att de har svåra hälsobesvär. Andelen som uppger något besvär är väsentligt lägre i jämförelsepopulationen. Svåra besvär av långvarig sjukdom är mer än tre gånger så vanligt bland fångarna. När man ser till specifika sjukdomar och besvär framgår bl.a. att tio procent av fångarna uppgett psykiska besvär¹⁰¹ (tabell 6.22). Vanligast förekommande är här svåra sömnproblem, depression och ångest; besvär som frihetsberövandet i sig kan antas bidra till (Bondesson 1974, s. 271ff; 301ff; Jones 1976). På frågan om man under det senaste året haft en depression eller varit djupt nedstämd har en av de intervjuade svarat: ”Det är klart! Jag har förlorat allt... Mina barn behöver mig och jag sitter här.”

¹⁰¹ Kodning av sjukdomar och besvär har gjorts i enlighet med *Klassifikation av sjukdomar 1987* som är den svenska versionen av ICD-9 (Socialstyrelsen 1986; 1988). Kodning har enbart gjorts efter huvudgrupp (kapitel). Besvär som återfinns under kapitlet *psykiska störningar* har i tabell 6.22 klassificerats som *psykiska besvär*.

Alkoholism och narkomani är besvärstyper som också hör till kategorin psykiska besvär. Samtidigt som vi vet att dessa problem är vanligt förekommande (se 6.7) är det endast två av de intervjuade som uppgett detta som besvär eller sjukdom.¹⁰²

Tabell 6.22. Självrapporterade långvariga sjukdomar och besvär. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=387</i>	<i>n=4683</i>
Besvär av någon långvarig Sjukdom	52	32
Svåra besvär av någon långvarig sjukdom	37	11
Psykiska besvär	10	2

Indikatorerna på hälsoproblem i tabell 6.23, värk och psykiska hälsoproblem, är indexkonstruktioner skapade efter svar på direkta frågor om man haft olika sjukdomar och besvär under det senaste året.¹⁰³ Av alla fångar är det 38 procent som har problem med värk och 49 procent som har psykiska hälsoproblem. Indikatorn på psykiska hälsoproblem fångar i huvudsak besvär som ångslan, oro, ångest eller nedstämdhet och sömnsvårigheter. Det är betydligt fler som har psykiska hälsoproblem än som rapporterat en långvarig sjukdom som klassificeras som psykisk störning. Skillnaden beror på att fler besvär fångas upp med direkta frågor om besvär och sjukdomar. Dessa kan innebära brister i det psykiska eller fysiska välbefinnandet utan att för den skull alltid betraktas som sjukdom.

¹⁰² Som jämförelse kan nämnas att en omfattande studie av finska fångars hälsa konstaterade psykiska besvär bland 57 procent. Alkoholism var den klart vanligaste formen av psykiska besvär, med förekomst bland 44 procent. Sex procent diagnostiserades som narkotikamissbrukare (Joukamaa 1991, s. 198).

¹⁰³ I de levnadsnivåundersökningar som görs av Institutet för social forskning (SOFI) ingår en fråga om man under det senaste året haft någon av på en lista angivna sjukdomar eller besvär. Har man haft besvär har även frågor om besvärens svårighetsgrad ställts. Variabeln psykiska besvär har skapats efter frågor om allmän trötthet, sömnbesvär, nervösa besvär, depression, psykisk sjukdom samt överanstrengning. Värk har skapats utifrån frågor om värk i skuldror/axlar, ryggvärk/ höftsmärtor/ischias samt värk/smärtor i händer, armbågar, ben eller knän. Minst ett svårt besvär alternativt minst tre lätta besvär ger värdet "ja" på respektive variabel. Undantaget är psykisk sjukdom där minst ett lätt besvär ger värdet "ja" (Fritzell & Lundberg 1993, s. 80-81).

Tabell 6.23. Hälsoproblem under det senaste året. Förekomst av psykiska hälsoproblem samt värk. Fångar och jämförelsepopulation (LNU91) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=387</i>	<i>n=4637</i>
Värk	38	21
Psykiska hälsoproblem	49	8

Förekomsten av olika hälsoproblem är mycket stor, särskilt mot bakgrund av fångpopulationens åldersstruktur. Såväl fysiska som psykiska hälsoproblem är betydligt vanligare bland fångarna än i jämförelsepopulationen. Till denna bild hör även att dödligheten är väsentligt högre för fängelsedömda. En återfallsstudie av dömda till kriminalvårdspåföljd åren 1994-96 visar att kriminalvårdspopulationens dödlighet under en ett års period är ungefär fem gånger högre än i normalbefolkningen. Överdödligheten är särskilt stor i åldersgruppen 25-43 år (KVS 1999a, s. 16ff; se även Helander 1974; Kyvsgaard 1989, s. 42).

Riskfaktorer för hälsoproblem i en fångpopulation

Vilka är då riskfaktorerna för hälsoproblem bland fångar? En förklaringsmodell för fångars hälsa bör ta hänsyn till såväl hälsorelaterade faktorer i frihet som förhållanden under frihetsberövandet (Marquart m.fl. 1997). Vid studier av skillnader i sjuklighet mellan grupper av fångar kan alltså delvis andra förklaringsfaktorer än de som används för befolkningen i stort antas. Förhållanden som sammanhänger med frihetsberövandet och missbruk kan förklara skillnader i sjuklighet mellan grupper av fångar och mellan fångar och befolkningen i övrigt. Det är dock mer särpräglade förhållanden och utgör därför inga centrala förklaringsfaktorer till skillnader i sjuklighet vid studier av befolkningen i stort. Där framstår istället arbetsmiljö som en central riskfaktor (Lundberg 1990). I fångpopulationen – där huvuddelen saknar arbete – kan dock arbetsmiljö antas vara av underordnad betydelse.

För analysen av skillnader i hälsoproblem har multivariata analyser gjorts. Tabell 6.24 redovisar resultaten av logistiska regressionsmodeller (se 4.11) med två olika beroendevariabler, dels indexvariabeln för psykiska hälsoproblem (se tabell 6.23), dels självskattad ohälsa, d.v.s. de som svarat någorlunda, dåligt eller mycket dåligt på frågan om allmänt hälsotillstånd (SOU 2001:79, s. 285).

I tabellen anges om skillnaden i risken för hälsoproblem mellan olika kategorier, exempelvis män och kvinnor, är signifikant. Resultaten redovisas som oddskvoter, dessa anger inte styrkan i de oberoende variablerna utan skillnaden mellan olika kategorier då andra variabler är konstanthållna. Ett odds definieras som kvoten mellan sannolikheten för att en händelse skall inträffa och sannolikheten för att samma händelse inte skall inträffa. Oddskvoten är kvoten mellan olika gruppers odds, här uttryckt som avvikelser från en referenskategori som har värdet ett. En oddskvot större än ett innebär en förhöjd risk för hälsoproblem och ett värde mindre än ett innebär en lägre risk jämfört med referensgruppen.

I modellerna ingår oberoende variabler som identifierar befolkningsgrupper med olika risk (ålder och kön), institutionella riskfaktorer som hänger samman med frihetsberövandet (utsatthet för våld eller hot i fängelse, strafftid enligt uppgift från kriminalvårdsregistret) samt missbruk (operationalisering i enlighet med tabell 6.20). Därutöver ingår även ekonomiska problem (svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat, hyra etc.). Den senare har tagits med då studier visat att problem inom olika välfärdsområden tydligt hänger samman och att ekonomiska problem intar en särställning; personer med ekonomiska svårigheter tenderar att i betydligt större utsträckning än övriga ha problem även inom andra välfärdsområden. Ekonomiska problem framstår därför som en central indikator på välfärd och levnadsnivå (Erikson & Tåhlin 1984).

Tabell 6.24. Riskfaktorer för psykiska hälsoproblem (LNU-index) respektive självskattad ohälsa bland fångar. Oddskvoter från logistiska regressionsmodeller.

	Psykiska hälsoproblem <i>n</i> =380	Självskattad ohälsa <i>n</i> =383
Kön		
Man	1	1
Kvinna	2.67 *	1.72
Ålder		
18-29	1	1
30-45	0.66 (*)	1.67 (*)
45-	0.95	4.67 **
Missbruk		
Narkotika	1.10	3.10 **
Blandmissbruk	3.07 **	1.05
Alkohol	1.37	1.00
Ej missbruk	1	1
Ekonomiska svårigheter		
Ja	2.17 **	2.12 **
Nej	1	1
Utsatthet för våld eller hot i fängelse		
Ja	2.35 **	-
Nej	1	-
Strafftid		
Mindre än ett år	1	-
Ett till fem år	1.20	-
Fem år eller mer	1.67 (*)	-
Model chi 2	41.115 **	40.17 **
- 2 Log likelihood	458.298	442.154
Nagelkerke R2	.14	.14

** = $p < 0.01$, * = $p < 0.05$, (*) = $p < 0.10$

Resultaten visar att risken för psykiska hälsoproblem, efter kontroll för övriga faktorer, är ungefär dubbelt så stor för kvinnliga fångar. Även blandmissbruk är förknippat med en förhöjd risk för denna typ av problem. Vidare har även de institutionella riskfaktorerna ett samband med psykiska hälsoproblem; utsatthet för våld eller hot i fängelse och långa strafftider innebär båda förhöjda risker.¹⁰⁴ För självskattad ohälsa gäller, precis som i befolkningen i stort, att risken för ohälsa ökar med stigande ålder. Vad beträffar missbruk så är det här narkotika som är förknippat med ökade risker för ohälsa, däremot inte alkohol.

¹⁰⁴ Ytterligare faktorer förknippade med frihetsstraffet som prövats är tid i fängelse och om intervju-personen haft besök under de senaste tre månaderna. Ingen av dessa har, efter kontroll för övriga faktorer, någon signifikant effekt. För självskattad ohälsa uppvisar inte heller strafftid något signifikant samband. Frihetsstraffet i sig kan dock ha ett samband med hälsoproblem även om det inte föreligger skillnader i risk efter strafftid eller tid frihetsberövad.

Den enda riskfaktor som har likartad effekt för både psykiska hälsoproblem och självskattad ohälsa är ekonomiska svårigheter; en oddskvot på drygt två föreligger för dem med ekonomiska svårigheter i båda modeller. Den tolkning som görs är att fångars relativt sett sämre hälsa delvis ska förstås mot bakgrund av missbruksproblem och det faktum att de har sämre levnadsförhållanden även i andra avseenden. För skillnader i psykiska hälsoproblem i fångpopulationen har dessutom specifika riskfaktorer förknippade med frihetsberövandet betydelse.

6.9. Utsatthet för brott

Både situationen i frihet och förhållanden under själva frihetsberövandet gör att personer intagna på kriminalvårdsanstalt kan antas vara en grupp som är särskilt utsatt för brott. I nationella brottsofferundersökningar brukar man påtala att man för våldsbrott har ett bortfallsproblem i det att de personer som antas vara mest utsatta – svårt utslagna, missbrukare eller hårt kriminellt belastade människor – överhuvudtaget inte nås av undersökningarna (SCB 1995, s. 443f; se även 2.2.3). Dessa grupper blir däremot representerade när man riktar sig till fängelseklientelet. Vad gäller själva situationen på fängelserna har hot om våld och trakasserier beskrivits som mer eller mindre vardagliga händelser. Detta jämte förekomsten av mer spektakulära våldshändelser på anstalterna gör risken och rädslan att råka ut för våld påtaglig.¹⁰⁵

Utsatthet för våld och stöld

När det gäller utsattheten för våld innehåller ULF-undersökningarna fyra huvudfrågor om våld av olika allvarlighetsgrad. Den första gäller det allvarligaste våldet och lyder: *Har Du själv under de senaste tolv månaderna varit utsatt för våld som ledde till sådana skador att det krävde besök hos läkare, tandläkare eller sjuksköterska?* Därefter frågas om våld som ledde till synliga märken eller kroppsskada, våld som inte ledde till synliga märken eller kroppsskada samt om man blivit utsatt för hot om våld som upplevdes så farliga eller allvarliga att intervjupersonen blev rädd. I de fall intervjupersonen varit utsatt för våld har följdfrågor ställts om plats där detta skedde. Det senare med en begränsning till sex händelser för respektive våldstyp (Häll 1997, s. 305; intervjuformulär i bilaga).

¹⁰⁵ Se t.ex. O'Donnell & Edgar 1998. Få undersökningar har gjorts av förhållanden på svenska anstalter. För en mer kvalitativ beskrivning se Green 1996, s. 92ff; Roth 2001; Åkerström 1985.

Frågan om stöld är ställd på följande sätt: *Har Du eller någon i Ditt hushåll blivit utsatt för något eller några av följande brott under de senaste 12 månaderna?* De brott som efterfrågas i ULF är stöld eller skadegörelse i ordinarie bostad, på vind, i källare, i garage eller annat förvaringsutrymme, i fritidsbostad, av bil eller av något från bilen, av cykel, moped, MC, samt annan stöld. I intervjuerna med fångar har även frågats om stöld i fängelset.

Nära en tredjedel av fångarna har blivit utsatta för något våld under det senaste året. Om man till *våldshändelse* även räknar in hot om våld blir andelen utsatta 39 procent. Skillnaderna gentemot jämförelsepopulationen är mycket stora. Ser man till det grövsta våldet, våld som ledde till sådana skador att de krävde besök hos läkare, tandläkare eller sjuksköterska, är var åttonde fånge utsatt. Motsvarande andel i jämförelsepopulationen är mindre än en procent (tabell 6.25). Vid jämförelser av utsatthet mellan olika grupper bör man dessutom vara uppmärksam på betydelsen av skillnader i vad intervjupersonerna lägger för innebörd i att vara utsatt. Frågan om man blivit utsatt för hot har under intervjuerna med fångar i flera fall kommenterats med att hot hör till vardagen och är "sånt man får ta" när man sitter inne. Visserligen har man blivit hotad men det har inte inneburit att man blivit rädd. I och med att uppfattningen av vad som är våld och allvarliga hot kan antas skilja sig åt mellan fängelseklientelet och normalbefolkningen försvåras jämförelsen. Detta gäller särskilt för lindrigare våld och hot.

Av de fångar som blivit utsatta för hot eller våld är det 60 procent som varit utsatta mer än en gång under det senaste året. Att råka ut för en våldshändelse är alltså för flertalet av de drabbade inte en unik händelse. I SCBs offerundersökningar definieras *upprepat våld* som utsatthet för våld eller allvarliga hot minst fyra gånger under ett år. Enligt denna definition är det ungefär var tionde fånge som är utsatt för upprepat våld. I jämförelsepopulationen är motsvarande andel en procent (tabell 6.25).¹⁰⁶

Fångarna och befolkningen i stort skiljer sig också åt med avseende på utsatthet för stöld eller skadegörelse. 42 procent av fångarna och 30 procent i jämförelsepopulationen har under det senaste året blivit utsatta för stöld eller

¹⁰⁶ Det finns även kvalitativa skillnader mellan fångar och befolkningen i stort. Vilket bl.a. framgår av i vilket sammanhang våldshändelser inträffar. För befolkningen i stort är t.ex. det upprepade våldet, särskilt hot, svårtolkat som indikator på ofärd eller social utsatthet. Detta då den största kategorin som här drabbas av upprepat våld gör det i samband med yrkesutövning. I huvuddelen av de våldshändelser som inträffat under tjänsteutövning anger den intervjuade att händelsen inte polisanmälts då "våld kan förekomma som en del i arbetet" (SCB 1995, s. 90ff). Våld i samband med (konventionell) yrkesutövning förekommer endast i något enstaka fall bland de intervjuade fångarna.

skadegörelse. Vid denna jämförelse bör man ha i åtanke att fångarna som grupp är förfördelade med avseende på de stöldobjekt som efterfrågas. Bland fångarna är det färre som har egen bostad (6.4) och det är också betydligt färre av dem som har bil eller fritidsbostad.¹⁰⁷ Vidare avser frågan om stöld hushållet, d.v.s. inte enbart den intervjuades utsatthet. Det faktum att en större andel av fångarna är ensamstående bör därför vägas in i jämförelsen.

Sammantaget är det 61 procent av fångarna som uppgett att de under det senaste året utsatts för någon viktigmiserande händelse, d.v.s. utsatts för våld, hot, stöld eller skadegörelse. I jämförelsepopulationen är denna andel 35 procent, och i normalbefolkningen 18-74 år (d.v.s. ULF oviktat) 28 procent. I de viktigmiserande händelserna ingår då *hushållets* utsatthet för stöld eller skadegörelse.

Tabell 6.25. Utsatthet för våld och hot under de senaste 12 månaderna. Fångar och jämförelsepopulation (ULF96) standardiserad för kön och ålder. Procent.

	Fångar	Jämförelsepop.
	<i>n=386</i>	<i>n=4629</i>
Våld som krävde läkarbehandling	13	1
Våld <i>med</i> synliga märken eller kroppsskada	14	3
Våld <i>utan</i> synliga märken eller kroppsskada	12	3
Något våld	30	5
Allvarligt hot	20	4
Våld <i>eller</i> hot	39	8
Upprepat våld <i>eller</i> hot (minst fyra händelser)	11	1
Stöld (hushåll)	42	30

¹⁰⁷ Vid tiden för frihetsberövandet hade 54 procent av de intervjuade fångarna (eller någon i dennes hushåll) tillgång till bil. I jämförelsepopulationen (ULF viktad för ålder och kön) har 84 procent tillgång till bil. För tillgång till fritidsbostad genom eget ägande är motsvarande andelar 7 respektive 14 procent. Den stöld eller skadegörelse kategori som enbart gäller fångar – stöld eller skadegörelse i fängelset – har sex procent utsatts för.

Var inträffar våldet?

Av samtliga fångar är det 12 procent som blivit utsatta för någon våldshändelse på anstalt. Gatuvåld - våld på allmän plats eller nöjesställe - är den plats där störst andel, 18 procent, blivit utsatta (tabell 6.26). För kvinnliga fångar är däremot utsatthet i egen eller annans bostad vanligast.¹⁰⁸

Frågorna om utsatthet för våld och hot avser de senaste 12 månaderna räknat från intervjudagen och gäller alltså inte specifikt förhållanden vare sig i fängelse eller i frihet. För en del fångar avser den senaste 12 månadersperioden situationen i fängelse medan den för andra i huvudsak innebär en situation i frihet. Detta gör det möjligt att jämföra olika grupper av fångar och situationen i frihet med den i fängelse. För dem som varit frihetsberövade under det senaste året dominerar självfallet fängelset som händelseplats. Ungefär en fjärdedel av dem har råkat ut för minst en våldshändelse på anstalt och endast ett fåtal har blivit utsatta på annan plats. Av dem som inte varit frihetsberövade i mer än tre månader är det 28 procent som anger att de blivit utsatta för gatuvåld (tabell 6.26).

Tabell 6.26. Plats där man blivit utsatt för våldshändelse (inkl. hot) efter tid frihetsberövad. Fångar. Procent.

	Tid frihetsberövad			Alla fångar
	t ≤3 mån	3mån < t <12 mån	t ≥12 mån	
	n=151	n=119	n=116	n=386
Fängelse	3	10	24	12
Bostad ¹⁰⁹	16	13	3	11
Gatuvåld ¹¹⁰	28	20	2	18
Annan plats ¹¹¹	14	10	2	9

En annan aspekt är om risken att utsättas för våld är störst i fängelse eller i frihet. I tabell 6.27 redovisas andelen utsatta för våld respektive hot efter hur lång tid man varit frihetsberövad.¹¹² Bland dem som varit frihetsberövade kortare tid är det betydligt fler som blivit utsatta för våld. Av dem som varit

¹⁰⁸ Av de 49 kvinnor som ingår i undersökningen (inklusive överurval) har elva utsatts för våld i sin egen bostad och fem i annans bostad.

¹⁰⁹ Gäller både egen och annans bostad.

¹¹⁰ Hit räknas nöjesställe, gata, torg eller allmän plats samt allmänna kommunikationsmedel.

¹¹¹ Hit hör bl.a. frihetsberövanden som ej är kriminalvårdsanstalt; våld i häkte (3 fall) och i polisförvar (5 fall).

¹¹² Variabeln är konstruerad efter intervjuuppgifter om år och månad för frihetsstraffets början och intervjudatum. Den är m.a.o. inte exakt.

frihetsberövade i högst tre månader är det hela 40 procent som blivit utsatta för våld under det senaste året. Risken att utsättas för våld förefaller alltså vara större i frihet än under frihetsberövandet. Vad gäller utsatthet för hot finns däremot inga skillnader.

Tabell 6.27. Andel (procent) som varit utsatta för något våld respektive hot efter tid frihetsberövad. Fångar.

	Tid frihetsberövad			Alla fångar
	t ≤ 3 mån	3mån <t< 12 mån	t ≥12 mån	
	n=151	n=119	n=116	n=386
Våld	40	29	17	30
Hot	20	21	21	20

Vittne till våld eller misshandel

Att bli vittne till våld gör risken att drabbas av våld mer påtaglig och kan skapa oro även för egen del. Ungefär hälften av fångarna har under det senaste året sett någon person bli utsatt för våld. En fjärdedel har sett våld på anstalt (tabell 6.28).

Tabell 6.28. Andel (procent) som varit vittne till våld eller misshandel under de senaste 12 månaderna. Fångar.

	Fångar
	n=379
Vittne till våld eller misshandel	54
Händelseplats: ¹¹³	
I fängelse	26
På allmän plats, gata, nöjeslokal	26
I bostad	10

¹¹³ På följdfrågan om händelseplats saknas svar från sex av dem som bevittnat våld (vill inte svara/minns ej). Dessa har räknats bort från bastalet. Det interna bortfallet uppgår för frågorna sammantaget till 14 personer, vilket i jämförelse med andra frågor är ovanligt stort.

Sammantaget är andelen utsatta för våld och hot och även andelen som bevittnat våld anmärkningsvärt hög. Man bör i sammanhanget också vara uppmärksam på att det kan vara känsligt att rapportera olika typer av våldshändelser. I diskussionen om mätproblem och restriktioner i de nationella brottsofferundersökningarna har man påtalat att det finns ett antal brotts handlingar som intervjupersonen troligen inte gärna vill berätta om. Exempel på sådana brott är sexuella övergrepp, kvinnomisshandel och andra brott där man har en nära relation till gärningsmannen. Brott av denna typ blir därför särskilt underskattade. I en undersökning av fångars utsatthet är frågan om underrapportering p.g.a. frågornas känslighet också relevant men perspektivet delvis ett annat. Att rapportera olika typer av våldshändelser kan här uppfattas som att "tjalla" eller som ett tecken på svaghet (Åkerström 1985). En motvilja att ange våldshändelser har också varit tydlig vid flera intervjuer. I ett par fall där den intervjuade svarat nej på frågorna om utsatthet har denne till exempel påtalat att "det är inte sånt man pratar om". I den bedömning av tillförlitligheten i svaren som gjorts av intervjuaren har också i några fall antecknats en osäkerhet vad gäller just svaren på frågorna om våld och hot.

Riskfaktorer för utsatthet för brott

Vilka är det som är utsatta för våld och stöld? Går det att urskilja några grupper i fångpopulationen som är särskilt utsatta? Demografiska egenskaper som ålder, kön och i viss mån även medborgarskap eller invandrarstatus kan ses som mer allmänna riskfaktorer för utsatthet för våld. Av SCBs ULF-undersökningar framgår att risken för våld och hot är större bland yngre och sedan minskar med stigande ålder, att män är mer utsatta än kvinnor och att utrikes födda är något mer utsatta än befolkningen i sin helhet.¹¹⁴ Även för stöld gäller att yngre är mer utsatta än äldre. De mer allmänna riskfaktorerna för stöld hänger annars samman med boendet (t.ex. SCB 1995). Studier har även visat att utsatthet för brott har samband med andra former av välfärdsproblem. De som är mer utsatta för brott tenderar också att ha ogynnsamma villkor i andra avseenden. Utsatthet för brott varierar t.ex. efter förekomst av ekonomiska problem och deras svårighetsgrad (Estrada & Nilsson 2001). När man ser till riskfaktorer för utsatthet för våld i en fångpopulation finns det anledning att särskilja utsatthet för våldshändelse före respektive under frihetsberövandet, eftersom riskfaktorerna för utsatthet kan antas vara olika. Som riskfaktorer för utsatthet på anstalt brukar nämnas brottets art och tjallning (Åkerström 1985). Med brottets art menas att vissa brott ses

¹¹⁴ En särskilt utsatt grupp är ensamstående föräldrar (i huvudsak mammor) (Estrada & Nilsson 2001). Familjetyp har dock inte tagits med som riskfaktor för fångar eftersom det här rör sig om ytterst få ensamstående föräldrar (se 6.5).

som särskilt skamliga och fördöms av medintagna. Det vanligaste exemplet är sexualbrott. Bland andra riskfaktorer för våld märks avvikande personlighet, skulder och narkotika (KVS 1998d, s. 34). Även typ av anstalt kan antas spela roll, längre strafftider, mer restriktioner och ett mer belastat klientel bidrar till att situationen på klass 1 och klass 2 anstalter är mer pressande.

För att studera den relativa betydelsen av olika riskfaktorer har logistiska regressionsmodeller gjorts (se 4.11). Tabell 6.29 redovisar resultaten av tre olika regressionsmodeller. Den första modellen har utsatthet för någon våldshändelse som beroendevariabel. Utöver demografiska faktorer (kön, ålder och medborgarskap) ingår tid frihetsberövad som prediktor.

I den andra modellen är beroendevariabeln utsatthet för våldshändelse i fängelse. De riskfaktorer som här studeras är förekomst av sexualbrott (enligt BrB kap. 6) i nuvarande eller tidigare kriminalvårdsverkställighet (med begränsning till fem år före aktuell verkställighet), fängelsets säkerhetsklass samt huruvida intervjupersonen uppgett han hade problem med narkotika före frihetsberövandet (se tabell 6.18). Endast manliga fångar har tagits med i denna analys. Av de 387 intervjuade fångar som hör till grundurvalet är det 45 som uppger att de blivit utsatta för våld i fängelse. 43 av dem är män. Det är alltså få kvinnor som varit utsatta och dessutom är två av de studerade riskfaktorerna – sexualbrott och placering i högre säkerhetsklass – ytterst sällsynta för kvinnor.

I modell tre är våldshändelse i frihet beroendevariabel. Med detta avses våldshändelser som inträffat på annan plats än i fängelse eller häkte. I denna modell har inte de som varit frihetsberövade under hela den senaste 12 månaders perioden tagits med eftersom de här inte räknats som under risk för utsatthet. De riskfaktor som ingår i modellen är ekonomiska problem, boendeproblem samt missbruk. Ekonomiska problem har de som under det senaste året i frihet haft svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat, hyra etc. Boendeproblem innebär att respondenten saknade egen bostad före frihetsberövandet (se 6.4). Missbruksvariabeln skiljer på narkotika-, alkohol- och blandmissbruk (se tabell 6.20). I den fjärde modellen är stöld eller skadegörelse beroendevariabel. Eftersom denna avser hushållets utsatthet har även hushållstyp (sambo/ensamstående) tagits med som oberoende variabel. I övrigt ingår här samma prediktorer som i modell tre.

Resultaten av regressionsmodellerna ger en sammanfattande bild av skillnader i utsatthetsrisk mellan olika grupper av fångar. För utsatthet för våldshändelse generellt är ålder och tid frihetsberövad av betydelse: Yngre är mer utsatta än äldre och risken för utsatthet minskar med tid frihetsberövad. De som varit

frihetsberövade upp till tre månader löper ungefär dubbelt så stor risk som de som varit frihetsberövade under hela året att råka ut för någon våldshändelse. Risker att utsättas för våld är alltså större i frihet än under frihetsberövandet (modell 1 tabell 6.29; se även tabell 6.27).¹¹⁵

Även risken för utsatthet i fängelse påverkas av tid frihetsberövad. Här gäller dock som förväntat det omvända: Ju längre tid man varit frihetsberövad desto större är risken att man blivit utsatt för någon våldshändelse. Resultaten visar också att risken att utsättas för våld är större för sexualbrottsdömda; de löper ungefär tre gånger större risk än övriga att utsättas för våld eller allvarliga hot. Någon skillnad i utsatthet beroende på säkerhetsklass framkommer inte efter kontroll för tid frihetsberövad (modell 2 tabell 6.29).

¹¹⁵ En validitetsaspekt av relevans för denna jämförelse är att det kan föreligga skillnader i känslighet vad gäller att uppges utsatthet i fängelse respektive utsatthet i frihet.

Tabell 6.29. Oddskvoter från logistiska regressionsmodeller, där beroendevariablerna är utsatthet för någon våldshändelse (modell 1), våldshändelse i fängelse (modell 2) våldshändelse i frihet (modell 3) samt stöld eller skadegörelse (modell 4). Fångar.

	Någon våldshändelse (n=386)	Våldshändelse i fängelse (n=361) ¹¹⁶	Våldshändelse i frihet (n=269) ¹¹⁷	Stöld (n=379)
Kön				
Man	1	-	1	1
Kvinna	2.16 (*)	-	2.52 (*)	1.19
Födelseland				
Sverige	1	1	1	1
Utomlands	1.56 (*)	1.51	1.53	1.13
Ålder				
18-29	2.83 **	1.50	2.66 *	1.82 (*)
30-44	2.14 *	1.44	1.87	1.43
45-	1	1	1	1
Tid frihetsberövad				
t ≤ 3 mån	2.33 **	1	1.79 *	2.07 **
3 mån < t < 12 mån	1.69 (*)	2.80 (*)	1	1.95 *
t ≥ 12 mån	1	6.84 **	-	1
Familjetyp				
Ensamstående	-	-	-	1
Sambo	-	-	-	1.56 (*)
Risikfaktorer i fängelse				
Sexualbrott	-	3.66 *	-	-
Ej sexualbrott	-	1	-	-
Säkerhetsklass 1-2	-	1.08	-	-
Säkerhetsklass 3-4	-	1	-	-
Problem med narkotika	-	1.82 (*)	-	-
Ej problem med narkotika	-	1	-	-
Risikfaktorer i frihet				
Ekonomiska svårigheter				
Ja	-	-	1.46	1.13
Nej	-	-	1	1
Boendeproblem				
Ja	-	-	1.82 *	1.05
Nej	-	-	1	1
Missbruk				
Narkotika	-	-	1.57	1.72 *
Blandmissbruk	-	-	1.39	1.36
Alkohol	-	-	0.91	1.32
Ej missbruk	-	-	1	1
-2 Log Likelihood	494,398	232,381	330,576	494,578
Model chi-2	23,275 **	31,514 **	30,168 **	21,606 *
Nagelkerke R2	.08	.16	.14	.07

** = p<0.01, * = p<0.05, (*) = p <0.10

¹¹⁶ Endast män.

¹¹⁷ Endast frihetsberövade <12 månader.

Vad gäller våldshändelse i frihet (modell 3 tabell 6.29) är risken att utsättas större för kvinnor än för män och unga är mer utsatta än äldre. Det senare är även fallet vid studier av befolkningen i sin helhet. Men där gäller däremot att män är mer utsatta än kvinnor (Estrada & Nilsson 2001). Vid en separering av våld och hot framkommer att kvinnliga fångars större utsatthet enbart gäller för hot. Ser man enbart till fysiskt våld så finns inga signifikanta skillnader (se även Roth 2001, s. 34). Av resultaten framgår även att de som saknar egen bostad löper förhöjda risker att utsättas för våld eller hot.

Även för stöld (modell 4 tabell 6.29) gäller att utsatthet är vanligare i frihet än under frihetsberövandet. Sannolikt finns det i det senare fallet mindre att bli bestulen på. Även det att sammanboende är mer utsatta än ensamstående kan förstås mot bakgrund av utsatthetstillfällena, eftersom det är hushållets utsatthet som avses. En förhöjd risk för utsatthet finns även för de som haft ett regelbundet bruk av narkotika (se vidare Roth 2001, 22ff).

Resultaten visar att fångar är betydligt mer utsatta för brott än befolkningen i övrigt. Denna utsatthet är inte i första hand förknippad med frihetsberövandet i sig och de risker som fängelset innebär, utan snarare med en utsatt situation i andra avseenden.

6.10. Summering

Levnadsförhållanden är relativa och förstås därför i förhållande till hur andra har det. Resultaten från detta kapitel visar att skillnaden mellan fångar och befolkningen i stort är avsevärd, vilket framgår av några exempel:

- En av sju fångar saknar någon fullbordad utbildning vilket skall jämföras med mindre än en av hundra i jämförelsepopulationen.
- Månaden före frihetsberövandet var tre av fyra fångar utan någon form av anställning mot tre av tio i jämförelsepopulationen.
- Var femte fånge uppger att han under senaste året i frihet behövt begå brott för att klara de löpande utgifterna för mat, hyra och räkningar – ett försörjningsalternativ som inte nämns i de nationella levnadsnivåundersökningarna.
- Tre av tio fångar saknade egen bostad före frihetsberövandet jämfört med fyra av hundra i jämförelsepopulationen.
- Mer är tre gånger så många av fångarna som i jämförelsepopulationen uppger sig ha svåra besvär av någon långvarig sjukdom. Då det gäller psykiska hälsoproblem är andelen fem gånger så stor.
- En av åtta fångar har under senaste året utsatts för våld som krävt läkarbehandling vilket skall ställas mot minde än en av hundra i hela befolkningen.

Till denna bild kommer andra aspekter av levnadsförhållanden som inte tas upp i de nationella undersökningarna. Missbruk av alkohol eller narkotika liksom att ha varit dömd till fängelse och att återfalla i brott är naturligtvis i sig tecken på brister i levnadsförhållandena.

Två av de välfärdsområden som behandlats – hälsa och utsatthet för brott – rör inte specifikt förhållanden före frihetsberövandet. Såväl ohälsa som utsatthet för brott är för fångarna förknippade med riskfaktorer såväl i frihet som i fängelse. För våld gäller att risken att bli utsatt är större i frihet än under frihetsberövandet. Det är alltså inte i första hand mot bakgrund av frihetsberövandet och faktorer förknippade härmed som fångarnas större risk att bli utsatta ska förstås, utan snarare mot bakgrund deras situation i frihet.

För jämförelsen av levnadsförhållanden och frågan om marginalisering är det viktigt att också se till ansamling eller samgång mellan olika resursbrister eller välfärdsproblem. Detta görs i nästa kapitel.

Kapitel 7

Ansamling av problem

7.1. Inledning

De olika välfärskomponenterna – utbildning, sysselsättning, ekonomi, boende, hälsa, politiska resurser och trygghet – tenderar att hänga samman, d.v.s. de med bristande resurser inom ett område har ofta brister även inom andra och de med gynnsamma förhållanden i ett avseende tenderar att också ha gynnsamma förhållanden inom andra välfärdsområden. Detta förhållande gör de totala skillnaderna mellan individer och grupper mer påtagliga (Erikson 1991, s. 54). För att belysa skillnader i levnadsförhållanden bör därför inte de enskilda välfärdsområdena betraktas som isolerade, utan det är viktigt att även uppmärksamma frågan om ansamling av olika välfärdsproblem. Det senare understryks av att detta är något som förbigåtts i tidigare studier av straffades livsvillkor.

Att studera ansamling av problem inom olika välfärdsområden kan också ses som ett sätt att närma sig frågan om marginalisering och social exkludering. Att vara marginaliserad kan operationaliseras som att ha bristande resurser – här ett givet antal problem – och skillnader i problemansamling mellan grupper kan betraktas som en indikator på graden av marginalisering (se 2.2.2). Att definiera vad som utgör välfärdsproblem och, i än större utsträckning, var gränsen går till marginalisering eller exkludering är självfallet problematiskt. Ska gränsen gå vid ett, två eller fler problem? Ska vissa problem väga mer än andra? Är det t.ex. värre att ha dålig hälsa än ekonomiska problem? Oavsett dessa oklarheter tydliggör en studie av samgången mellan olika problem skillnader mellan individer och grupper. Det ger vidare en mer sammanfattande och överskådlig bild än föregående kapitelns komponentvisa genomgång.

Detta kapitelns resultatdel inleds med jämförelser mellan fångar och normalbefolkningen (ULF). Därefter uppmärksammas skillnader mellan olika grupper eller kategorier av fångar. Möjligheterna till sådana jämförelser är begränsade p.g.a. urvalets storlek. Det är t.ex. problematiskt att särredovisa de intervjuade fångarna efter specifika brottstyper eftersom vissa kategorier då skulle bli mycket små. De grupper som jämförs är: manliga och kvinnliga fångar, fångar som haft respektive inte haft ett regelbundet bruk av narkotika samt fångar med respektive utan tidigare frihetsstraff. Kvinnliga fångar har tidigare beskrivits

som en särskilt utsatt grupp (t.ex. Koch 1983). Svenska studier som uppmärksammat situationen för kvinnliga fångar är dock sällsynta. Tidigare undersökningar av fångar eller lagöverträdare i vidare bemärkelse är oftast begränsade till att enbart studera män. Så är t.ex. fallet för Thams (1979) studie av levnadsförhållanden bland kriminalregisterantecknade och Helanders (1974) registerstudie av sjuklighet, försörjnings- och arbetsmarknadsproblem bland ovillkorligt straffade (se 1.1). I de urvalsundersökningar där kvinnor trots allt ingår blir antalet kvinnor, p.g.a. deras låga andel i fångpopulationen, ofta så litet att en uppdelning på kön inte är möjlig (t.ex. BRÅ 2001). Kriminalvårdens klientelbeskrivningar rymmer dock särredovisningar av kvinnor. Det gäller även den studie av frigivna under en månad 1992 som initierades av fängelseutredningen (KVS 1994). Av denna framgår bl.a. att det är en större andel av de kvinnliga fångarna som före frihetsberövandet varit arbetslösa.¹¹⁸ Ytterligare en indikator på att kvinnliga fångar är en särskilt utsatt grupp är att en större andel av dem klassificeras som narkotikamissbrukare (ibid.; KVS 1998e).

Narkotikamissbrukare och ej narkotikamissbrukare har i tidigare studier framställts som två delvis motsatta grupper av fångar (Vegheim 1994, s. 75ff; Åkerström 1983, s. 57 ff). Sett till levnadsförhållanden så har undersökningar pekat på att problem med hälsa och försörjning är särskilt vanligt förekommande bland de fångar som har missbruksproblem. För studier som avser förhållanden före 1970-talet rör det i första hand alkoholmissbruk (Helander 1974; Tham 1979, s. 152) och därefter narkotikamissbruk (KVS 1994), eftersom narkotika då ersatt alkohol som dominerande missbruksform bland straffade. Sämre förhållanden kan även förväntas för de fångar som tidigare suttit i fängelse. Studier har visat att de lagöverträdare som återfaller i brott också är de som har sämst levnadsförhållanden (Kyvsgaard 1989, s. 115). Sämre levnadsförhållanden kan delvis vara ett resultat av tidigare frihetsberövanden i sig. Som en följd av själva frihetsstraffet riskerar de intagna förlora arbete, bostad, få försämrade ekonomi och försämrade eller förlorade relationer till familj och vänner. Det förekommer även negativa påverkansprocesser, vilka kan medföra en mer kriminell inställning eller socialisering till en kriminell subkultur (Bondesson 1974). Fängelsestraff i sig innebär med andra ord en ökad eller accelererad marginalisering (se även 2.2.2).

Den närmare analysen av skillnader i ansamling av välfärdsproblem mellan fångar görs med hjälp av regressionsanalys. Fördelen är att vi då kan se effekten

¹¹⁸ Studien avser intagna i häkte eller anstalt som frigavs under oktober 1992. Resultaten baseras på en enkät besvarad utifrån uppgifter i personakter. 53 kvinnor ingår i studien.

eller betydelsen av enskilda faktorer – som kön, missbruk och tidigare anstaltsverkställighet – för ansamling av problem eller marginalisering.

7.2. Välfärdsproblem bland fångar och i befolkningen

För att ge en översiktlig och sammanfattande bild av levnadsförhållanden bland fångar i jämförelse med befolkningen har indikatorer på problemtillstånd inom de olika välfärdskomponenterna valts ut. En utgångspunkt för konstruktionen av indikatorer har varit undersökningar gjorda utifrån de nationella levnadsnivåundersökningarna (Erikson & Tåhlin 1984; Fritzell & Lundberg 2000; Socialstyrelsen 1997; Tham 1994). Konstruktionen av indikatorer överensstämmer dock inte helt med dessa. En begränsning har funnits i tillgången på variabler eftersom inte alla frågor i levnadsnivåundersökningarna ingår i fångundersökningen. Operationaliseringarna skiljer sig även åt mellan tidigare studier baserade på ULF och LNU (ibid.).

Problemgrupperna på de olika komponenterna är definierade på följande sätt:

- *Problem med utbildning* har de som saknar fullgången utbildning eller endast har en utbildning motsvarande lägsta obligatoriska nivå, d.v.s. grundskola.¹¹⁹
- *Sysselsättningsproblem* är begränsat till att gälla långtidsarbetslösa. Till denna grupp räknas de som varit arbetslösa i minst ett halvår.¹²⁰
- *Ekonomiska problem* har de som endera saknar kontantmarginal, i bemärkelsen att de inte kan få fram 14000 kronor på en vecka, eller under det senaste året haft svårigheter med att klara de löpande utgifterna för mat, hyra, räkningar m.m. (Se även tabell 6.6-6.7).
- *Problem med bostadsförhållanden* avser dem som saknar egen bostad, d.v.s. varken äger sin bostad eller har hyresrätt med förstahandskontrakt.
- *Problem med sociala familjerelationer* gäller ensamstående som under det senaste året i frihet mycket sällan umgåtts med föräldrar eller syskon.

¹¹⁹ Denna operationalisering har använts som indikator på "låg utbildning" i ULF (SOU 2001:79, s. 286). Men brist på utbildning brukar inte betraktas som "välfärdsproblem" och tas inte med som problemkategori i de nationella undersökningarna. I en studie av samgången mellan olika välfärdsproblem utifrån 1981 års LNU motiveras detta med att antalet individer med mindre än obligatorisk skolgång är extremt litet och att det inte vore rimligt att hänföra personer som uppnått lägsta obligatoriska nivå till en problemgrupp (Erikson & Tåhlin 1984, s. 351). Sedan dess har dock såväl kraven på utbildning som utbildningsnivån ökat. Branscher där jobbets kvalifikationsnivå är relativt hög har vuxit relativt sett (le Grand m.fl. 2001). Bristande utbildning är i första hand ett problem för den som saknar arbete, vilket fångarna i stor utsträckning gör (se 6.3). För gruppen fångar förefaller även avsaknad av fullbordad utbildning vara en relevant problemkategori (se 6.2.).

¹²⁰ För fångarna: Minst ett halvår före frihetsberövandet. För jämförelsepopulationen: Minst ett halvår vid intervjutillfället.

- *Problem med politiska resurser* gäller dem som inte kan överklaga ett myndighetsbeslut och inte heller känner någon som kan hjälpa till med detta.
- *Hälsoproblem* har definierats som självrapporterad långvarig sjukdom med svåra besvär.
- *Problem med trygghet* innebär utsatthet för våld under det senaste året.

Man bör vara uppmärksam på att det i huvudsak rör sig om välfärdsproblem med normalbefolkningen som ”måttstock”. De definitioner av välfärdsproblem som gjorts visar inte förekomsten av mer allvarliga problem som är aktuella för gruppen fångar. Så är t.ex. bostadslös en relevant indikator på boendeproblem hos gruppen fångar men oftast inte i normalbefolkningen. Liknande exempel finns även på andra problemområden. De relativt grova måtten på respektive problemområde kan innebära att skillnaderna mellan fångar och normalbefolkning underskattas, dels p.g.a. att förekomsten av mer allvarliga problem inte framträder, dels att skillnaderna är fler inom respektive område. Så innebär t.ex. en begränsning av sysselsättningsproblem till den som är långtidsarbetslös att andra väsentliga skillnader inte framgår. Långtidsarbetslös är bara ett mått på sysselsättningsproblem. En definition som även väger in typ av jobb, förekomst av förtidspension m.m. skulle blottlägga ännu större skillnader (se 6.3). Det finns alltså en skillnad mellan resurs och innehåll. Att ha jobb, bostad etc. är en sak och dess innehåll en annan. Även i det senare skiljer sig fångar och befolkningen i övrigt.

Den komponentvisa jämförelsen i föregående kapitel har visat att fångarna ofta faller utanför den svarsmall som ges i de nationella levnadsnivåundersökningarna. Ett exempel härpå är att var femte fånge uppgett att han eller hon under det senaste året i frihet behövt begå brott för att klara de löpande utgifterna för mat, hyra räkningar etc. – ett försörjningsalternativ som inte nämns i ULF eller LNU. Utöver de levnadsnivåfrågor som ryms i de nationella undersökningarna tillkommer en rad faktorer som kan ses som indikatorer på en mer allvarlig utsatthet. Missbruk är ett exempel. Hit kan även räknas fängelsestraffet i sig. Beskrivningen av fångars levnadsförhållanden kan problematiseras ytterligare genom att ställa förhållanden i frihet mot förhållanden i anstalt (se 2.2.2).

Tabell 7.1 redovisar förekomsten av de olika välfärdsproblemen bland fångar och i normalbefolkningen. På alla problemområden utom ett är skillnaderna stora och i flera fall är andelen med problem bland fångarna anmärkningsvärd. (Vilket även framgått av den komponentvisa redovisningen i kapitel 6). Undantaget är politiska resurser. Den indikator vi här har att tillgå är dock problematisk. Fångarna är en grupp som är föremål för insatser från

rättsvårdande myndigheter och därtill i stor utsträckning beroende av myndigheter eller institutioner för stöd eller hjälp. Den här använda definitionen av politiska resurser kan innebära att ett beroende av myndigheter och institutioner ses som en resurs. Som ett mått på ”förmåga att kunna försvara sig mot myndigheter” (Björklund m.fl. 1989, s. 28) problematiseras med andra ord denna indikator eftersom den till stor del är ett resultat av vitt skilda erfarenheter av myndighetskontakter (se även 6.6). Definitionen av levnadsnivå som ”resurser att själv kontrollera och styra över sina levnadsvillkor” kan här ställas mot Youngs (1990, s. 54f) beskrivning av marginalisering som en form av förtryck. Dåliga levnadsförhållanden och brist på resurser kan leda till ett beroende av myndigheter. Med ett beroende av myndigheter följer att man i större utsträckning blir föremål för kontroll eftersom välfärdssystemet ställer villkor för det stöd som ges (se t.ex. Bergmark 1995, s. 81ff). Konsekvensen blir, enligt Young, att man förlorar makt över hur ens levnadsförhållanden gestaltar sig. Någon annan kommer att, mer eller mindre godtyckligt, definiera ens behov och förverkligande.¹²¹

Tabell 7.1. Typ av välfärdsproblem. Problem på olika levnadsnivåkomponenter bland fångar, jämförelsepopulation standardiserad för kön och ålder och befolkningen 18-74 år (ULF96). Procent.

Problem	Fångar <i>n</i> =387	Jämförelsepopulation (standardiserad) <i>n</i> =4684	Befolkningen 18-74 år <i>n</i> =5232
Utbildning	54 **	17	26
Sysselsättning	33 **	4	4
Ekonomi	51 **	29	27
Boende	29 **	4	3
Sociala relationer	13 **	3	5
Politiska resurser	6	4	5
Hälsa	37 **	11	16
Utsatthet för våld	30 **	5	3

** Anger att skillnaden gentemot jämförelsepopulationen har prövats med chi²-test och är signifikant, $p < 0.001$.

I tabell 7.1 redovisas även andelen med olika välfärdsproblem för den vuxna befolkningen i stort, d.v.s. ULF ej standardiserad för kön och ålder. Vi kan här

¹²¹ Att ej ha röstat skulle kunna ses som en alternativ indikator på bristande politiska resurser, denna ger en helt annan bild än den här använda (se tabell 6.16).

se att skillnaderna i hälsa och utbildning är avsevärda även då jämförelsen görs med en betydligt äldre population.

Hur ser då ansamlingen av problem ut bland fångar och i jämförelsepopulationen? Diagram 7.1 visar hur stor andel i de olika populationerna som har ett givet antal välfärdsproblem. De olika typerna av problem har alltså summerats (skalan går därför mellan noll och åtta). Bland fångarna är det endast nio procent som helt saknar dessa problem medan mer än en fjärdedel har fyra eller fler problem. I jämförelsepopulationen är det istället nära hälften som saknar problem och endast en procent som har mer än tre problem.¹²² Skillnaderna är med andra ord mycket stora. Den stora andelen fångar som är drabbade av en ansamling av problem indikerar en mer utsatt social position än vad som framgår av den komponentvisa genomgång som tidigare gjorts, särskilt då det i flera fall rör sig om problem av mer varaktig karaktär.

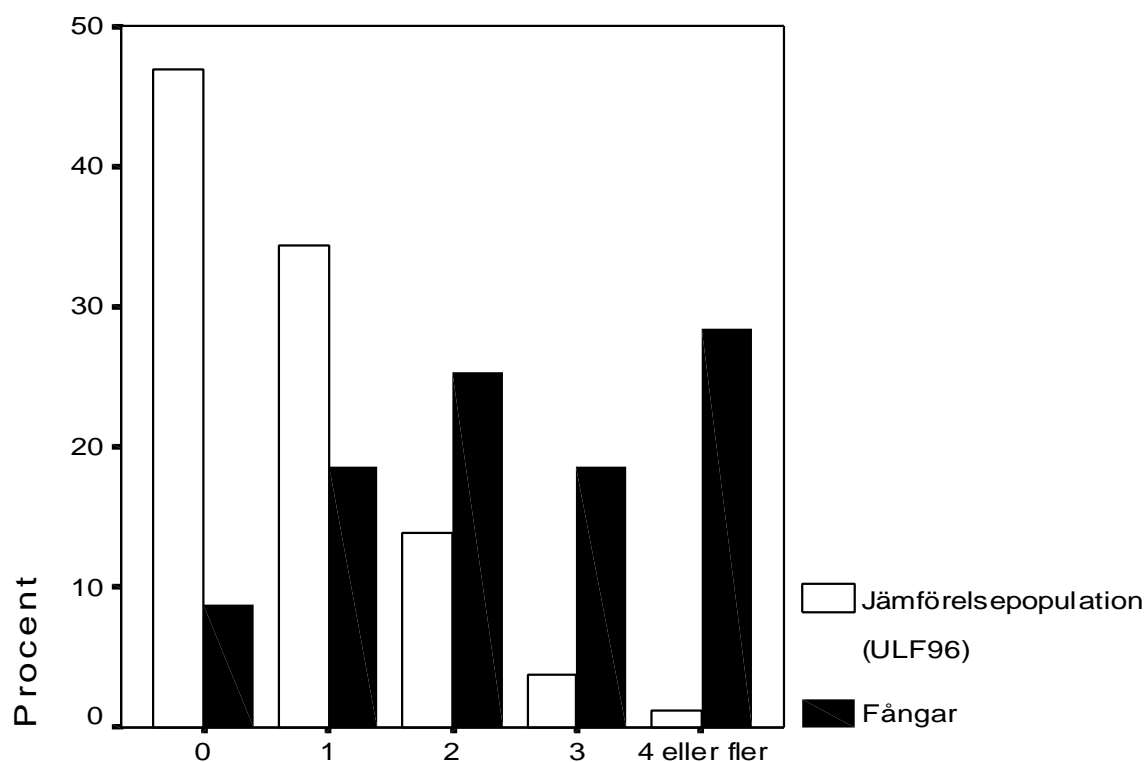

Diagram 7.1. Ansamling av välfärdsproblem. Antal problem på olika levnadsnivå-komponenter bland fångar (n=386) och i jämförelsepopulationen (n=4684). (Se även tabell 2 i bilaga 1.)

¹²² I genomsnitt har fångarna 2,5 problem och jämförelsepopulationen 0,8 problem. Medelvärdeskillnaden har prövats med *t*-test (två sidigt) och är signifikant ($p < 0.001$).

7.3. Välfärdsproblem hos olika grupper av fångar

Hittills har gruppen fångar i sin helhet jämförts med befolkningen i övrigt. Men hur skiljer sig olika grupper av fångar åt? I tabell 7.2 redovisas andelen med problem enligt de operationaliseringar av välfärdsproblem som redovisats i tabell 7.1 bland fångar uppdelade efter kön, tidigare fängelseerfarenhet samt regelbundet narkotikabruk.

Tabell 7.2. Andel (procent) med problem på olika levnadsnivåkomponenter bland olika grupper av fångar.

	Kvinnor <i>n</i> =49	Män <i>n</i> =362	Tidigare fängelse <i>n</i> =229	Första gg. fängelse <i>n</i> =158	Narkotika bruk <i>n</i> =181	Ej nark. bruk <i>n</i> =204	Alla <i>n</i> =387
Utbildning	63	53	59 *	47	62 **	47	54
Sysselsättning	29	33	39 **	23	44 **	23	33
Ekonomi	61	50	49	53	53	49	51
Boende	37	29	34 *	23	40 **	20	29
Sociala relationer	14	13	14	11	16	10	13
Hälsa	47	35	39	33	39	35	37
Politiska resurser	6	4	5	8	4	7	6
Trygghet	25	29	30	29	39 **	22	30
Antal problem \bar{X}	2,8	2,5	2,7 **	2,3	3,0 **	2,1	2,5
<i>s</i>	1,51	1,52	1,60	1,38	1,55	1,49	1,52

** = $p < 0.01$; * = $p < 0.05$

Kolumnvisa jämförelser (kvinnor/män, ej tidigare fängelse/första gg. fängelse, ej narkotikabruk/narkotikabruk) där skillnaden i andel har prövats med chi²-test och medelvärdeskillnaden med *t*-test (två sidigt).

När man ser till såväl enskilda problemkategorier som ansamling av dessa framträder inga signifikanta skillnader mellan manliga och kvinnliga fångar. Skillnader mellan de manliga och kvinnliga fångarna har tidigare påtalats i det avsnitt som handlar om hälsa, men då för de frågor som rör specifika sjukdoms- eller besvärstyper.¹²³

¹²³ I tabell 6.28 konstateras att risken för såväl psykiska hälsoproblem som värk är större för kvinnliga fångar. I den enkla jämförelsen är det framförallt för värk som skillnaderna är stora. Bland de kvinnliga fångarna (inklusive överurvalet) är det 55 procent som har värk enligt denna indexvariabel och bland männen 37 procent ($p < 0.05$).

Både grupperna med tidigare anstaltserfarenhet och de som haft ett regelbundet narkotikabruk har en större problemansamling än övriga fångar. Dessa, delvis överlappande grupper, framstår därför som särskilt resurssvaga. Detta gäller i synnerhet de fångar som uppgett att de någon gång mer regelbundet använt narkotika. I jämförelse med övriga fångar är det ungefär dubbelt så stor andel av dem som har problem avseende sysselsättning, boende och trygghet. I genomsnitt har de tre välfärdsproblem (av maximalt åtta) mot 2,1 för övriga fångar.

Ovan har påtalats begränsningen i ULF och LNU när det gäller att beskriva mer särpräglade former av utsatthet. När man enbart ser till fångpopulationen och jämför grupper av fångar kan även andra indikatorer på välfärdsproblem och utsatthet utnyttjas; d.v.s. indikatorer som går utanför jämförelsen med befolkningen i övrigt. I tabell 7.3 redovisas därför förekomsten av andra problem, som missbruk och att vara bostadslös. Vidare har ett par alternativa problemindikatorer till de som ingår i den tidigare jämförelsen med befolkningen i stort (tabell 7.1) tagits med.

Operationaliseringen av dessa indikatorer, vilka i tabell 7.3 benämns alternativa problemindikatorer, har gått till på följande vis:

- *Ej ordnad sysselsättning* avser dem som varken studerade eller hade arbete (i egen firma eller som anställd) månaden före frihetsberövandet (ålderspensionärer undantagna). Denna kan ses som ett alternativ till frågan om långtidsarbetslöshet. Som tidigare påtalats är det en relativt stor andel fångar som saknar arbete eller annan gängse sysselsättning men ändå inte betrakar sig som arbetslösa (se 6.3), varför den här valda operationaliseringen ger en bättre indikator på bristande anknytning till eller delaktighet i arbetslivet.¹²⁴
- *Ekonomiska svårigheter* har samma definition som ekonomiska problem – svårigheter att klara löpande utgifter eller utan kontantmarginal – men med tillägget att de som angett kriminalitet för att klara kontantmarginal här räknas till dem som har problem (se 6.3).
- *Bostadslös* avser dem som var utan stadigvarande bostad månaden före frihetsberövandet.
- *Ej besök* är en alternativ indikator på bristande sociala relationer bland fångar och gäller dem som inte haft besök av vänner eller familj under de senaste tre månaderna (eller den tid intervjupersonen varit intagen om den är kortare). Problemindikatorn gäller med begränsning till dem som varit frihetsberövade i

¹²⁴ En motsvarande operationalisering har använts i en studie baserad på ULF-data. I befolkningen 16-64 år var det 1997/98 15 procent som varken hade sysselsättning eller studerade (Fritzell & Lundberg 2000, s. 140).

mer än en månad. (De 68 personer som varit frihetsberövade under kortare tid än så kan alltså enligt denna operationalisering inte ha detta problem).

- *Missbruk* avser dem som uppgett att de regelbundet använt narkotika och/eller att de hade alkoholproblem före frihetsberövandet.¹²⁵

Tabell 7.3. Andel (procent) med problem avseende sysselsättning, ekonomi, boende, sociala relationer och missbruk. Alternativa problemindikatorer för jämförelser mellan grupper av fångar.

	Kvinnor <i>n</i> =49	Män <i>n</i> =362	Tidigare fängelse <i>n</i> =229	Första gg. fängelse <i>n</i> =158	Narkotika bruk <i>n</i> =181	Ej nark. bruk <i>n</i> =204	Alla fångar <i>n</i> =387
Ej ordnad sysselsättning	73 *	56	68 **	41	76 **	41	57
Ekonomiska svårigheter	74 (*)	59	62	57	70 **	52	60
Bostadslös	22	15	19 **	10	24 **	8	15
Ej besök	25	25	30 **	16	31 **	19	25
Missbruk	69 *	55	70 **	33	-	-	55
 Antal problem							
\bar{X}	2,6 *	2,1	2,5 **	1,6	-	-	2,1
<i>s</i>	1,35	1,41	1,40	1,19	-	-	1,40

** = $p < 0.01$; * = $p < 0.05$; (*) = $p < 0.10$

Kolumnvisa jämförelser (kvinnor/män, ej tidigare fängelse/första gg. fängelse, ej narkotikabruk/narkotikabruk) där skillnaden i andel har prövats med chi²-test och medelvärdeskillnaden med *t*-test (två sidigt).

Liksom i den tidigare jämförelsen av välfärdsproblem utifrån ULF framgår att de som tidigare avtjänat fängelsestraff och de som regelbundet brukat narkotika har en klart sämre social situation. Andelen som före frihetsberövandet saknar ordnad sysselsättning i form av arbete eller studier är mycket stor; bland dem som haft ett regelbundet narkotikabruk är det tre av fyra. I denna jämförelse framgår även att det är ungefär dubbelt så stor andel av dem som har bristande sociala relationer i bemärkelsen att de inte haft besök av vänner eller bekanta.

¹²⁵ Med regelbunden användning avses mer än två gånger i veckan. Ett alternativ till frågan om man någon gång använt narkotika regelbundet är om man uppger att man hade problem med narkotika före frihetsberövandet. Utifrån den senare frågan hade andelen med missbruk blivit 41 procent (Nilsson & Tham 1999, s. 42; 55). Enligt de skattningar som görs av Kriminalvården är det cirka 60 procent av de intagna som har något känt missbruk (KVS 1998e, s. 49). I kriminalvårdens skattningar kategoriseras den som under de senaste 12 månaderna i frihet använt narkotika som missbrukare, vilket inte behöver innebära en regelbunden användning och ej heller att man själv gör bedömningen att man har missbruksproblem (se även 6.7).

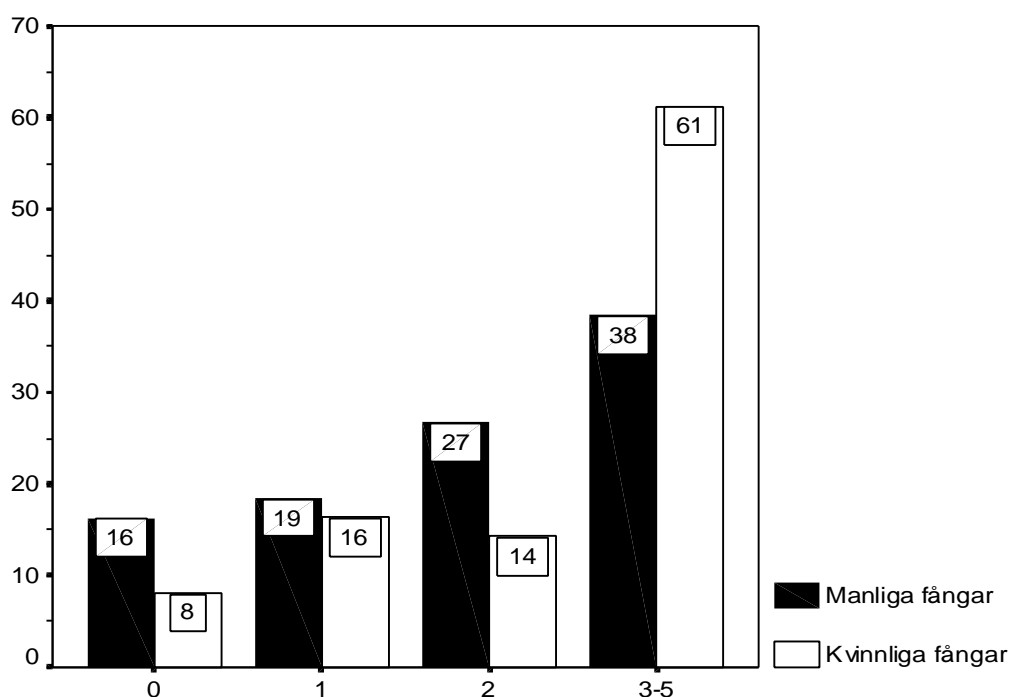

Diagram 7.2. Ansamling problem avseende sysselsättning, ekonomi, boende, sociala relationer och missbruk bland manliga (n=362) och kvinnliga (n=49) fångar. Alternativa problemindikatorer för jämförelser mellan grupper av fångar. (Se även tabell 3 i bilaga 1).

När man ser till dessa ”alternativa” indikatorer framträder även skillnader mellan manliga och kvinnliga fångar. Av de kvinnliga fångarna saknade tre av fyra sysselsättning innan frihetsberövandet, bland männen drygt hälften (se även Kyvsgaard 1989, s. 52f.). Av tabell 7.2 framgår också att det är en större andel av de kvinnliga fångarna som har ekonomiska svårigheter och missbruksproblem. För variablerna besök respektive bostadslös finns dock inga signifikanta skillnader mellan män och kvinnor.¹²⁶ Sammantaget är dock ansamlingen av problem större bland kvinnliga fångar, vilket framgår av det genomsnittliga antalet problem samt diagram 7.2 ovan. Av de kvinnliga fångarna är det ungefär sex av tio som har tre eller fler problem mot fyra av tio bland de manliga fångarna.¹²⁷ Det är bara fyra av de 49 kvinnor som intervjuats som inte har något av dessa fem problem.

¹²⁶ Det är dock en större andel kvinnor som blivit vräkt från egen bostad: En dryg fjärdedel av de manliga fångarna och så många som 45 procent av de kvinnliga fångarna har någon gång blivit vräkta (Nilsson & Tham 1999, s. 36).

¹²⁷ Vid jämförelsen av manliga och kvinnliga fångars levnadsförhållanden bör man hålla i minnet att levnadsförhållanden i flera avseenden även skiljer sig åt mellan män och kvinnor i normalbefolkningen. Kvinnor har t.ex. sämre inkomster och står i större utsträckning utanför arbetsmarknaden. I sin registerstudie av levnadsförhållanden bland lagöverträdare menar därför Kyvsgaard att även om kvinnliga lagöverträdare har det sämre ställt än manliga lagöverträdare så har de det inte

7.4. Ansamling av välfärdsproblem bland fångar – en närmare analys

De grupper av fångar som jämförs ovan skiljer sig i sammansättning med avseende på bl.a. ålder. Vidare är det grupper som överlappar varandra. Det är t.ex. en större andel av dem med missbruksproblem som tidigare suttit i fängelse och det är en större andel av de kvinnliga fångarna som har missbruksproblem. Det senare gäller i första hand narkotika. Av de kvinnliga fångarna är det 63 procent som haft ett regelbundet bruk av narkotika och 45 procent som hade problem med narkotika före frihetsberövandet. Motsvarande andelar bland de manliga fångarna är 46 respektive 27 procent (jfr tabell 6.18). Att kvinnliga fångar oftare har missbruksproblem återspeglas även i skillnader i brottslighet; en större andel av de kvinnliga fångarna har narkotikabrott som huvudbrott. Av de intervjuade männen har 18 procent narkotikabrott som huvudbrott mot 43 procent av kvinnorna.¹²⁸

Den relativa betydelsen av kön, tidigare fängelseerfarenhet och missbruk har studerats med hjälp av multipel regressionsanalys (*OLS*) (t.ex. Allison 1999). Beroendevariabel är ett additivt index över antal välfärdsproblem. Utgångspunkten har varit de s.k. ULF-indikatorerna i tabell 7.1. För två av de åtta problemområdena har dock de alternativa indikatorerna i tabell 7.3 föredragits. Det gäller indikatorerna på sysselsättningsproblem respektive ekonomiska problem. Vidare har, mot bakgrund av den diskussion som förts ovan (se 7.2), indikatorn på bristande politiska resurser inte tagits med. Indexet kan ses som ett mått på grad av marginalisering.

Som oberoende variabler ingår kön, ålder, om intervjupersonen någon gång regelbundet använt narkotika, självrapporterade alkoholproblem (se 6.7) samt intervjuuppgift om tidigare avtjänat fängelsestraff. Vidare ingår ålder när intervjupersonen första gången var i kontakt med polis p.g.a. brott (ålder debut). Denna variabel kan ses som en indikator på ålder vid mer allvarlig och/eller upprepad brottslighet (se 5.5). I kapitel fem påvisades ett samband mellan problemansamling under uppväxten och tidig kontakt med polis p.g.a. brott. Frågan här gäller sambandet med problemansamling vid vuxen ålder. Åldersvariablerna ingår som kontinuerliga variabler medan övriga är dummyvariabler. Förekomst av olika ”problem” – regelbundet narkotikabruk etc. – har kodats

sämre ställt relativt sett (i jämförelse med befolkningen i övrigt) (Kyvsgaard 1989, s. 57f). Detta förbehåll gäller dock endast till viss del eftersom det finns stora skillnader mellan kvinnliga fångar och andra kvinnor som står utanför arbetsmarknaden (det är t.ex. skillnad på att vara hemma med barn och att vara förtidspensionerad).

¹²⁸ För hela populationen fångar inskrivna den 1:a mars 1997 (inklusive de som saknar folkbokföring) är dessa andelar 22 respektive 38 procent.

som ett och frånvaro av dessa som noll. För kön gäller att män tilldelats värdet noll och kvinnor värdet ett och för medborgarskap att svensk fått värdet noll och utländsk värdet ett.

Tabell 7.4. Resultat av multipel regressionsanalys med antal välfärdsproblem som beroendevariabel. Standardiserade regressionskoefficienter (Beta).

	Modell 1 <i>n</i> =386	Modell 2 <i>n</i> =386	Modell 3 <i>n</i> =386	Modell 4 <i>n</i> =383	Modell 5 <i>n</i> =383
	<i>Beta</i>	<i>Beta</i>	<i>Beta</i>	<i>Beta</i>	<i>Beta</i>
Ålder	-.11 *	.13 *	-.11 *	-.04	.09
Kön	.14 **	.19 **	.18 **	.12 *	.14 **
Medborgarskap	.07	.10 *	.07	.09 (*)	.10 *
Ålder debut		-.38 **	-	-	-.21 **
Tidigare fängelse			.23 **	.09 (*)	-
Narkotika				.30 **	.28 **
Alkohol				.10 *	.10 *
<i>R</i> ²	.03	.11	.09	.17	.18

** = $p < 0.01$; * = $p < 0.05$; (*) = $p < 0.10$

I modell 1 ingår enbart bakgrundsvariablerna kön, ålder och medborgarskap som prediktorer. För kön gäller att kvinnliga fångar har fler problem än manliga. För ålder och medborgarskap finns en tendens till att yngre respektive utländska medborgare har fler problem än övriga (äldre respektive svenska medborgare). I modell 2 ingår även ålder vid debut. Det finns här ett negativt samband som innebär att ju tidigare intervjupersonen är känd av polis p.g.a. brott desto större ansamling välfärdsproblem i vuxen ålder.¹²⁹ Av modell 3 och 4 framgår att effekten av tidigare anstaltsverkställighet reduceras när missbruksvariablerna tas med som oberoende variabler. Sammantaget visar resultaten att narkotika- missbruk och ålder vid debut är de variabler som har störst betydelse för skillnader i antal välfärdsproblem. Inte oväntat framstår de som i unga år varit i kontakt med polis p.g.a. brott och de som regelbundet använt narkotika som särskilt marginaliserade (jfr 5.4). Vidare framgår att kön har betydelse även efter

¹²⁹ I de modeller där både variablerna *ålder* och *ålder debut* ingår ändras sambandets riktning för *ålder*. Bakom detta ligger ett starkt samband mellan dessa variabler ($r=0.65$). De som är yngre kännetecknas också av tidigare debut och sämre levnadsförhållanden än de äldre. I modeller där *ålder* exkluderas blir sambandet mellan *ålder debut* och *problemindex* något svagare (i modell 5 blir *Beta*=0.15). Övriga prediktorer påverkas ej nämnvärt.

kontroll för övriga faktorer. Kvinnliga fångar framstår alltså som en särskilt utsatt grupp även efter kontroll för narkotikamissbruk.¹³⁰ Resultaten visar även att de fångar som är utländska medborgare efter kontroll för övriga faktorer i större utsträckning tenderar att ha välfärdsproblem.¹³¹

7.5. Resursstarka fångar?

Avslutningsvis skiftas fokus från resurssvaga till resursstarka fångar, d.v.s. fångar från vad som skulle kunna betraktas som socialt och ekonomiskt goda förhållanden. Hur stor är denna grupp och i vilka avseenden skiljer sig denna från övriga fångar?

Andelen fångar som kan definieras som resurstarka är självfallet avhängigt definition. I en amerikansk studie av fångars anpassning till fängeslivet läggs fokus på den ”atypiska” gruppen gynnade eller resursstarka brottslingar (”advantaged offenders”). Studiens definition av ”gynnad” var minst fyra års högskoleutbildning (college), direktörs- eller tjänstemannayrke samt hög inkomst (DeRosia 1998). I intervjuundersökningen med svenska fångar kan gynnad i likhet härmed, men något vidare, definieras som den som uppfyller följande:

- Utbildning motsvarande minst treårigt gymnasium
- Tjänsteman på minst mellannivå eller företagare (egen SEI)
- Kontantmarginal genom uttag från eget bankkonto, lån från annan hushållsmedlem eller lån i bank eller liknande.

Endast sex av de 387 intervjuade fångarna svarar mot dessa tre krav. I jämförelsepopulationen är motsvarande andel en av fem (950 av 4683). Mildras kraven till att istället gälla i) minst två årig gymnasieutbildning, ii) någon form av anställning (hel- eller deltid) alternativt arbete i egen eller familjemedlems firma månaden före frihetsberövandet samt iii) frånvaro av ekonomiska problem (ej haft svårigheter med att klara de löpande utgifterna för mat, hyra, räkningar etc. under de senaste 12 månaderna i frihet) är det istället 62 av 387 fångar (16 procent) som uppfyller kraven. Frågan är dock om det här går att tala om en resursstark grupp – förutom i jämförelse med övriga fångar. Det bör även

¹³⁰ I regressionsmodellerna ingår enbart det slumpmässiga grundurvalet av fångar. Kön har dock en motsvarande signifikant effekt om överurvalet av kvinnor tas med i modellerna.

¹³¹ Detta gäller dock inte för den delvis överlappande men större gruppen utlandsfödda. Utlandsfödda i befolkningen i stort kännetecknas däremot av sämre välfärdsresurser (t.ex. SOU 2001:79, s. 78 ff).

noteras att denna andel därtill snabbt reduceras om krav ställs på resurser inom andra områden – boende, hälsa, sociala relationer etc.

Levnadsnivåundersökningarnas inriktning är att söka fånga och beskriva resursbrister – ofärd – snarare än det goda livet. Någon definition av goda levnadsförhållanden ges därför heller inte (se 2.2.1). En möjlighet är att istället se till frånvaro av problem. Av diagram 7.1 framgår att det är knappt nio procent av fångarna som inte uppgett något av de åtta välfärdsproblem (konstruerade utifrån LNU/ULF indikatorer) som där tas upp. Det rör sig om alltså om en relativt liten grupp (34 personer). Vad kännetecknar dessa fångar? Denna fråga kan delvis besvaras utifrån resultaten från analysen av riskfaktorer för problemansamling och marginalisering – gruppen fångar utan denna typ av välfärdsproblem kan i jämförelse med övriga fångar förväntas kännetecknas av senare debut, en större andel män samt mindre andel med missbruksproblem och tidigare kriminalvårdspåföljd. Ser man därutöver till skillnader i brottslighet finner man även att det är färre av dem utan välfärdsproblem som har våldsbrott som huvudbrott och fler som har bedrägeri som huvudbrott. I övrigt går det inte att fastställa några större skillnader – narkotika och stöldbrott hör till de vanligare huvudbrottskategorierna även för dem utan dessa välfärdsproblem och ytterst få är att betrakta som resursstarka i någon egentlig mening (jfr definitionen av ”gynnad” ovan).

7.6. Marginalisering?

Med marginalisering brukar avses minskat handlingsutrymme och minskad delaktighet i sammanhang där man enligt rådande normer förväntas delta. Ett närliggande begrepp till marginalisering är social exkludering. I flertalet definitioner av dessa begrepp är sysselsättning centralt. Normen är att ha förankring till arbetsmarknaden. I det svenska samhället understryks arbetets centrala roll av att gängse sociala trygghetssystem bygger på att individen har en anställning (Marklund & Svallfors 1987). Enligt Svedberg (1995, s. 41 ff.) marginaliseras den som inte har förankring till arbetsmarknaden, eller har bristfällig sådan, mot utslagning. I ett sådant perspektiv är fångarna som grupp närmast att betrakta som utslagna; flertalet står utanför arbetsmarknaden och många har överhuvudtaget aldrig haft en sådan förankring.

Ett annat sätt att närma sig frågan om marginalisering är att se till ansamling av olika välfärdsproblem eller resursbrister. Jämte sysselsättning är också andra resurser – utbildning, sociala relationer, ekonomi, hälsa etc. – av betydelse för individens handlingsutrymme. Jämförelser av såväl förekomsten av enskilda välfärdsproblem som ansamling av problem visar att skillnaderna mellan

fångarna och befolkningen i övrigt är avsevärda. Skillnaderna är särskilt tydliga då olika välfärdsproblem eller resursbrister ses sammantagna. Utifrån ett resursperspektiv framstår fångarna som en grupp förlorare i välfärdssamhället. Utifrån så gott som varje förekommande definition kan fångarna som grupp beskrivas som marginaliserade och/eller socialt exkluderade. När man ser till särskilda grupper av fångar framstår situationen för kvinnliga fångar som särskilt problematisk. Vidare kännetecknas inte oväntat de fångar som tidigt varit kända av polis p.g.a. brott, de som tidigare avtjänat fängelsestraff och de som haft ett regelbundet narkotikamissbruk av relativt sett sämre levnadsförhållanden.

Även som tillstånd kan marginalisering betraktas som en gradfråga – det är rimligt att anta att det finns ”lindigare” och ”hårdare” former av marginalisering med olika utsträckning över tid. För gruppen fångar gäller här att många redan från början befunnit sig i en marginell position (kapitel 5; Nilsson 2000). Marginalisering kan vidare anta olika uttryck. I detta sammanhang bör det noteras att straff och sociala problem som ligger utanför vad som frågas efter i de nationella levnadsnivåundersökningarna, t.ex. missbruk och hemlöshet, i sig kan ses som indikatorer på marginalisering och social exkludering. Vidare innebär själva fängelsestraffet exkludering; den straffade avskiljs från övriga medborgare och förlorar möjligheterna att upprätthålla normala relationer till det omgivande samhället, familj eller vänner (se även 2.2.2).

Att ha en resurs – jobb eller bostad – är en sak och dess innehåll en annan. Även i fråga om innehåll skiljer sig fångar och befolkningen i övrigt. Andelen fångar som kan betraktas som ”resursstarka” är mycket liten. De fångar som haft ett arbete före frihetsberövandet har sällan någon högre position. Ser man också till övriga välfärdsområden – utbildning, ekonomi, hälsa, boende, sociala kontakter etc. – är det ytterst få av de intervjuade fångarna som kan definieras som resursstarka. Någon ny grupp av fångar – resurstarka från goda sociala förhållanden – har alltså inte fått genomslag i den beskrivning som gjorts.

Det råder ingen tvekan om att fångarna före frihetsberövandet i stor utsträckning mött ekonomiska och sociala svårigheter. I nästa kapitel studeras frågan om olika resursbristers och välfärdsproblems betydelse för återfall i brott.

Kapitel 8

Levnadsförhållanden och återfall i brott

8.1. Inledning

I jämförelse med befolkningen i övrigt är tillgången på resurser inom områden som utbildning, arbete, ekonomi och boende mycket begränsad bland fångar och deras handlingsutrymme därför betydligt mindre. I detta kapitel studeras frågan om levnadsförhållandens betydelse för återfall i brott. Hur påverkar förekomsten av välfärdsproblem/resursbrister risken för återfall? Och vilken betydelse har dessa problem/brister i jämförelse med kända riskfaktorer som rör tidigare brottsbelastning?

Den modell över samband mellan resurser och brott som tidigare presenterats (figur 2.1) bygger bl.a. på Hagan och McCarthy (1998) samt Sampson och Laub (1993). Det som här är relevant att lyfta fram är att de i likhet med levnadsnivåundersökningarnas resursperspektiv betonar betydelsen av resurser för individens handlingsutrymme och val av handling. En persons aktuella situation vad gäller arbete, boende, sociala relationer etc. menar de har en avgörande betydelse för brottsliga beteenden. Brott antas i vissa fall ersätta legala handlingsalternativ då legala resurser och möjligheter är begränsade och/eller för att brott ses som ett bättre alternativ. Resurser i sig har betydelse eftersom de ger handlingsutrymme. I termer av kontrollteori blir återfall i brott viktigare att undvika för den som genom deltaganden och investeringar i ett konventionellt liv har mer resurser, eftersom denne därigenom har mer att förlora på fortsatt brottslighet (Laub m.fl. 1998, s. 225; se även Weitekamp m.fl. 2000).

De faktorer som leder in i kriminalitet respektive bidrar till att en person fortsätter begå brott kan vara olika. Enligt modellen antas att brottslighet och straff försvagar en persons bindningar till det konventionella samhället. Fängelsestraffet gör att möjligheterna till ett konventionellt liv – med bostad och laglig försörjning – minskar och bidrar därigenom till en persons utanförskap och marginalisering. Genom relationer till andra fångar kan straffet vidare innebära ett förvärvande av "kriminellt kapital" (Hagan & McCarthy 1998, s. 138), d.v.s. kunskaper om hur brott begås och attityder som legitimerar brottsliga handlingar, vilket stärker de illegala handlingsalternativen.

För att öka förståelsen av varför personer fortsätter med kriminalitet är det enligt Åkerström (1983) också viktigt att diskutera kriminalitetens attraktionskraft. Utifrån intervjuer med svenska fångar har hon studerat kriminellas "livsstil" i jämförelse med andras.¹³² Många av de kriminella ser enligt Åkerström fördelar med en kriminell livsstil framför ett vanligt "Svensson-liv". Efter en tid blir man dessutom allt mer beroende av kriminaliteten både för försörjning och socialt umgänge: "Going straight means a disinvestment of skills, contacts, etc and requires a lot of new learning, making of new contacts, new routines, and so on..." (ibid., s. 107).¹³³ Men att man ser fördelar med en kriminell "livsstil" och återfaller i brott kan också ses som avhängigt att det är svårt att se egentliga alternativ.

Föregående kapitel har visat att en stor andel av fångarna har mött betydande ekonomiska och sociala problem. Många av de intervjuade ser också en lösning av dessa som en förutsättning för att inte återfalla i brott. En av intervjuens öppna frågor har just gällt vad fångarna själva ser som det viktigaste för att undvika återfall. Frågan som ställts lyder: *Vad skulle Du säga är det viktigaste som krävs för att inte hamna i fängelse igen?* I tabell 8.1 redovisas de vanligast förekommande svaren på denna fråga efter en relativt grov kategorisering.

Svaren kan delvis ses som en beskrivning av vad det innebär att leva "normalt". Vanligast är svar som innebär någon form av social trygghet. Ungefär en tredjedel ser arbete eller ordnad sysselsättning som en avgörande faktor. Även en ordnad ekonomi, bostad, drogfrihet och ett nätverk av fungerande sociala relationer (familj och/eller bekantskapskrets) ses av många som viktigt för att klara situationen i frihet. Ett annat svar som inte på samma sätt som de redan nämnda går att koppla till en konkret problembild är "egen vilja". I de svar som här givits har de intervjuade betonat att det viktigaste är vad man själv vill och bestämmer sig för. I flera fall rymmer svaren en kombination av faktorer, en och samma person kan alltså ha givit ett svar som rymmer mer än en av de redovisade svarskategorierna, den vanligaste av dessa svars kombinationer är arbete och bostad.

¹³² Urvalet i studien, som baseras på såväl enkät som intervjuer, består av 150 manliga fångar som begått egendoms- eller narkotikabrott samt en jämförelsegrupp av icke kriminella (Åkerström 1983, s. 10 ff).

¹³³ Det behöver dock inte röra sig om en "motkultur" i opposition mot en mer konventionell livsstil. Personer exkluderade från det konventionella samhället kan ändå dela dess värderingar om social status, även om det kan synas irrelevant för deras situation. Detta antagande får bl.a. stöd av en amerikansk studie av vilken prestige eller status narkotikamissbrukare och lagöverträdare tilldelar kriminella respektive konventionella sysselsättningar. I genomsnitt gavs här samtliga legala sysselsättningar högre prestigepoäng än de illegala. Därtill var sättet att rangordna likt befolkningens i övrigt (Matsueda m.fl. 1992).

Tabell 8.1. Kategorisering av svar på frågan ”Vad skulle Du säga är det viktigaste som krävs för att inte hamna i fängelse igen?” Öppen fråga där flera svarsalternativ kan förekomma. Andel (procent) och frekvens. n=375. Fångar intervjuade 1997.

	Andel	Frekvens
Arbete/sysselsättning	32	119
Bostad	20	76
Drogfri	17	63
Ordnad ekonomi	14	50
Egen vilja	13	49
Ordnad familjesituation	12	45
Sociala kontakter	10	37
Annat ¹³⁴	16	60

Det fångarna själva anser vara viktigt för att inte återfalla i brott knyter alltså an till den problembild som är för handen (och tillika de områden som frågats om i intervjun). Frågan hur olika välfärdsproblem hänger samman med återfall kvarstår emellertid.

8.2. Tidigare studier av återfall i brott

Studier utifrån kriminal- och kriminalvårdsstatistik

Tidigare studier av återfall i brott fokuserar i stor utsträckning på bakgrundsfaktorer som kön, ålder, medborgarskap samt brottstyp och tidigare brottsbelastning. Orsaken till detta är dels att det är dessa uppgifter som finns tillgängliga i den officiella statistiken, dels att dessa faktorer, och då i synnerhet tidigare belastning, har starka samband med återfallsrisk. I en studie av kriminella karriärer konstateras: ”Tidigare belastning har stor, för att inte säga avgörande, betydelse för variationer i risken att fortsätta den kriminella karriären” (Andersson 1991, s. 91).¹³⁵ En studie av återfall i brott utifrån kriminalstatistiken visar att dömda utan tidigare lagföring för grövre brott (i stora drag brott som lett till strängare påföljd än böter) i tre fall av fyra klarar sig från ny lagföring inom tre år, risken för återfall fördubblas efter den första lagföringen, och stiger till 70 procent efter den fjärde lagföringen (von Hofer & Thorsson 1991, s. 11).

¹³⁴ Kategorin annat rymmer bl.a. svar som ”inte åka fast”, ”körkort”, ”gudstro”, ”sjukvård”, ”inte vara lättlurad”, ”inte bli provocerad”.

¹³⁵ Andersson studie är gjord inom det s.k. Metropolitprojektet och baseras på en brett upplagd longitudinell undersökning av drygt 15 000 personer födda 1953 och boende i Stockholm 1963, vilka följts fram till 30 års ålder. De data som använts, bl.a. avseende lagföringar, härrör från olika officiella register (Andersson 1991, s. 46f).

Sedan år 2000 presenterar Kriminalvårdsstyrelsen uppgifter om återfall efter de påföljder som kriminalvården verkställer, d.v.s. fängelse, skyddstillsyn, kontraktsvård, samhällstjänst samt intensivövervakning med elektronisk kontroll. För fängelsedomda redovisas återfall för alla som frigivits under åren 1994-98. Med återfall avses brott begångna efter frigivningen och som följts av lagakraftvunnen dom till kriminalvård.

Kriminalvårdens redovisning av återfall visar att 32 procent av dem som frigavs från fängelse 1997 återfallit i brott och dömts till ny kriminalvårdspåföljd inom ett år. Med en uppföljning på två år har denna andel ökat till 45 procent (KVS 2000b, s. 17). Flertalet av dem som återfallit har dömts till fängelse; av samtliga som frigavs år 1997 har t.ex. en tredjedel på nytt tagits in i fängelse inom två år (ibid., s. 18f). Med en längre uppföljningstid skulle man finna att en majoritet av de frigivna fångarna återfaller med ny dom som följd och att en stor andel av dem också blir intagna i fängelse (se Weitekamp m.fl. 2000, s. 211). Risken för återfall minskar likväl kraftigt över tid – flertalet av dem som återfaller gör det redan inom ett till två år.

Liksom andra studier pekar kriminalvårdens redovisning på betydelsen av tidigare belastning. De som har tidigare erfarenhet av kriminalvård återfaller i betydligt större utsträckning än förstagångsdomda. Högst andel återfall har de med tidigare erfarenhet av frihetsberövande påföljd; ungefär hälften av dem återfaller inom ett år. Bland dem som saknar tidigare kriminalvårdserfarenhet är det en av tio som återfaller inom ett år (KVS 2000b, s. 21).

I jämförelse med tidigare år har andelen av de frigivna fångarna som återfaller ökat år 1997 (ibid., s. 17).¹³⁶ Detta sammanhänger med förändringar i sammanställningen av fångpopulationen; införandet av alternativa påföljder till fängelse som i första hand tillämpas på straffade med lägre risk för återfall (ibid.; se även kapitel 3).

Studier utifrån kriminal- och kriminalvårdsstatistiken visar även att typ av brottslighet spelar roll för återfallsrisken. Upprepade återfall sammanhänger framförallt med stöld- och narkotikabrott. Dömda för tillgreppsbrott är de som återfaller i störst utsträckning. Av frigivna från fängelse med tillgreppsbrott som huvudbrott återfaller fler än hälften inom ett år (KVS 2000b, s. 19). Studier utifrån kriminalstatistiken visar också att sannolikheten att lagföras för förmögenhetsbrott ökar kraftigt med antalet tidigare lagföringar. Något som

¹³⁶ Av dem som frigavs från fängelse åren 1994-1996 är det i genomsnitt 25 procent som återfallit inom ett år, 35 procent inom två år och 41 procent inom tre år.

enligt von Hofer och Thorsson (1991, s. 17) kan tolkas på två sätt: ”antingen som denna grupps ovillighet att söka försörja sig på annat sätt och/eller denna grupps tilltagande oförmåga att faktiskt kunna försörja sig på ett tillåtet sätt”.

Beträffande demografiska bakgrundsfaktorer så återfaller yngre personer oftare än äldre, folkbokförda utländska medborgare återfaller något oftare än svenska medborgare och kvinnor har en något lägre återfallsfrekvens än män. Sammantaget är dock tidigare belastning den variabel i kriminal- och kriminalvårdstatistiken som har starkast samband med skillnader i återfall (ibid., s. 24).

Studier som uppmärksammar betydelsen av levnadsförhållanden

Svenska studier som lyfter in ytterligare faktorer och uppmärksammar betydelsen av social situation och levnadsförhållanden för återfall är få till antalet och dessutom begränsade beträffande urval och/eller frågeinstrument. Vidare består analysen i de flesta fall enbart av enkla jämförelser där den relativa betydelsen av olika faktorer ej framgår, t.ex. har betydelsen av levnadsförhållanden efter kontroll för tidigare brottsbelastning ej studerats (se även May 1999, s. 2).

Gustavsson och Rehme (1999) har utifrån kriminalvårdens register och aktmaterial gjort en uppföljning av 101 långtidsdömda fyra år efter frigivning. Drygt en tredjedel återföll med ny kriminalvårdspåföljd. De tydligaste skillnaderna som framkommer i de jämförelser som görs mellan dem som återfallit respektive inte återfallit är att de som återfallit oftare varit missbrukare, haft tidigare kriminalvårdserfarenhet samt en mer oordnad frigivningssituation avseende boende och sysselsättning (ibid., s. 26).

I en studie av hur kriminalvården arbetar med förberedelser inför villkorlig frigivning och med återanpassning efter frigivningen har 73 manliga kriminalvårdsklienter följts från en månad före frigivning från anstalt till sex månader efter frigivning. Hälften var skäligen misstänkta och/eller dömdes för brott under uppföljningsperioden. De straffmässigt mest belastade återföll i störst utsträckning och det var också den grupp som hade sämst social situation (BRÅ 2001).

Bland undersökningar med större underlag än de ovan märks Chylickis (1992) studie av ett urval flergångsdömda män utifrån kriminalvårdens aktmaterial (n=440). Undersökningens frågeställning är varför vissa avbryter sin kriminella karriär medan andra fortsätter. De resultat som framhålls är att de som återfaller

har mer problematiska förhållanden under uppväxttiden och i större utsträckning har missbruksproblem. I studien görs ingen åtskillnad på alkohol och narkotika. Betydelsen av missbruk för återfall betonas även i andra studier. För äldre studier är det betydelsen av alkohol som framhålls (t.ex. Törnqvist 1966) medan det i senare studier istället är narkotikan som dominerar (t.ex. Gustavsson & Rehme 1999). Denna förändring sammanhänger med en förändrad missbruksbild (von Hofer 1985, 4:6; se även 6.7 ovan).

Liksom Chyliski (1992) har Ahlberg (1984) studerat en mycket belastad grupp fångar ("vanebrottslingar"). Underlaget till studien har hämtats från kriminalvårdens personakter, domar och kriminalregisterutdrag (n=241). Återfall har definierats som återfall i brottsbalksbrott efter frigivning och uppföljningsperioden är fem år. Eftersom det rör sig om en mer belastad population är också återfallsfrekvensen hög; 80 procent har återfallit inom två år och 86 procent inom fem år (ibid., s. 96). Andelen som återfaller är lägre bland dem som hade en mer ordnad social situation avseende boende, arbete och alkoholmissbruk före undersökningsdomen än bland dem som hade mer oordnade förhållanden. Andelen återfall var 68 procent i den första gruppen jämfört med 89 procent bland övriga (ibid., s. 59f). Vidare är levnadsförhållandena bättre efter undersökningsdomen för dem som inte återfaller än för dem som återfaller (ibid., s. 108 ff).

Även då man söker sig utanför Sverige är de studier som uppmärksammar levnadsförhållandens betydelse för återfall i brott förhållandevis få. Kyvsgaards (1989) studie av levnadsförhållanden bland danska lagöverträdare tar också upp frågan om återfall i brott.¹³⁷ För fängelsedömda studeras dels hur levnadsförhållanden ser ut kort efter frigivning för dem som återfaller respektive inte återfaller, dels hur levnadsförhållanden förändras för dessa grupper under en uppföljningsperiod på drygt två år. Som grupp har de som inte återfaller haft betydligt bättre förutsättningar att klara sig arbetsmässigt, socialt och ekonomiskt. De jämförelser som görs vad gäller utbildningsnivå, sysselsättningsstatus, boende, familjeförhållanden, inkomster och bidrag, pekar samtliga på att de med sämre levnadsförhållanden efter frigivningen i större utsträckning återfaller. Tydligast är skillnaden då man ser till andelen med arbete. Enbart 14 procent av de frigivna som återföll hade arbete strax efter

¹³⁷ Kyvsgaards undersökning är en brett upplagd registerstudie där uppgifter om kriminalitet, straff och levnadsförhållanden samlats in för ca 12 000 lagöverträdare vilka jämförs med befolkningen i stort. Urvalet består av dömda tredje kvartalet 1983 (för fängelsedömda: frigivningstidpunkt) med en uppföljning på drygt två år. Vid dessa tidpunkter har registeruppgifter samlats in för följande levnadsnivåkomponenter: 1) Arbete och inkomstförhållanden 2) Offentliga bidrag 3) Skola och utbildning 4) Bostad och familj.

frigivning, jämfört med nära 50 procent bland dem som inte återföll (ibid., 127). Därtill innebär återfall en ytterligare försämring av levnadsförhållanden samtidigt som de förbättras för dem som inte återfaller. För den första gruppen sker enligt Kyvsgaard en ”marginalisering”, d.v.s. en fortsatt social och ekonomisk exkludering, och för den senare en inkludering eller ”normalisering”, d.v.s. en förbättring av levnadsförhållanden och en rörelse bort från samhällets marginal (ibid., s. 116). Av alla lagöverträdare så återfinns det tydligaste exemplet på denna utveckling bland de fängelsedömda.

I en engelsk studie av återfall i brott bland dömda till samhällstjänst och villkorligt frigivna konstaterar May (1999) att tidigare (brittisk) forskning om betydelsen av sociala faktorer är mycket begränsad. I sin egen undersökning skiljer May mellan dynamiska och statiska faktorer. Med dynamiska faktorer avses faktorer som går att förändra, som olika problem avseende missbruk, boende och arbete. Det senare gäller inte för statiska faktorer, vilka är av den typ som återfinns i den officiella statistiken – bakgrundsvariabler som kön och ålder samt uppgifter om tidigare brottsbelastning. Undersökningen visar att problem med arbete, boende och missbruk har signifikanta samband med återfall och att ju fler problem desto större är andelen som återfaller (ibid., s. 21). May undersöker också i vilken grad ett tillägg av sociala faktorer förbättrar möjligheten att predicera återfall i en modell som redan rymmer uppgifter om tidigare brottsbelastning. Resultaten visar att sociala faktorer förbättrar prediktionen av återfall mycket litet. Detta eftersom sambandet mellan tidigare belastning och återfall är så pass starkt (ibid., 32ff).¹³⁸ Frågan om hur sociala faktorer sammanhänger med återfall kompliceras av det faktum att social situation varierar med tidigare belastning – de med tidigare domar kännetecknas av sämre levnadsförhållanden (se kapitel 7).

Självfallet finns det en rad ytterligare studier av återfall i brott. Bl.a. olika utvärderingar av behandlingsinsatser där återfall fungerar som ett effektmått. Gendreau m.fl. (1996) har gjort en metastudie av undersökningar om återfall i brott, d.v.s. en studie som sammanfattar resultaten från ett flertal tidigare undersökningar.¹³⁹ Resultatet visar att såväl statiska som dynamiska faktorer har starka samband med återfall. Bland de förstnämnda är det inte oväntat tidigare

¹³⁸ Till grund för studien ligger ett mycket stort antal observationer där uppgifterna om återfall (inom två år) hämtats från register. De uppgifter som rör social situation baseras på övervakares bedömningar och varierar beträffande kodning och kvalitet mellan de geografiska områden som ingår (saknas därtill i många fall).

¹³⁹ Studien baseras på 131 undersökningar publicerade mellan 1970 och 1994. Flertalet av dem är kanadensiska eller från USA. Undersökningar som syftar till att utvärdera olika behandlingsinsatser ingår inte.

belastning som uppvisar de starkaste sambanden. Motsvarande samband och prediktionsförmåga har den dynamiska faktor som i studien benämns kriminogena behov ("criminogenic need factor"). Denna är inte närmare specificerad men rymmer indikatorer på olika problem som missbruk, kriminella kamrater och "antisocial personlighet" (ibid., s. 584). Betydelsen av olika ekonomiska och sociala svårigheter framgår inte av studien men den visar att dynamiska faktorer och sociala problem är av stor betydelse även i jämförelse med faktorer som avser tidigare belastning.

Sammantaget visar de återfallsstudier som uppmärksammar sociala faktorer och levnadsförhållanden att problem med missbruk, sysselsättning, boende och ekonomi är vanligare bland dem som återfaller i brott. Kunskapen om hur olika ekonomiska och sociala svårigheter hänger samman med tidigare straffavtjänanden och den relativa betydelsen av olika problem och tidigare belastning för återfall är emellertid mycket begränsad.

8.3. Definition av återfall och begränsningar i data

I tidigare studier förekommer olika definitioner av återfall. Det kan t.ex. röra sig om ett nytt brott eller en ny lagföring överhuvudtaget, en begränsning till "grövre brott" eller enbart brott med kriminalvårdspåföljd. Tidigare studier skiljer sig också åt med avseende på uppföljningstid. Två år är en vanlig uppföljningstid men det förekommer både kortare och längre perioder. Ju längre uppföljningstiden varar desto större är andelen som återfaller, även om risken för återfall minskar över tid.

Med återfall avses i föreliggande studie att en person efter frigivning från anstalt begått brott och därför dömts till ny kriminalvårdspåföljd. Det är inte tidpunkten för brottet (brotten) som räknats utan tidpunkten för en ny lagakraftvunnen dom (då domen inte längre kan överklagas). Med frigivning avses att en person antingen blivit villkorligt frigiven eller verkställt hela fängelsestraffet. Uppföljningsperiodens slut är den 14:e april år 2000, d.v.s. ungefär tre år efter intervjuernas genomförande. Eftersom uppföljningen gäller ett tvärsnitt av fångar intagna vid en viss tidpunkt varierar uppföljningstiden med frigivningsdatum.

Återfall i brott med annan påföljd än kriminalvård (böter, villkorlig dom eller rättspsykiatrisk vård) framgår inte (KVS 2000b, s. 8ff). Det gör självfallet inte heller de fall där brott inte upptäckts. Återfall avser enbart de fall där personer under uppföljningstiden förekommer med sådan uppgift i det centrala kriminalvårdsregistret. Eftersom det kan gå lång tid mellan brott, upptäckt och

dom finns ytterligare en risk för att missa återfall: Brott kan ha begåtts innan uppföljningstidens slut men domen fallit först därefter. Denna risk för ”missade återfall” är större i de fall då uppföljningsperioden är kort.

Att vi endast känner till levnadsförhållanden så som de såg ut före frihetsberövandet innebär en begränsning för själva analysen. De skillnader som observeras mellan fångar före frihetsberövandet kan dock antas vara avgörande för hur situationen ser ut vid frigivning. Fängelsestraff innebär i regel ingen resursförstärkning, snarare tvärtom. Det finns också skäl till att anta att det är de resurser i form av sysselsättning och utbildning som en person har innan ett frihetsberövande – inte hur den tid man varit frihetsberövad använts – som är avgörande för möjligheter och handlingsalternativ efter frihetsstraffets avtjänande (Simon 1999, s. 165). Flertalet återfallsstudier som har med uppgifter om sociala förhållanden speglar förhållanden efter frihetsstraffets avtjänande. Här kan finnas ett selektionsproblem som inte är aktuellt i föreliggande undersökning. Ser man t.ex. till effekten eller betydelsen av att ha jobb efter frihetsstraffets avtjänande kvarstår frågan om det är de som har möjligheter och är motiverade att sluta med brott och/eller missbruk som får jobb eller om jobb förklarar upphörandet med brott. Uppgifter om situationen både före och efter frihetsberövandet hade självfallet varit att föredra. Inte minst då det skulle tillföra kunskap om hur frihetsberövandet påverkar de fängelsedömdas levnadsförhållanden. Det ideala vore data som medger studier av livsförlopp och vilka livshändelser som har betydelse för återfall eller upphörande.

8.4. Återfall bland de intervjuade fångarna

Straffmässigt mer belastade grupper som frigivna från anstalt eller, som i denna studie, ett tvärsnitt av fångar kan i relativt stor utsträckning förväntas återfalla i brott. Många av dem har också tidigare erfarenhet av kriminalvård. Av de fångar som intervjuades 1997 är det t.ex. nära hälften som vid tidigare tillfälle avtjänat ett fängelsestraff (se tabell 4.3).

Flertalet av de 387 personerna i grundurvalet av fångar som intervjuades våren 1997 har därefter frigivits. Endast 23 personer avtjänade fortfarande samma straff vid uppföljningen år 2000 som vid intervjutillfället och ingår därför inte i återfallsstudien. Två av de intervjuade för vilka det finns uppgift om att de kort efter frigivning avlidit samt 14 personer som saknade registeruppgifter vid

uppföljningen¹⁴⁰ har heller inte tagits med (se även 4.6). Av de 346 personer som återstår – de som frigetts och för vilka det finns registeruppgifter – är det 43 procent som återfallit och dömts till ny kriminalvårdspåföljd. 36 procent har under uppföljningsperioden ånyo dömts till fängelse.¹⁴¹

Då överurvalet av kvinnor läggs till ingår ytterligare 24 personer. Sammanlagt är det 47 kvinnor som frigetts och för vilka det finns uppgifter om återfall. Av dessa har 34 procent återfallit och 23 procent fått en ny fängelsedom (tabell 8.2).

Tabell 8.2. Andelen (procent) som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd respektive fängelsedom bland män och kvinnor samt totalt. Fångar intervjuade 1997 frigivna före uppföljningsperiodens slut.

	Andel med återfall	Andel återfall med fängelsedom	n
Manliga fångar	44	38	323
Kvinnliga fångar (inklusive överurval)	34	23	47
Totalt (exklusive överurval)	43	36	346

De intervjuade har frigivits vid olika tidpunkter och skiljer sig därför med avseende på tid under risk för återfall. Som framgår av tabell 8.3 varierar också andelen som återfallit med frigivningsår. Ju längre tid som förflutit mellan frigivning och uppföljning, desto större är andelen som återfallit.

¹⁴⁰ Två av dem saknade registeruppgifter redan 1997. För övriga är sannolikt den vanligaste bortfallsorsaken att de avlidit. Överdödligheten i fångpopulationen är stor och uppgifterna i det centrala kriminalvårdsregistret gallras 14 månader efter dödsfall (KVS 2000b, s. 14).

¹⁴¹ Uppgifter om återfall har även påförts bortfallet, d.v.s. de som ingår i urvalet men inte blev intervjuade. I bortfallet är andelen som återfallit 48 procent (45 av 94). Skillnaden gentemot de intervjuade är inte signifikant.

Tabell 8.3. Andelen (procent) som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd respektive ny fängelsestraff efter frigivningsår. Fångar intervjuade 1997 frigivna före uppföljningsperiodens slut.

Frigivningsår	Andel med återfall	Andel återfall med fängelsestraff	n
1997	49	42	256
1998	33	28	58
1999	13	13	23
2000	0	0	9
Totalt	43	36	346

Av dem som frigavs under 1997 har hälften återfallit med ny kriminalvårdspåföljd. Motsvarande andel bland frigivna 1998 och 1999 är 33 respektive 13 procent. Av de nio personer som frigavs år 2000 är det ingen som återfallit. Deras uppföljningstid är också mycket kort. Sex av dem har frigivits mindre än en månad före uppföljningstillfället. På grund av den mycket korta uppföljningstiden är risken för missade återfall här särskilt stor. Av denna anledning och för att undvika selektionseffekter, som en följd av att olika brottskategorier skiljer sig åt med avseende på strafftid, har enbart de som har en uppföljningstid på minst ett år tagits med i jämförelserna, d.v.s. de som frigivits före den 15:e april 1999 (n=324). I den multivariata analysen av återfall kontrolleras också för tid under risk för återfall, d.v.s. tid mellan frigivning och uppföljningsperiodens slut.

8.5. Levnadsförhållanden och återfall

Frågan om levnadsförhållanden och återfall studeras genom jämförelser av återfallsfrekvens mellan fångar med respektive utan olika välfärdsproblem/resursbrister och genom att se till återfall efter ansamling av problem/brister. Även missbruk, kriminellt umgänge samt sådana statistiska riskfaktorer som avser tidigare belastning och brottstyp kommer att behandlas. Studien avslutas med multivariata analyser där olika riskfaktorer – såväl dynamiska som statistiska – ingår.

Återfall efter förekomst av olika välfärdsproblem

I kapitel sju studerades förekomst och ansamling av olika välfärdsproblem bland fångar och i befolkningen i stort. För de jämförelser som där gjordes mellan grupper av fångar användes olika indikatorer på välfärdsproblem. Bland annat

skapades ett marginaliseringsindex där indikatorerna i första hand valdes utifrån tidigare studier av befolkningen i stort (ULF och LNU) men med vissa ändringar utifrån en diskussion av indikatorernas validitet för gruppen fångar. (För denna diskussion och en närmare beskrivning av operationalisering; se 7.4). I tabell 8.4 redovisas andelen med återfall efter de indikatorer som ingår i detta index.

Tabell 8.4. Andelen (procent) som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd bland fångar med respektive utan olika välfärdsproblem. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader. n=324.

	Andel med återfall bland dem med problem	Andel med återfall bland dem utan problem	Signifikans (chi-2 test)
Utbildning	53	35	**
Sysselsättning	56	30	**
Ekonomi	50	38	*
Boende	56	40	**
Sociala familjerelationer	48	45	Ej sign.
Hälsa	43	46	Ej sign.
Utsatthet för våld	49	43	Ej sign.

** = $p < 0.01$, * = $p < 0.05$

Utbildning och sysselsättning är de faktorer som visar störst skillnader. Bland dem som saknar fullgånget utbildning eller enbart har utbildning motsvarande lägsta obligatoriska nivå är det drygt hälften som återfallit medan det bland övriga är en tredjedel. Andelen som återfallit av dem som varken studerade eller hade arbete månaden före frihetsberövandet är 56 procent mot 30 procent för övriga. Även bland dem som saknar egen bostad och de med ekonomiska problem, d.v.s. de som har svårigheter att klara löpande utgifter och/eller saknar kontantmarginal på laglig väg, är återfallsfrekvensen högre.

De som återfaller respektive inte återfaller skiljer sig däremot inte åt med avseende på problem med sociala familjerelationer (operationaliserat som ensamstående som i frihet mycket sällan träffar nära anhöriga), hälsa och utsatthet för våld. Då både hälsa och utsatthet för våld har samband med andra problemfaktorer (se 6.8-6.9) är detta förvånande.¹⁴² Delvis kan detta vara ett resultat av att dessa grupper skiljer sig åt i sammansättning med avseende på andra faktorer av betydelse. Till exempel är de med hälsoproblem äldre än de utan hälsoproblem och risken för återfall minskar med ålder. Det är även oklart

¹⁴² Problem med hälsa är operationaliserat som långvarig sjukdom eller skada som ger svåra besvär. Inte heller de hälsoindex avseende psykiska besvär respektive värk (se 6.6) resulterar i några signifikanta skillnader i återfallsfrekvens.

på vilket sätt hälsa skulle vara relaterat till återfall; hälsoproblem kan innebära minskade möjligheter till arbete och en legal försörjning men det är också möjligt att de kan bidra till ett upphörande med brott i och med att ett liv med kriminalitet och missbruk kan antas vara såväl fysiskt som psykiskt krävande.

Grupperna med respektive utan välfärdsproblem skiljer sig i sammansättning även i de fall där det finns signifikanta skillnader i återfall. Tidigare kapitel har visat att olika välfärdsproblem är vanligare förekommande bland dem som tidigt debuterat i brottslighet, dem som tidigare avtjänat fängelsestraff och dem som har ett missbruk. Det är också grupper som tidigare forskning visat har en jämförelsevis hög återfallsfrekvens.

Noteras bör dessutom att de fångar som har problem/brister inte jämförs med en grupp resurstarka fångar. De som har utbildning över den obligatoriska nivån är långt ifrån högutbildade, de som inte har sysselsättningsproblem kännetecknas inte av att ha jobb med hög lön o.s.v. (se 7.5). En jämförelse av personer med respektive utan olika välfärdsproblem blir därför en annan då man jämför grupper av fångar än då jämförelser görs utifrån befolkningen i stort; i det senare fallet blir jämförelsegruppen betydligt mer resurstark.

Mönstret vad gäller skillnader i återfall mellan fångar med respektive utan de olika typerna av resursbrister är likartat för män och kvinnor. På grund av färre antal observationer är dock osäkerheten i uppskattningarna större för gruppen kvinnliga fångar. De enda problemindikatorer som visar signifikanta skillnader för kvinnorna är boende och utbildning – de med bristande resurser inom dessa områden tenderar att oftare återfalla (se tabell 4-5 i bilaga 1).

Återfall efter ansamling av problem

I tabell 8.5 redovisas andelen återfall efter antal välfärdsproblem. De olika problemindikatorer som ingår i tabell 8.4 har här adderats (samma index används som i 7.4). Tendensen är som väntat att återfallsfrekvensen är högre bland dem med flera problem (se även May 1999, s. 21). Men de enda grupper som tydligt skiljer sig från övriga är extremerna, d.v.s. de utan något av de aktuella problemen respektive de med fem eller fler problem. I den förstnämnda gruppen är det en av fyra som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd och i den senare ungefär tre av fyra. Som framgått då de enskilda problemfaktorerna studerades var för sig är det inte alla faktorer som har samband med återfall (tabell 8.4). När man ser till olika kombinationer av problem så återfinns den högsta återfallsfrekvensen bland dem som har problem med både sysselsättning och boende; av dem som före frihetsberövandet saknade ordnad sysselsättning i

form av arbete eller studier och inte heller hade någon egen bostad är det två av tre som under uppföljningstiden återfallit med ny kriminalvårdspåföljd.

Tabell 8.5. Andelen (procent) som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd respektive fängelse efter antal välfärdsproblem. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader.

Antal välfärdsproblem	Återfall	Återfall fängelse	n
0	24	24	25
1	35	33	51
2	45	38	53
3	39	32	78
4	48	39	67
5 – 7	72	60	50
Totalt	45	38	324

Utgångspunkten för konstruktionen av indikatorerna på välfärdsproblem i tabellerna 8.4-8.5 har i första hand varit de områden som ingår i levnadsnivåundersökningarnas välfärdsbegrepp och de operationaliseringar som gjorts i studier av befolkningen i stort. Den grupp fångar som enligt denna operationalisering saknar välfärdsproblem är mycket liten – det rör sig enbart om 25 personer (8 procent). Med operationaliseringar som identifierar mer allvarliga problem aktuella för gruppen fångar blir sambanden med återfall tydligare. I de jämförelser som gjordes mellan grupper av fångar i föregående kapitel användes även ett index bestående av samma indikatorer på ekonomiska problem och problem med sysselsättning som ovan, därutöver missbruk (regelbundet använt narkotika och/eller alkoholproblem) och alternativa indikatorer på bristande sociala relationer (ej besök av vänner eller familj under de senaste tre månaderna) och boendeproblem (bostadslös) (se vidare 7.3).

Med denna operationalisering blir sambandet mellan antal problem och återfall tydligare. Det är inte bara extremerna som skiljer ut sig utan andelen återfall ökar linjärt med antal problem. Att skillnaderna här är större kan förstås just mot bakgrund av att ett par av de indikatorer som ingår fångar problem av mer allvarlig karaktär, som att vara bostadslös och att ha missbruksproblem.

Tabell 8.6. Andelen (procent) som återfallit efter antal problem avseende sysselsättning, ekonomi, boende, sociala relationer och missbruk. Problemindikatorer för jämförelser mellan grupper av fångar. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader.

Antal problem	Återfall	Återfall fängelse	n
0	22	22	51
1	30	28	57
2	42	38	85
3	56	47	75
4	64	46	39
5	88	71	17
Totalt	45	38	324

Återfall efter missbruk och kriminellt umgänge

Missbruk är ett exempel på problem som ligger utanför föregående kapitel jämförelser med befolkningen i stort. Missbruk har också i tidigare studier framhållits som en av de mer centrala riskfaktorerna för återfall (t.ex. Chyliski 1992). Som framgått ovan finns det också en nära koppling till brottslighet. Så har t.ex. 87 procent av dem som regelbundet använt narkotika också dömts för narkotikabrott (se 6.7). I tabell 8.7 presenteras andelen som återfallit efter förekomst av missbruk. Narkotikamissbruk avser dem som uppgett att de haft ett regelbundet bruk av narkotika. Alkoholmissbruk innebär antingen alkoholproblem eller daglig högkonsumtion av alkohol, oftast båda delarna. Kategorin blandmissbruk gäller dem som uppfyller villkoren både för narkotika- och alkoholmissbruk. Övriga är de som saknar missbruk enligt dessa definitioner (se 6.7).

Tabell 8.7. Andelen (procent) som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd efter förekomst och typ av missbruk. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader.

	Andel med återfall	n
Narkotika	66 ***	110
Blandmissbruk	71 ***	38
Alkohol	36	25
Övriga	24	148
Totalt	45	321

*** Anger att skillnaden gentemot kategorin "övriga" har prövats med chi-2 test och är signifikant, $p < 0.001$.

Som förväntat innebär regelbunden användning av narkotika en ökad risk för återfall; av dem som haft ett regelbundet bruk av narkotika är det två av tre som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd medan det bland övriga är en av fyra. De som enbart uppger ett alkoholmissbruk skiljer sig däremot inte signifikant från dem som inte har något missbruk. Denna grupp är också liten.

Kriminellt och icke kriminellt umgänge kan delvis ses som ett motsatspar där delaktighet och ”investeringar” kan antas ge skilda handlingsalternativ – legala eller illegala. Variabeln kan ses som en indikator på ”kriminellt kapital” (Hagan & McCarthy 1998, s. 138). Tabell 8.8 visar andelen som återfallit efter en variabel som skiljer på dem som i frihet oftare umgått med icke kriminellt belastade än kriminellt belastade, de som lika ofta träffat kriminella som icke kriminella samt de som har ett övervägande kriminellt umgänge (se även tabell 6.14). Andelen som återfallit av de intervjuade varierar tydligt efter hur ofta de året innan frihetsberövandet träffats och umgått med kriminellt respektive icke kriminellt belastade vänner och bekanta. Bland dem med ett övervägande icke kriminellt umgänge är det en av fyra som återfallit. Motsvarande andel för övriga fångar är sex av tio.

Tabell 8.8. Andelen (procent) som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd efter kriminellt respektive icke kriminellt umgänge under det senaste året i frihet. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader.

	Andel med återfall	n
Övervägande kriminellt umgänge	63 ***	92
Både kriminellt och icke kriminellt umgänge	59 ***	80
Övervägande icke kriminellt umgänge	27	150
Totalt	45	322

*** Anger att skillnaden gentemot kategorin ”övervägande icke kriminellt umgänge” har prövats med chi-2 test och är signifikant, $p < 0.001$.

8.6. Tidigare belastning och återfall

Återfall efter tidigare anstaltsverkställighet

Uppgifter om tidigare belastning har hämtats från kriminalvårdsregistret. Det rör dels antal tidigare anstaltsverkställigheter, dels uppgifter om typ av brottslighet.

Detta med en begränsning till fem år före påbörjan av den påföljd som var aktuell vid intervjutillfället.

Av tabell 8.9 framgår att skillnaden i återfallsfrekvens är mycket stor mellan dem med respektive utan tidigare anstaltsverkställighet. Av dem som tidigare avtjänat fängelsestraff är det 68 procent som återfallit. Bland övriga fångar är denna andel 23 procent. Mönstret är likartat för män och kvinnor. Av de 17 kvinnor som vid intervjutillfället hade minst en tidigare anstaltsverkställighet är det 12 som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd under uppföljningstiden. Av övriga kvinnor är det 4 av 30 (se tabell 6 i bilaga 1).

Det är tydligt att risken för återfall ökar med antal verkställda fängelsestraff. Av dem utan tidigare anstaltsverkställighet är det ungefär en femtedel som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd. Av dem med en tidigare verkställighet är det hälften och av de 53 personer som avtjänat tre eller fler tidigare fängelsestraff är det hela 45 som har återfallit. Oavsett tidigare fängelsestraff eller inte har de som återfallit i drygt åtta fall av tio återfallit med ny fängelsedom.

Tabell 8.9. Andelen (procent) återfall med ny kriminalvårdsverkställighet respektive fängelse efter tidigare antal anstaltsverkställigheter. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader. n=323.

Antal tidigare anstaltsverkställigheter	Andel med Återfall	Andel återfall fängelse	n
0	23	19	166
1	51	42	67
2	76	73	37
3-4	79	64	33
5 eller fler	95	80	20
Totalt	45	37	323

Den bild som ges liknar den med antal välfärdsproblem och återfall. Men skillnaden i återfall mellan dem med inget och ett tidigare frihetsberövande är större än den mellan dem med inget och ett välfärdsproblem (tabell 8.5). Samtidigt är gruppen utan tidigare frihetsberövande mycket stor – de utgör drygt hälften – medan gruppen utan något välfärdsproblem är relativt liten. Tidigare antal anstaltsverkställigheter kan därför sägas bättre skilja ut dem med högre risk för återfall.

Återfall efter brottstyp

Inte bara tidigare belastning i termer av domar och verkställigheter har samband med återfallsrisk utan även typ av brottslighet. Upprepade återfall är i första hand förknippade med stöld- och narkotikabrott (KVS 2000b). I tabell 8.10 redovisas andelen återfall efter huvudbrott i den verkställighet som var aktuell vid intervjutillfället. Indelningen av brottskategorier är densamma som använts tidigare (se bilaga 2). Flertalet av de intervjuade fångarna är dömda för brott som stöld, narkotika, våld, rån och bedrägeri.

Tabell 8.10. Andelen (procent) återfall med ny kriminalvårdsverkställighet respektive fängelse efter huvudbrott i aktuell anstaltsverkställighet. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader. n=323.

Huvudbrott	Återfall	n
Tillgrepp	77	56
Allmänhet och stat	54	24
Narkotika	45	58
Rattfylleri	40	15
Bedrägeri	38	37
Våld	39	61
Rån	29	35
Sexualbrott	25	16
Övrigt	29	21

Tillgreppsbrott är den kategori som har klart mest återfall. Av dem med tillgreppsbrott som huvudbrott är det tre av fyra som under uppföljningsperioden återfallit med ny kriminalvårdspåföljd. Vissa brottskategorier är mycket små och skillnaderna i återfall är därför svåra att generalisera. Resultaten överensstämmer dock tämligen väl med den som ges av den officiella statistiken (KVS 2000b).¹⁴³ De till antalet minsta brottskategorierna har sammanförts i kategorin ”övrigt”. Här ingår bl.a. sju personer dömda för skattebrott av vilka ingen återfallit och fyra dömda för trafikbrott vilka alla återfallit.

De uppgifter som finns angående de intervjuades brottslighet gäller inte enbart huvudbrott i aktuell verkställighet. Det är också möjligt att se till brott i tidigare kriminalvårdspåföljder med en avgränsning till fem år före påbörjan av det aktuella frihetsstraffet. Två tredjedelar (67 procent) förekommer med narkotika-

¹⁴³ Eftersom strafftid och därigenom tid mellan frigivning och uppföljning varierar mellan olika brottskategorier finns en risk för selektionseffekter. T.ex. är den genomsnittliga strafflängden längre för narkotikabrott än för tillgreppsbrott, vilket kan leda till att skillnaderna i återfallsfrekvens mellan dessa brottskategorier här överskattas. Vid en begränsning till dem som frigetts 1997 ökar också andelen återfall bland de narkotikabrottsdömda något medan den är i stort sett helt oförändrad för övriga brottskategorier.

eller tillgreppsbrott. Dessa grupper är till stor del överlappande; av de narkotikabrottsdömda har två tredjedelar också dömts för tillgreppsbrott, och av dem som är dömda för tillgreppsbrott är drygt hälften också dömda för narkotikabrott. Den grupp som både dömts för tillgrepps- och narkotikabrott har en mycket hög återfallsfrekvens (81 procent). Denna kan bl.a. förstås mot bakgrund av en, i jämförelse med övriga fångar, större ansamling av olika resursbrister och ett mer omfattande narkotikamissbruk (se även 6.7).

Tabell 8.11. Andelen (procent) återfall med ny kriminalvårdsverkställighet efter stöld och narkotikabrott. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader.

Brottstyp	Andelen återfall	Andelen regelbunden användning av narkotika	Medelvärde antal välfärdsproblem	n
Stöld och narkotika	81 **	86 **	3,6	91
Narkotika (utan stöld)	36	74 **	2,7	47
Stöld (utan narkotika)	36 (*)	26 (*)	2,6	78
Övriga	25	14	2,5	107
Totalt	45	46	2,9	323

** = $p < 0.01$, (*) = $p < 0.10$; Anger att skillnaden gentemot kategorin övriga har prövats med chi-2 test och är signifikant.¹⁴⁴

8.7. Återfall och egen bedömning av möjligheterna att klara sig från brott

Innan jag går vidare med analysen av återfall efter olika riskfaktorer avseende resursbrister/välfärdsproblem respektive tidigare belastning ska frågan om fångarnas egna bedömning av möjligheterna att inte återfalla i brott tas upp; Hur ser de själva på sina möjligheter att undvika återfall och hur sammanhänger denna bedömning med tidigare belastning, förekomst av välfärdsproblem och faktiska återfall?

I intervjuerna har följande fråga ställts: *Vad tror du om Dina egna möjligheter att klara Dig från brott när Du kommer ut?* Svartalternativen har varit mycket stora, ganska stora, ganska små respektive mycket små (jfr. Bondesson 1974, s. 316).

¹⁴⁴ Medelvärdeskillnaderna i antal välfärdproblem har prövats med variansanalys (ANOVA) och är signifikanta ($p < 0.001$). Som framgår av tabellen är det skillnaden mellan dömda för stöld och narkotikabrott som skiljer sig från övriga kategorier.

Drygt hälften (53 procent) av de intervjuade bedömer sina möjligheter att klara sig från brott efter frigivning som mycket stora och en fjärdedel (23 procent) som ganska stora. Endast en femtedel (19 procent) bedömer sina möjligheter som ganska eller mycket små. Att så många som två av tre fångar bedömer sina möjligheter som mycket eller ganska stora kan verka förvånande mot bakgrund av såväl tidigare belastning som förekomsten av olika sociala och ekonomiska problem. Till viss del kan dock detta ses som uttryck för en vilja eller förhoppning snarare än en prognos.

Den egna bedömningen har dock tydliga samband med faktiska återfall; av dem som bedömt sina möjligheter som mycket stora är det en av fyra som under uppföljningsperioden återfallit med ny kriminalvårdspåföljd. För dem som gjort bedömningen att möjligheterna är mycket små är denna andel hela 87 procent (26 av 30). Liksom andelen återfall varierar den egna bedömning efter tidigare anstaltsverkställighet och antal välfärdsproblem; de fångar som bedömer sina möjligheter som mycket stora har i jämförelse med övriga i betydligt mindre utsträckning tidigare avtjänat fängelsestraff och har också en mindre ansamling av olika välfärdsproblem. (Samma operationalisering som i 7.4).

Tabell 8.12. Andelen (procent) återfall med ny kriminalvårdspåföljd, andel med tidigare anstaltsverkställighet samt genomsnittligt antal välfärdsproblem efter egen bedömning av möjligheterna att klara sig från brott efter frigivning. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader.

Egen bedömning av möjligheterna att undvika återfall	Andel återfall	Andel med tidigare anstaltsverkställighet	Medelvärde antal välfärdsproblem	n
Mycket stora	26	28	2,5	174
Ganska stora	64 **	67 **	3,0	72
Ganska små	50 **	77 **	3,6	30
Mycket små	87 **	87 **	3,6	30
Vet inte	79 **	79 **	3,6	14
Totalt	45	49	2,9	320

** Anger att skillnaden gentemot kategorin ”mycket stora” har prövats med chi-2 test och är signifikant ($p < 0.01$).¹⁴⁵

¹⁴⁵ Medelvärdesskillnaderna i antal välfärdsproblem har prövats med variansanalys (ANOVA) och är signifikanta ($p < 0.001$).

8.8. Återfall och levnadsförhållanden – en närmare analys

Den fortsatta analysen av olika riskfaktorer för återfall i brott görs med logistisk regression (se 4.11). Härigenom är det möjligt att kontrollera för skillnader i sammansättning avseende ålder, kön och uppföljningstid mellan dem med respektive utan olika typer av problem/resursbrister. Analysen görs i två steg. I ett första steg ingår enbart bakgrundsfaktorer (kön och ålder), uppföljningstid (tid mellan frigivning och uppföljningsperiodens slut) samt ”dynamiska” riskfaktorer. De senare inbegriper de välfärdsproblem som tidigare tagits upp och pekat på skillnader i återfallsfrekvens (se tabell 8.2) samt indikatorer på narkotikamissbruk och kriminellt umgänge (se även tabell 8.7-8.8). I nästföljande steg tas även den ”statiska” riskfaktorn tidigare anstaltsverkställigheter med i modellerna (se även tabell 8.9-8.11). Hur skiljer sig dessa olika modeller åt vad gäller möjligheter att förutsäga återfall? Vad tillför de dynamiska riskfaktorerna en modell som redan rymmer tidigare belastning?

De oberoende variablerna har lagts in som kategoriska variabler med en referenskategori som har en oddskvot lika med ett.¹⁴⁶ För de variabler som avser olika välfärdsproblem, narkotikamissbruk samt kriminellt umgänge är referenskategorin den som har värdet noll på respektive variabel, d.v.s. ej välfärdsproblem, ej narkotikamissbruk o.s.v. Modellerna har gjorts blockvis och jämförts med varandra. Bl.a. har det prövats ifall tillförandet av ytterligare variabler innebär en signifikant förbättring av möjligheten till att förutsäga utfallet på beroendevariabeln, d.v.s. återfall eller inte återfall.¹⁴⁷

I tabell 8.13 presenteras resultaten av tre olika regressionsmodeller. I den första ingår enbart uppföljningstid, kön och ålder. I den andra har indikatorer på välfärdsproblem avseende boende, utbildning, sysselsättning och ekonomi tillförts modellen. I modell fyra ingår dessa istället som ett additivt index. Eftersom olika välfärdsproblem har samband med varandra och tidigare jämförelser visat att det framförallt är ansamling av olika problem som är av betydelse för återfallsrisk (se tabell 8.5-8.6) är detta att föredra. I den fjärde modellen tas även narkotikamissbruk (regelbunden användning) och kriminellt umgänge med. För den senare gäller att de som i frihet oftare träffas och umgås

¹⁴⁶ Vid indelningen har jag undvikit kategoriseringar som innebär mycket få observationer (<25) i enstaka kategorier. Användning av mer finindlade variabler (för ålder, tid under risk för återfall, antal tidigare fängelsestraff) ger samma resultat vad beträffar variablernas relativa betydelse men eftersom cellfrekvenserna då i många fall är mycket små blir en del uppskattningar mer osäkra och svårbedömda.

¹⁴⁷ Denna baseras på en prövning av förändring i -2 log-likelihood (-2 LL), vilket enkelt kan sägas ge ett mått på hur mycket som inte förklaras av modellen; ju större värde desto fler oförklarade observationer. Huruvida det skett en signifikant förbättring anges i raden ”modellförbättring”.

med icke kriminellt belastade än med kriminellt belastade tilldelats värdet noll och övriga värdet ett.

Som väntat har uppföljningstid och ålder betydelse för skillnader i återfallsrisk – risken för återfall är väsentligt större för dem med längre uppföljningstid och yngre återfaller i större utsträckning än äldre. Intresset ligger dock i första hand på övriga variabler. Av den modell där indikatorer på olika välfärdsproblem tagits med framgår att utbildning och sysselsättning har betydelse för risken att återfalla med ny kriminalvårdspåföljd. Oddskvoten för dem med sysselsättningsproblem är 2.40 ($p < 0.001$) och för dem som inte har mer än högst lägsta obligatoriska utbildning är den 1.78 ($p < 0.05$). Av de fyra variabler som avser olika välfärdsproblem är det alltså enbart dessa två som visar påtagliga och signifikanta skillnader i risk för återfall. Det var också de som visade störst skillnader i återfall i de enkla jämförelser som tidigare gjordes (tabell 8.4).¹⁴⁸

När indikatorerna på välfärdsproblem istället ingår som index med värden mellan noll och fyra skiljer sig samtliga med minst ett problem från dem utan något av dessa fyra problem. Risken för återfall är som väntat störst för dem som har problem både med utbildning, sysselsättning, ekonomi och boende (modell 3 i tabell 8.13). I sammanhanget kan nämnas att det är inte den grupp som har samtliga fyra problem som är den till antalet minsta utan den utan något av dessa fyra problem.¹⁴⁹ När indikatorerna på narkotikamissbruk och kriminellt umgänge tillförs modellen reduceras effekten av indexvariabeln (modell 4 i tabell 8.13). Orsaken är att de med en ansamling av olika problem i större utsträckning än övriga regelbundet använt narkotika och också oftare har ett kriminellt umgänge. Fortfarande innebär dock en ansamling av problem klara överrisker för återfall i jämförelse med referenskategori. Narkotikamissbruk och kriminellt umgänge innebär båda signifikanta överrisker. Särskilt stor är risken för återfall för dem som regelbundet använt narkotika; oddskvoten är här 3.39 ($p < 0.001$).

Av modell fyra i tabell 8.13 framgår även att betydelsen av ålder minskar vid kontroll för narkotikamissbruk; skillnaden i återfall mellan yngre och äldre förklaras delvis av att de yngre oftare har missbruksproblem.

¹⁴⁸ Inte heller indikatorerna på problem avseende sociala familjerelationer, hälsa och trygghet (utsatthet för våld) visar någon signifikant effekt om de läggs till i modell 2 i tabell 8.13.

¹⁴⁹ Det är 44 personer som har värdet noll på variabeln "index resursbrister" och 51 som har värdet fyra.

Tabell 8.13. Riskfaktorer för återfall. Resultat av logistisk regression med bakgrundsvariabler (kön och ålder), uppföljningstid samt dynamiska riskfaktorer (välfärdsproblem, narkotikamissbruk samt övervägande kriminellt umgänge). Oddskvoter ($Exp(B)$). Referenskategori=1. Konstant ingår i modellerna. Fångar intervjuade 1997 och frigivna före år 2000.

	Modell 1 n=336	Modell 2 n=336	Modell 3 n=333	Modell 4 n=333
Uppföljningstid	(p<0.001)	(p<0.001)	(p<0.001)	(p<0.001)
0,5-1,5 år	1	1	1	1
1,5-2,5 år	3.31 *	2.17 (*)	3.41 *	3.73 (*)
2,5-3,2 år	7.60 ***	6.90 ***	7.20 **	7.49 ***
Ålder	(p<0.001)	(p<0.001)	(p<0.001)	(p<0.10)
18-29	4.57 ***	4.24 ***	3.86 ***	2.34 *
30-45	3.21 **	2.75 *	2.46 *	1.53
45-72	1	1	1	1
Kön				
Man	1.40	2.18	1.70	2.57 (*)
Kvinna	1	1	1	1
Resursbrister/ Välfärdsproblem				
Utbildning		1.78 *		
Sysselsättning		2.40 ***		
Ekonomi		1.00		
Boende		1.38		
Index resursbrister			(p<0.001)	(p<0.05)
0			1	1
1			2.55 *	2.00
2			2.98 *	2.11
3			2.90 *	1.52
4			12.18 ***	5.26 **
Narkotikamissbruk Kriminellt umgänge				3.24 *** 1.94 *
-2 LL	417.498	387.318	385.585	351.352
Model chi-2	43.52 ***	68.78 ***	71.94 ***	105.71 ***
Predicted	65%	68%	69%	73%
Modellförbättring (step)		(p<0.001)		(p<0.001)
Nagelkerke R2	0.16	0.25	0.26	0.36

*** = p<0.001, ** = p<0.01, * = p<0.05, (*) = p<0.10

Tabell 8.14. Riskfaktorer för återfall. Resultat av logistisk regression med statistiska riskfaktorer (tidigare anstaltsverkställigheter) samt dynamiska riskfaktorer (välfärdsproblem, narkotikamissbruk samt övervägande kriminellt umgänge). I modellerna kontrolleras för uppföljningstid, kön och ålder (se tabell 8.13). Oddskvoter (Exp(B)). Referenskategori=1. Konstant ingår i modellerna. Fångar intervjuade 1997 och frigivna före år 2000. n=332.

	Modell 1	Modell 2	Modell 3
Antal tidigare anstaltsverkställigheter	(p<0.001)	(p<0.001)	(p<0.001)
0	1	1	1
1	3.00 **	3.08 **	2.45 *
2	9.64 ***	9.84 ***	7.93 ***
3 eller fler	16.90 ***	13.14 ***	8.58 ***
Resursbrister/problem Index		(p<0.05)	(p<0.10)
0		1	1
1		1.92	1.64
2		2.23 (*)	1.80
3		1.66	1.10
4		6.50 ***	3.71 *
Narkotikamissbruk			2.12 *
Kriminellt umgänge			1.73
-2 LL	339.30	326.24	313.349
Model chi-2	116.59 ***	129.65 ***	142.54 ***
Predicted	74%	76%	79%
Modellförbättring (step)		(p<0.05)	(p<0.01)
Nagelkerke R2	0.40	0.43	0.47

*** = p<0.001, ** = p<0.01, * = p<0.05, (*) = p<0.10

I de modeller som redovisas i tabell 8.14 har även tidigare belastning tagits med. Modell 1 rymmer utöver variablerna ålder, kön och uppföljningstid även variabeln antal tidigare anstaltsverkställigheter. Som väntat är skillnaden i risk för återfall mycket stor mellan dem med respektive utan tidigare avtjänade fängelsestraff. Vidare ökar risken för återfall med antal verkställigheter. Med dem utan tidigare anstaltsverkställighet som referenskategori är oddskvoten för dem med tre eller fler tidigare verkställigheter (innan den vid intervjutillfället aktuella) 16,90 (p<0.001).¹⁵⁰ I modell två har indexvariabeln för problem med

¹⁵⁰ En modell har även prövats där stöldbrott – den brottstyp som är förknippad med högst återfallsfrekvens – tagits med. Denna hade dock ingen signifikant effekt. Orsaken är sannolikt att

utbildning, sysselsättning, ekonomi och boende lagts till. Efter kontroll för tidigare belastning är effekten av denna reducerad. Det är enbart dem med problem inom samtliga områden som tydligt skiljer sig från referenskategorierna. Effekten av resursbrister minskar ytterligare när även narkotikamissbruk och kriminellt umgänge tas med i modellen (modell 3 i tabell 8.14). I denna modell är det enbart tidigare anstaltsverkställigheter och narkotikamissbruk som har tydliga effekter. Forfarande finns dock en signifikant skillnad i återfallsrisk mellan dem med problemansamling och dem utan något problem.

En jämförelse av modell 1-3 i tabell 8.14 visar att effekten av tidigare fängelsestraff – avståndet uttryckt i oddskvoter mellan dem med respektive utan tidigare anstaltsverkställigheter – minskar vid kontroll för dynamiska riskfaktorer. Orsaken här till är att förekomsten av olika problem varierar med tidigare verkställigheter; bland dem som tidigare avtjänat fängelsestraff är problem med sysselsättning, utbildning etc. och att regelbundet ha använt narkotika vanligare.

Som tidigare påtalats finns det ett tydligt samband mellan olika typer av resursbrister och även mellan resursbrister och tidigare brottsbelastning. Vilka konsekvenser får detta för analys och tolkning? Föreligger ett starkt samband mellan oberoende variabler i en regressionsmodell (multikolloniaritet) är risken att en del av dem felaktigt framstår som icke signifikanta. En diagnos av regressionsmodellerna visar att det visserligen finns signifikanta samband, men inte av den styrka att denna fara är överhängande.¹⁵¹ (Bl.a. det skäl att det finns samband mellan olika problemfaktorer gör att ett index som kombinerar dessa är att föredra.)

Med vilken säkerhet kan vi utifrån våra oberoende variabler förutsäga utfallet på beroendevariabeln? Intresset i detta kapitel ligger inte på möjligheter att förutsäga eller predicera återfall, men en jämförelse av de olika modellernas förklaringsförmåga belyser frågan om olika riskfaktors relativa betydelse. Skillnaden mellan de olika modellernas ”förklaringsförmåga” framgår bl.a. av det mått på ”förklarad varians” – Nagelkerke R^2 – som tagits med.¹⁵² I den

modellen kontrollerar för tidigare anstaltsverkställigheter och att upprepade återfall i första hand är förknippade med stöldbrott.

¹⁵¹ Den multikolloniaritetsdiagnostik som gjorts är den som finns för linjär regression i SPSS (Field 2000, s. 201ff). *Tolerance* (Allison 1999, s. 141) är för samtliga variabler >0.50. Variablerna narkotikamissbruk, kriminellt umgänge, indexvariabeln avseende antal välfärdsproblem och tidigare anstaltsverkställigheter har samtliga signifikanta samband ($r=0.32-0.57$). Det starkaste sambandet är det mellan narkotikamissbruk och kriminellt umgänge.

¹⁵² De logistiska regressionsmodellerna saknar den vanliga *OLS* regressionens mått på förklarad varians (R^2) men det förekommer olika motsvarigheter till detta. Det mått som presenteras i

modell där enbart dynamiska faktorer ingår är detta mått lika med 0.36 (modell 4 tabell 8.13), i den modell där (utöver kontrollvariabler) enbart tidigare anstalts-verkställigheter ingår blir det 0.40 (modell 1 tabell 8.14) och i den modell där såväl de statiska som dynamiska riskfaktorer ingår 0.47 (modell 3 tabell 8.14). Tidigare belastning kan därför sägas ha ett högre förklaringsvärde. Samtidigt är dock skillnaden mellan de olika modellerna relativt liten.

De logistiska regressionsmodellerna ger ytterligare ett mått på förklaringsförmåga, nämligen hur stor andel av observationerna som rätt kan klassificeras – återfall eller ej återfall – utifrån värdena på de oberoende variablerna. Utan att väga in någon oberoende variabel kan 56 procent av observationerna korrekt klassificeras.¹⁵³ Utifrån kännedom om ålder, kön och uppföljningstid samt de dynamiska riskfaktorerna blir andelen rätt klassificerade 73 procent (modell 4 tabell 8.13), i den modell som istället för de senare har med indikatorer på tidigare belastning 74 procent (modell 1 tabell 8.14) och, slutligen, i den modell som rymmer såväl tidigare anstaltsverkställigheter som dynamiska riskfaktorer 79 procent (modell 3 tabell 8.14). Att skillnaden i förklarad varians och andel rätt klassificerade inte är större kan delvis förstås just mot bakgrund av att det föreligger ett samband mellan de olika riskfaktorerna, d.v.s. att förekomst av narkotikamissbruk och olika välfärdsproblem varierar med tidigare belastning.

Även om skillnaderna mellan de olika modellerna i tabell 8.14 är relativt små vad gäller förklaringsförmåga, så innebär dock såväl tillförandet av indikatorer på välfärdsproblem som indikatorerna på narkotikamissbruk och kriminellt umgänge en bättre anpassning till data och bidrar därför till prediktion och förklaring.

Antalet observationer ger begränsningar vad beträffar möjligheten till nedbrytningar av materialet, bl.a. för att pröva olika interaktionseffekter. En intressant fråga som kvarstår är om betydelsen av sociala faktorer, som utbildning, ordnad sysselsättning och förekomst av missbruk skiljer sig för dem som vid intervjutillfället avtjänade sitt första fängelsestraff och dem med tidigare frihetsberövanden bakom sig. För att belysa denna fråga har variabler

tabellerna – Nagelkerke R^2 – fås med SPSS resultatutskrift. Ett mått som annars ibland rekommenderas är Hosmer och Lemeshows RL^2 (t.ex. Field 2000, s. 181). Detta anger en lägre förklarad varians. Men mönstret och skillnaden i de olika modellernas förklaringsförmåga, vilket jag i första hand är intresserad av, blir detsamma. $RL^2 = (\text{Model chi } 2) / (\text{Initial } -2 \text{ LL})$, vilket för modell 1-4 i tabell 8.13 ger 0.09, 0.15, 0.16 respektive 0.23. Måttet anger hur väl de oberoende variablerna predicerar utfallet på beroende-variabeln och antar värden mellan 0 och 1, där 1 innebär perfekt prediktion.

¹⁵³ Denna andel fås genom att alla observationer klassificeras som ej återfall ("naiv klassificering").

som kombinerar dessa olika dimensioner – tidigare belastning och problem – skapats. Tabell 8.15- 8.16 visar andelen återfall bland dem med respektive utan tidigare anstaltsverkställighet efter problem med utbildning respektive problem med sysselsättning, d.v.s. de två indikatorer på välfärdsproblem som i tidigare jämförelser och i regressionsmodellerna visat sig vara de som har störst betydelse för skillnader i återfall. I de jämförelser som här görs kontrolleras inte för skillnader i sammansättning i övrigt.

Av tabell 8.15 framgår att problem med utbildning har samband med återfallsrisk, men enbart för dem utan tidigare anstaltsverkställighet. Bland dem utan tidigare verkställighet är det 15 procent av dem utan problem med utbildning som återfallit och 33 procent av dem med denna typ av problem. Av dem som tidigare avtjänat fängelsestraff är det 68 procent som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd – oavsett problem med utbildning eller inte.

En liknande bild fås när man ser till problem med sysselsättning; det är i första hand för dem som inte tidigare suttit i fängelse som resurser i form av ordnad sysselsättning före frihetsberövandet förefaller spela roll för återfallsrisk (tabell 8.16).

Tabell 8.15. Andelen (procent) återfall med ny kriminalvårdspåföljd efter problem med utbildning och tidigare anstaltsverkställighet. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader. n=322.

Problem med utbildning			
		Nej	Ja
Tidigare anstalt	Ja	68 (n=53)	68 (n=104)
	Nej	15 (n=86)	33 (n=79) **

** anger att skillnaden prövats med chi-2 test och är signifikant ($p < 0.01$). Kolumnvisa jämförelser.

Tabell 8.16. Andelen (procent) återfall med ny kriminalvårdspåföljd efter problem med sysselsättning och tidigare anstaltsverkställighet. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader. n=323.

Problem med sysselsättning			
		Nej	Ja
Tidigare anstalt	Ja	59 (n=49)	72 (n=108) (*)
	Nej	14 (n=85)	33 (n=81) **

** anger att skillnaden prövats med chi-2 test och är signifikant ($p < 0.01$). Kolumnvisa jämförelser.

Såväl utbildning som ordnad sysselsättning kan antas vara särskilt betydelsefullt för dem som är yngre. I de korstabeller som gjorts ingår ingen kontroll för ålder. Tendensen är dock att betydelsen av utbildning och sysselsättning, och då i första hand för dem som inte har tidigare fängelsestraff bakom sig, är större för dem som är yngre. Vid en begränsning till de fångar som vid intervjutillfället var upp till 35 år gamla och utan tidigare anstaltsverkställighet är det t.ex. 47 procent av dem med bristfällig utbildning som återfallit mot 18 procent av övriga (n=180).

Narkotikamissbruk har betydelse för återfallsrisk både för dem med respektive utan tidigare anstaltsverkställighet. Bland dem som regelbundet använt narkotika och tidigare avtjänat fängelsestraff är det två av tre som återfallit, av dem som antingen har narkotikamissbruk eller tidigare verkställighet ungefär hälften och bland dem utan narkotikamissbruk som också saknar tidigare fängelsestraff en av sju (tabell 8.17).

Tabell 8.17. Andelen (procent) återfall med ny kriminalvårdspåföljd efter narkotikamissbruk och tidigare anstaltsverkställighet. Fångar intervjuade 1997 med en uppföljningstid på minst 12 månader. n=321.

		Narkotikamissbruk	
		Nej	Ja
Tidigare anstalt	Ja	54 (n=52)	75 (n=105) **
	Nej	14 (n=121)	49 (n=43) **

** anger att skillnaden prövats med chi-2 test och är signifikant ($p < 0.01$). Kolumnvisa jämförelser.

Tabellerna 8.15-8.17 bekräftar den bild som getts i regressionsmodellerna ovan – tidigare anstaltsverkställighet har störst betydelse för skillnader i återfallsrisk, därefter följer narkotikamissbruk och faktorer som problem med utbildning och sysselsättning. Ett viktigt tillägg är att sambandet här specificeras för de senare – resursbrister beträffande utbildning och sysselsättning har i första hand betydelse för återfall bland dem som inte tidigare suttit i fängelse.

8.9. Avslutande diskussion

Resultaten i detta kapitel visar att såväl tidigare brottsbelastning som dynamiska riskfaktorer avseende problem med utbildning och sysselsättning, narkotikamissbruk och kriminellt umgänge har samband med återfall. Tidigare anstaltsverkställigheter har ett något större förklaringsvärde, d.v.s. kan i större utsträckning förutsäga återfall, än de dynamiska riskfaktorerna. Skillnaden är

dock relativt liten. Samtidigt tillför de dynamiska riskfaktorerna endast i mindre utsträckning ”förklaring” till en modell som redan rymmer tidigare belastning. Av de dynamiska riskfaktorerna är det då en ansamling av resursbrister samt narkotikamissbruk som innebär påtagliga överrisker för återfall. Detta utfall beror på att sambandet mellan tidigare belastning och återfall är starkast – ”förklarar mest”. Men det ska även förstås mot bakgrund av att det föreligger ett relativt starkt samband mellan å ena sidan tidigare belastning och å andra sidan förekomst av olika problem, avseende missbruk, sysselsättning, boende etc.

Med brott och tidigare straff följer problem även inom andra områden. Fängelsestraff gör att ”konventionella handlingsalternativ” minskar och bidrar därigenom till en persons utanförskap och marginalisering (se även Kyvsgaard 1989, s. 116) och gör också att risken för återfall kan antas öka.

I de jämförelser som gjorts har fokus legat på skillnader i återfall efter olika problem/brister. Det är alltså inte tillgång utan brist på resurser som stått i fokus. Att fokusera på brister var naturligt i tidigare kapitel jämförelser med befolkningen i övrigt. Detta följer också en tradition i svensk välfärdsforskning, där inriktningen i första hand har legat på att belysa brister i välfärdshänseende snarare än välfärd eller resurser i sig. Men för frågan om återfall i brott, och än mer för frågan om upphörande med brott, kan det förefalla relevant att se till tillgång på resurser i form av utbildning, sociala relationer, arbete, hälsa etc., och då även dess innehåll, d.v.s. inte bara utbildning utan också typ av utbildning etc. Det är rimligt att anta att inte bara jobb i sig utan även typ av jobb har betydelse för återfall/upphörande (Uggen 1999). Som framgått i föregående kapitel är det dock ytterst få av fångarna som kan betraktas som resurstarka i någon egentlig mening (se 7.5). Det senare skall även vägas in vid tolkningen av enskilda resursbristers betydelse för återfall – jämförelsegruppen av fångar utan problem kännetecknas inte av att vara resurstark. En jämförelse av fångar med respektive utan olika välfärdproblem är därför en annan än då jämförelser görs utifrån befolkningen i stort; i det senare fallet blir jämförelsegruppen betydligt mer resurstark.

Det senare är också en orsak till att betydelsen av resursbrister/välfärdproblem för återfall är särskilt tydlig då olika problem eller brister ses sammantaget; först här fås en jämförelsegrupp (om än liten) som inte kännetecknas av resursbrister. Även själva operationaliseringarna av olika problem har betydelse för den bild som ges – det är framförallt de operationaliseringar som innebär mer allvarliga problem som skiljer ut grupper med mycket höga återfallsrisker. Av de problemindikatorer som relaterar till levnadsnivåundersökningarnas välfärdskomponenter är det framförallt utbildning och sysselsättning som har betydelse

för skillnader i återfall. Det senare gäller i första hand för dem som inte tidigare avtjänat fängelsestraff. En möjlig tolkning knyter an till att olika riskfaktorer kan antas gälla vid en inledning respektive fortsättning av en kriminell karriär. Fängelsestraffet gör att möjligheterna till ett konventionellt liv – med bostad och laglig försörjning – minskar och bidrar därigenom till marginalisering och exkludering.

I förloppet från brottsdebut till återfall med ny kriminalvårdpåföljd sker en selektion i flera led. Fångarna som grupp skiljer sig till en början från befolkningen i stort, bl.a. i det att de har sämre uppväxt- och levnadsförhållanden, vidare kännetecknas de fångar som återfaller av sämre levnadsförhållanden än de som upphör med brott. Därutöver tillkommer straffet och fängelset i sig som en komponent i en marginaliseringsprocess; med fortsatt kriminalitet ökar därför beroendet av kriminaliteten både för försörjning och socialt umgänge.

Kapitel 9

Avslutning

9.1. Inledning

Avhandlingens resultatdel har behandlat tre huvudområden; fångars uppväxtvillkor, fångars levnadsnivå samt sambandet mellan levnadsförhållanden och återfall i brott. I jämförelse med tidigare studier av fångars sociala situation ger denna undersökning en mer omfattande beskrivning och rymmer dessutom möjligheter till jämförelser med befolkningen i stort. Det senare gör att fångars levnadsförhållanden kan placeras i ett större sammanhang.

Resultaten visar att skillnaderna mellan fångar och andra medborgare är avsevärda inom samtliga de välfärdsområden som ingår i levnadsnivåundersökningarna; d.v.s. utbildning, sysselsättning, ekonomi, boende, hälsa, sociala relationer, politiska resurser och utsatthet för brott. De med bristande resurser inom ett område tenderar även att ha brister inom andra. Skillnaderna i levnadsförhållanden och tillgång till resurser blir därför ännu tydligare när olika resursbrister/välfärdsproblem ses sammantagna.

Den stora andelen fångar som har en ansamling av olika välfärdsproblem pekar på en än mer utsatt situation än vad som framgår vid en jämförelse av de olika välfärdsområdena var för sig. I flera fall rör det sig dessutom om problem av mer varaktig karaktär, t.ex. vad gäller hälsa, sysselsättning och boende. Bristande delaktighet och anknytning till arbetsmarknaden och förekomsten av olika välfärdsproblem gör att fångarna som grupp kan beskrivas som marginaliserade och/eller socialt exkluderade. I ett levnadsnivåperspektiv framstår de som en grupp förlorare i välfärdssamhället.

Till denna bild kommer dessutom andra aspekter som inte tas upp i de nationella levnadsnivåundersökningarna. Missbruk av alkohol och/eller narkotika liksom att ha varit dömd till fängelse kan ses som tecken på brister i levnadsförhållanden. Denna typ av problem är också i sig indikatorer på marginalisering och social exkludering.

När man ser till särskilda grupper av fångar framstår situationen för kvinnliga fångar som särskilt problematisk. Missbruk är vanligare bland kvinnorna och de

har en större problemansamling. Inte oväntat kännetecknas de fångar som redan tidigt varit kända av polis p.g.a. brott, de som tidigare avtjänat fängelsestraff och de som haft ett regelbundet narkotikamissbruk av relativt sett sämre levnadsförhållanden.

Resultatdelen har följt en inriktning på att i första hand beskriva resursbrister. Men det är viktigt att också uppmärksamma skillnader i olika resursers innehåll. Att ha en resurs – t.ex. sysselsättning eller bostad – är en sak och dess innehåll en annan. Det är alltså inte bara det att ha ett arbete som har betydelse utan även själva arbetets innehåll; vilka krav som ställs och möjligheter som ges. Även i fråga om resursers innehåll skiljer sig fångar och befolkningen i stort. De fångar som har en utbildning över lägsta obligatoriska nivå har mycket sällan någon högre utbildning och de fångar som har ett jobb har sällan trygga anställningsvillkor eller någon högre position. Ser man även till övriga välfärdsområden – ekonomi, hälsa, boende, sociala kontakter etc. – är det ytterst få av de intervjuade fångarna som kan definieras som resursstarka. Motsatsen har ibland hävdats, men någon ny grupp av fångar – resurstarka från gynnsamma sociala förhållanden – har inte fått genomslag i den beskrivning som gjorts.

9.2. Resursperspektivet

Bilden av brottslingen eller fången som förlorare kan i viss mån framstå som motsägelsefull. Förmögenhets- och narkotikabrott, de vanligast förekommande brottskategorierna bland de intervjuade,¹⁵⁴ förknippas ofta med vinning. När vinsten av det brottsliga beteendet inte direkt framgår blir det mer svårförståeligt. Orsakerna till brott varierar och frågan om vad som är orsak och verkan är ofta komplex. Är det t.ex. problemen med bostad, arbete, hälsa o.s.v. som är orsak till kriminalitet och fängelsevistelse? Eller är de dåliga levnadsförhållandena effekten av brottslighet och missbruk? För att närma sig frågan om orsakssamband skulle det behövas longitudinella data, d.v.s. data över tid med uppgifter om tidsordning för olika händelser. När det gäller uppväxtförhållanden så föregår dock dessa straff och fängelsevistelse. Jämförelsen visar här att fångarna i betydligt större utsträckning än andra vuxit upp under ogynnsamma hemförhållanden. Flertalet är också redan i tonåren kända av polis och/eller sociala myndigheter. Det senare gäller särskilt dem med problematiska uppväxtvillkor. Denna grupp utmärks också av relativt sett sämre

¹⁵⁴ Med en begränsning till fem år före påbörjan av aktuell verkställighet så har 72 procent av de intervjuade narkotikabrott (inklusive varusmuggling) och/eller stöldbrott (inklusive rån) i nuvarande eller tidigare dom.

levnadsförhållanden senare i livet, i synnerhet i jämförelse med övriga befolkningen men även i jämförelse med andra fångar.

I förloppet från brottsdebut till återfall med ny kriminalvårdspåföljd sker en selektion i flera led. Till en början skiljer sig fångarna som grupp från befolkningen i stort, bl.a. genom att de har sämre uppväxt- och levnadsförhållanden. Vidare kännetecknas de fångar som återfaller i brott av sämre levnadsförhållanden än de som upphör med brott. Tolkningen av detta förlopp görs utifrån ett perspektiv där individens tillgång till resurser ses som avgörande för möjligheter och livschanser.

Att framhålla betydelsen av resurser och handlingsutrymme ger ett alternativt perspektiv till de teorier som ser till personlighetsegenskaper eller betraktar brott som i första hand ett rationellt val. Ett exempel på det förstnämnda är Gottfredson och Hirschis (1990) självkontrollteori, där brott ses som impulsiva, illa planerade handlingar som speglar en låg självkontroll och avsaknad av medkänsla för andra. Ett exempel på det senare är ekonomiska beslutsmodeller, där brott ses som resultatet av en kostnadskalkyl. Denna typ av förklaringsmodeller betonar i de flesta fall situationella faktorer; det kriminella valet avgörs i första hand av situationen och dess frestelser. Fokus ligger därför på själva brottet och brottsituationen och inte på gärningsmannen (t.ex. Clarke 1995). Resursperspektivet har likheter med de kriminologiska förklaringsmodeller som lyfter fram betydelsen av socialt kapital (Hagan & McCarthy 1998; Sampson & Laub 1993). Även dessa rymmer rationalitet, men fokus ligger inte på brottet och situationen i sig utan på gärningsmannens handlingsalternativ och bindningar till det omgivande samhället.

Definitionen av levnadsnivå som ”individens förfogande över resurser att, under givna förutsättningar, medvetet kontrollera och styra sina levnadsvillkor” (Erikson & Åberg 1984, s. 14) innebär att människorna ses som aktivt handlande individer, där resurser och förutsättningarna att utnyttja dem bestämmer möjligheter och livschanser. Det finns alltid möjligheter till vissa val men handlingsutrymmet är i olika grad begränsat. Undersökningen av fångars levnadsförhållanden visar att deras handlingsutrymme är starkt begränsat. Det innebär ingen självständig förklaring till brottslighet, inte heller att denna ursäktas eller rättfärdigas; valet av handling innebär ett ansvar, men de förhållanden under vilka detta val gjorts gör det mer begripligt (Box 1987, s. 29; se även Braithwaite 1989, s. 9; Carlen 1988, s. 162f; Findlay 1999, s. 115ff).

Ett antagande om att den typ av brott som leder till fängelsestraff mer sannolikt uppträder i samband med resursbrister och social utsatthet än där konventionella

sociala band är starka och möjligheterna flera kan förefalla självklart. Men ett samband mellan dåliga levnadsförhållanden och brott kan, som nämnts ovan, tolkas på flera sätt. Problem med arbete, ekonomi, boende o.s.v. kan ses som orsak till kriminalitet, men också som resultatet av en ”livsstil” som inrymmer brott och missbruk. Bristande resurser kan förstås både som en riskfaktor för kriminalitet (i termer av bristande informell social kontroll eller strain) och som ett resultat av kriminalitet och samhällets reaktion härpå (i termer av minskade möjligheter eller band till ett konventionellt liv).

Men frågan om kausalitet mellan levnadsförhållanden och brott är i detta sammanhang inte central. Frågan om kausalitet är inte heller central för de levnadsnivåundersökningar som riktar sig till befolkningen i stort. Orsaksanalys och frågan om samband mellan olika problemtillstånd är naturligtvis viktig i de studier som företagits. Det viktigaste är dock *om* det finns brister vad gäller resurser i olika grupper i befolkningen. Frågan är sedan hur politiken kan utformas så att individen ges sådana resurser att han eller hon ”medvetet kan kontrollera och styra sina levnadsvillkor”. Detta perspektiv har varit det dominerande vid studier av andra grupper med dåliga levnadsförhållanden, inte orsaksperspektivet eller frågan om ”skuld” till den egna livssituationen.

9.3. Har avståndet ökat?

Mot bakgrund av tidigare studier av straffades och fångars sociala situation är resultaten från denna undersökning knappast överraskande. Vid sidan av en övergripande bild av att mycket är sig likt är det viktigt att försöka belägga eventuella förändringar. Studier av populationer som per definition förknippas med sociala problem kompletterar den bild som dominerar befintliga studier av välfärdens fördelning. För frågor om social exkludering är det av särskild vikt att även se till välfärdens marginaler och de grupper som inte fångas av de nationella levnadsnivåundersökningarna, det kan gälla fångar och straffade i vidare bemärkelse, men även (delvis överlappande) grupper som missbrukare och hemlösa. Studier av välfärdens marginaler och socialt utsatta grupper bidrar därför till en mer fullständig bild av välfärdens fördelning och utveckling.

Inte sällan ses det avvikande beteendet i sig som orsaken till andra problem. Det avvikande beteendet – kriminalitet och/eller missbruk – tenderar att förklara och riskerar därmed att normalisera marginalisering och social exkludering (Bauman 1999, s. 105; Garland 2001, s. 196). Genom att studera utvecklingen över tid och avståndet till befolkningen i övrigt, skulle det vara möjligt att i större utsträckning problematisera denna ”normalisering”. Det är mindre sannolikt att

kriminalitet eller missbruk i sig förklarar en generell utveckling mot tilltagande marginalisering/exkludering av straffade.

Jämförelser över tid är dock svåra att göra då de beskrivningar som getts gällt delvis olika populationer och levnadsförhållandena mätts på skilda vis. Den undersökning som gjorts här är en tvärsnittsundersökning. Detta innebär begränsningar både vad gäller frågan om orsakssamband och frågan om utveckling och förändring av fångars levnadsförhållanden över tid.

Vissa jämförelser går att göra med klientelundersökningen som gjordes år 1969. Denna genomfördes på uppdrag av Kommittén för anstaltsbehandling inom kriminalvården och beskrev den sociala situationen vid tidpunkten för brottet för samtliga intagna en viss dag (SOU 1971:74). Undersökningen är baserad på uppgifter i de intagnas behandlingsjournaler och är i sin frågedel relativt begränsad. Även om det i jämförelse med den undersökning som gjorts här föreligger väsentliga skillnader i genomförande och frågeinstrument, kan 1969 års klientelundersökning ändå användas för vissa jämförelser avseende situationen vad beträffar arbete, bostadsförhållanden och missbruk. I en tidigare avrapportering från projektet gjordes en sammanställning just med detta syfte (Nilsson 1998; tabell 7-8 i bilaga 1). Av denna framgår bl.a. att andelen med arbete minskat; 1969 hade hälften av fångarna arbete och 1997 en dryg tredjedel. Vidare har andelen med missbruk blivit större och narkotika har ersatt alkohol som den dominerande missbruksformen. Sammantaget finns en tendens till att den ”minst utsatta” gruppen minskat, medan den ”mest utsatta” gruppen andelsmässigt blivit större: 1969 hade 31 procent av de intagna såväl arbete som bostad och saknade missbruk. 1997 är denna andel 22 procent. 1969 var 29 procent missbrukare och saknade arbete. Motsvarande andel 1997 är 42 procent.

Denna typ av jämförelse är dock problematisk eftersom det föreligger skillnader i undersökningarnas tillvägagångssätt och frågeinstrument. För tolkningen av förändringar beträffande fångars sociala förhållanden bör även förändringar i selektionen till fängelset vägas in. 1969 var t.ex. den grövre brottsligheten lägre samtidigt som populationen fångar var större. En förändring som i sig sannolikt har inneburit en idag mer belastad fångpopulation, såväl straffmässigt som socialt (se vidare kapitel 3).

För befolkningen i stort har det under samma tidsperiod skett förbättringar av levnadsförhållanden i flera avseenden. I ett längre perspektiv har nivån på välfärden höjts och tillgången på resurser blivit mera jämnt fördelad. Detta styrker ett antagande om en relativ försämring av fångars levnadsförhållanden. Även annan nordisk forskning gör gällande att levnadsförhållanden för dömda

till fängelse försämrats i förhållande till normalbefolkningen (Fridhov 1991; Kyvsgaard 1989).

9.4. Individuella resurser och strukturella förutsättningar

Avhandlingens undersökning har fokus på individens levnadsförhållanden och resursbrister. Men det är inte bara individens resurser som är avgörande för handlingsutrymme utan även de förutsättningar som ges av det omgivande samhället. Med det senare avses strukturella faktorer som arbetsmarknaden, bostadsmarknaden och hälso- och sjukvårdssystemet (Erikson & Åberg 1984).

1990-talets inledande år kännetecknades av en för svenska förhållanden djup ekonomisk kris med ökad arbetslöshet och nedskärningar i välfärdssystemen. 1990-talet kom därför att innebära ett brott i utvecklingen mot en generellt höjd nivå på människors välfärd. Undersökningar har visat att den ökade arbetslösheten och de ekonomiska nedskärningarna förde med sig försämrade levnadsförhållanden och en ökad ojämlikhet mellan olika samhällsgrupper och att redan svaga grupper drabbades hårdare än andra (Fritzell & Lundberg 2000; Vogel & Häll 1997). Det finns därför anledning att förvänta sig en relativ försämring av levnadsvillkoren även för fängelsedömda. Det senare understryks av att det rör sig om en grupp som har svårt att få gehör för sina behov och ofta är lågprioriterad, vilket antas bli än tydligare i tider av ekonomisk åtstramning (RRV 1999; se även Bergmark 1995). Ett ökat avstånd mellan fångar och befolkningen i övrigt kan även förväntas mot bakgrund av en minskad tolerans gentemot avvikare och en individualisering av synen på sociala problem (se 1.1).

Det finns dessvärre inga direkta uppgifter att tillgå som beskriver fångars eller fängelsedömdas situation över tid i förhållande till befolkningen i övrigt. En uppgift som dock finns rör sysselsättning bland straffade med frivårdspåföljd, d.v.s. i huvudsak villkorligt frigivna och dömda till skyddstillsyn. Uppgifterna om deras sysselsättning bygger på enkäter som besvaras av frivårdsinspektörerna och ingår i kriminalvårdens officiella statistik (KVS 2001a, s. 50). Att ha ett arbete är en central indikator på social förankring (se 2.2.2). I diagram 9.1 redovisas utvecklingen av andelen med arbete bland personer under frivård respektive i befolkningen 16-64 år under perioden 1989-2000. Uppgifterna om sysselsättning för befolkningen har hämtats från SCBs Arbetskrafts-undersökningar (AKU). Som sysselsatt definieras här en person

som normalt utfört något avlönat arbete som arbetstagare eller egen företagare under mätveckan.¹⁵⁵

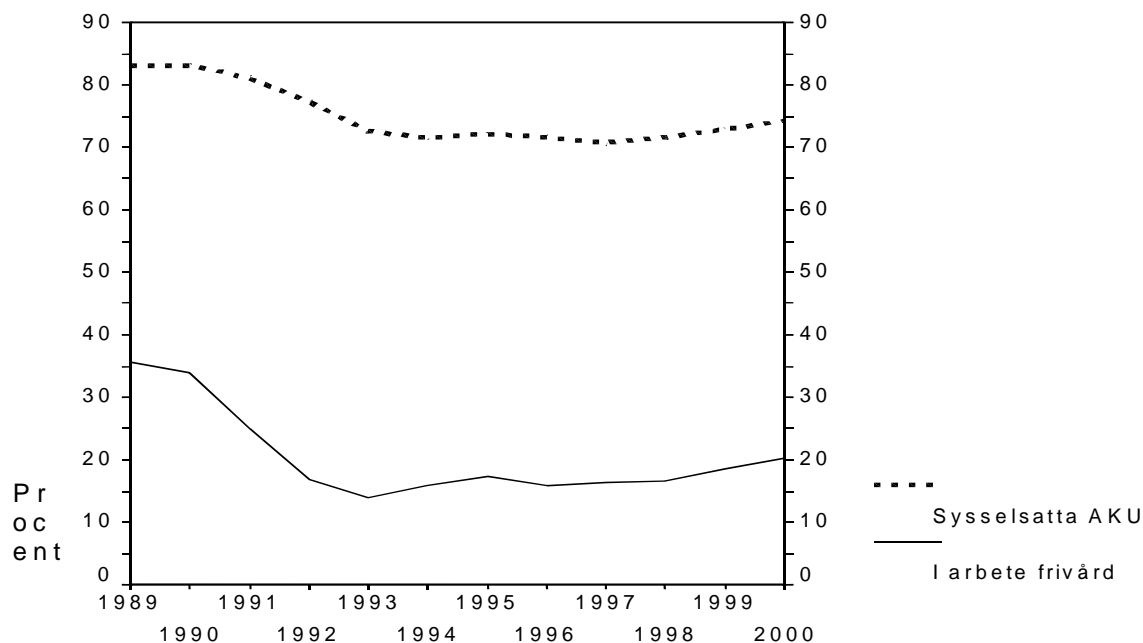

Diagram 9.1. Andelen (procent) i arbete bland frivårdsklientelet samt sysselsatta i befolkningen 16-64 år (AKU) 1989-2000.¹⁵⁶

Jämförelsen av andelen med arbete i befolkningen respektive bland personer under frivård stöder hypotesen om en tilltagande exkludering och ett ökat avstånd mellan straffade och befolkningen i övrigt. Minskningen av andelen med sysselsättning under 1990-talets krisår är större bland personer under frivård. Vid periodens början är det 35 procent av frivårdsklienterna som har ett arbete och vid dess slut endast 20 procent. Motsvarande minskning av andelen sysselsatta i befolkningen går från 83 till 74 procent.¹⁵⁷

¹⁵⁵ AKU är urvalsundersökningar vilka genomförs med telefonintervjuer varje månad och omfattar ca 17 000 personer. För en närmare specificering se SCB (2002).

¹⁵⁶ Det genomsnittliga antalet frivårdsklienter har under perioden varierat mellan som högst 12 632 (år 1995) och som lägst 11 396 (år 2000).

¹⁵⁷ Det finns även empiriska observationer av närliggande och delvis överlappande populationer som ger en liknande bild. En registerstudie av personer som vårdats inom sjukvården med diagnosen narkomani visar en kraftig försämring av yngre (under 25 år) missbrukares försörjningssituation mellan åren 1987 och 1994. Av de vårdade under 1990, året innan 1990-talets dramatiska ökning av arbetslösheten, saknade 18 procent en arbetsinkomst. Fyra år senare var motsvarande andel 54 procent (Svensson 2000, s. 45).

Som nämnts påverkas bilden av fångars sociala situation och levnadsförhållanden av förändringar i selektionen av vilka straffade som får fängelse. Vilka förändringar har skett av frivårdsklientelet? En förändring under senare år är att personer med intensivövervakning och dömda till samhällstjänst tillkommit. Dessa kan som grupp antas vara mindre socialt belastade än de skyddstillsyns- och villkorligt dömda (se 3.7), men eftersom de endast utgör en mindre del av samtliga frivårdsklienter så påverkar de inte den totala bilden i någon större utsträckning.

För att kunna besvara frågan om ett ökat avstånd mellan straffade och befolkningen i övrigt och en eventuellt tilltagande exkludering skulle det emellertid behövas en mer noggrann jämförelse med samma eller åtminstone mer lika indikatorer på arbetsmarknadsstatus för straffade och den övriga befolkningen än de som nu finns tillgängliga. Det skulle dessutom vara önskvärt med uppgifter som täcker in fler välfärdsområden. För att bättre kunna förstå och tolka utvecklingen skulle det även behövas en möjlighet att kontrollera för förändringar i selektionen av straffade.

Närmare jämförelser över tid kräver mer exakta upprepningar av tidigare undersökningar – något som inte har utförts. Eftersom levnadsförhållanden är relativa och förstås i förhållande till hur andra har det bör en undersökning av förändrade levnadsförhållanden också rymma en jämförelse med befolkningen i övrigt. En möjlighet är att undersöka frågan utifrån registeruppgifter. Detta skulle visserligen innebära klara begränsningar i möjligheterna att täcka in flera aspekter av människors levnadsförhållanden, men å andra sidan göra det möjligt att studera utveckling och också att få med större urval eller t.o.m. hela populationer. För frågan om förändringar i fångars levnadsförhållanden är det längre fram även tänkbart med en uppföljning av föreliggande undersökning. Genom kopplingen till de nationella levnadsnivåundersökningarna går det då också att jämföra med utvecklingen för den övriga befolkningen.

9.5. Från exkludering till inkludering?

Ingen döms idag till fängelse för att han eller hon har nytta av den behandling som där kan ges. Grunden för fängelsestraffet är uteslutande den brottslighet som lagts den dömda till last. Men behandlingstanken tillmäts fortfarande betydelse då man ser till själva straffverkställigheten. Jämte den repressiva uppgiften att verkställa straff har kriminalvården även en förebyggande uppgift. Enligt 4 § i lagen om kriminalvård i anstalt skall kriminalvården ”utformas så att den intagnes anpassning i samhället främjas och skadliga följder av frihetsberövandet motverkas” (KvaL). Det finns också en mängd olika program

för rehabilitering av straffade. De vänder sig till olika målgrupper, som ungdomar, missbrukare och personer som bedöms ha behov av kognitiv träning. Åtgärder som syftar till rehabilitering och att motverka exkludering kan innebära försök att korrigera beteenden men även att man ger alternativ – resurser. Det kan t.ex. vara åtgärder inriktade på att förbättra situationen avseende utbildning, sysselsättning och boende. Bilden av fångars levnadsförhållanden visar behovet av de senare. Det är också viktigt med en helhetssyn – att inte enbart se till enstaka problem. Problem med sysselsättning, boende, missbruk m.m. bör ses sammantaget. Det är svårt att avhjälpa brister i enbart ett sammanhang då problem inom olika områden tenderar att hänga samman.

Oavsett medel för rehabilitering eller vad som orsakat de brott som lett till frihetsberövandet bör kopplingen mellan individuella resursbrister och strukturella faktorer uppmärksammas. Det är viktigt att se till de förutsättningar som ges i termer av såväl individuella resurser som det omgivande samhället. För de intagnas del och även för kriminalvården gäller att behandling och insatser för inkludering har föga förutsättningar så länge det inte finns plats för de ”reformerade”. Om det saknas arbete och bostäder har t.ex. individuella resurser som utbildning och arbetsträning ett begränsat värde. Den samhällsekonomiska utvecklingen i Sverige under 1990-talet aktualiserar denna aspekt. Att det idag är en större andel av de straffade som står utanför arbetsmarknaden än för tio år sedan kan rimligen antas försvåra uppgiften att främja den intagnes ”anpassning i samhället”.

Den förändrade arbetsmarknadssituationen visar också kriminalvårdens begränsade räckvidd. Resursbrister och välfärdsproblem är öppna för påverkan och förändring, häri har ett uppmärksammande av resursbrister bland straffade såväl social- som kriminalpolitisk relevans. Den problembild som omger fångarna är dock komplex och sträcker sig bortom verkställigheten. Kriminalvårdens och kriminalpolitikens betydelse för brottsligheten och de straffades situation bör därför ställas i relation till andra politikområden, som arbetsmarknadspolitik, hälso- och sjukvård och socialpolitik (se Mathiesen 1988, s. 130).

Flera av de intervjuade har påtalat att de ser frihetsstraffet som en förvaring utan innehåll. Konkreta brister som nämnts är bl.a. begränsade möjligheter till studier och de föga meriterande jobb som de är satta att sköta på anstalterna (se även Skardhamar 2002). Det är också många som betonat vikten av bättre frigivningsförberedelser: ”...att ha ett jobb och en bostad när man blir fri löser inte allt, men det är en god bit på väg...”. Då meningsfullt innehåll saknas i verkställigheten innebär detta inte bara att den ursprungliga problematiken

konserveras utan ofta att problemen förvärras. I en sådan situation verkar frihetsstraffet snarare för än mot en ytterligare exkludering (Kyvsgaard 1989, s. 159). Undersökningen av fångars levnadsförhållanden har också visat att det finns ett samband mellan tidigare frihetsstraff och resursbrister.

En bild av dåliga levnadsförhållanden bland fångar är emellertid inte tillräcklig för en politik inriktad på att förbättra dessa, både potentiella kostnader för en sådan politik och att den skulle kunna uppfattas som en ”belöning” till dem som handlat orätt verkar troligen avskräckande. För att föra en sådan politik krävs antagligen att den visar sig vara effektiv i bemärkelsen att den ökar sannolikheten för att man upphör med brottsligt beteende. En socialpolitisk satsning på gruppen fångar kan då få legitimitet som en relevant metod för brottsbekämpning.¹⁵⁸ I ett välfärdsperspektiv gäller dock behovet av att tillföra resurser oberoende av orsaker till resursbrister och brottslighet.

Undersökningen av fångars levnadsförhållanden har visat på möjligheter men även begränsningar i att utgå från de nationella levnadsnivåundersökningarna. En klar begränsning ligger i frågornas räckvidd; det finns anledning att i större utsträckning se till de problem som är mer specifika för gruppen fångar, och då även uppmärksamma förhållandena under själva frihetsberövandet. Det senare understryks av att flera av de intervjuade varit frihetsberövade en stor del av sitt vuxna liv. Själva frihetsberövandet och förhållanden förknippade härmed kan därför sägas utgöra en väsentlig del av deras livssituation. Det är också många av de intervjuade som i sina kommentarer till intervjun påtalat att just situationen på anstalt borde ges större uppmärksamhet.

¹⁵⁸ I detta sammanhang är det värt att uppmärksamma en nyligen publicerad utvärdering av behandlingsprogram för unga frivårdsklienter (KrAmi) som visar att insatserna, med en inriktning på social träning och arbete, har resulterat i en förbättring av klienternas sociala situation. Men satsningen är också samhällsekonomiskt kostnadseffektiv – den ger ett bättre resultat då kostnader i form av bl.a. socialtjänst-, kriminalvårds-, och sjukvårdskostnader hålls nere samtidigt som klienternas sysselsättning ger intäkter (Nyström m.fl. 2002).

English Summary

The objective of this dissertation is to examine the living conditions of prison inmates on the basis of a resource perspective. The major research questions are as follows:

- How do prison inmates' living conditions and childhood situations compare with those of the rest of the population?
- How do living conditions differ between different groups of prison inmates?
- What is the significance of living conditions for recidivism in crime?

The original idea was to conduct a level-of-living survey among prison inmates. Since the end of the 1960s, several level-of-living surveys have been carried out on the population as a whole. These surveys are based on personal interviews with representative samples drawn from the adult population. Their objective is to describe people's standard of living and welfare levels on the basis of their concrete living conditions. The interviews therefore involve a series of questions concerning a number of areas central to people's welfare: education, employment, their financial situation, housing, health, social relations, political resources, leisure and security of life, limb and property. In addition, the interviews include questions relating to the respondents' childhood situation.

The surveys are based on a resource perspective, where the level of living is defined as "the individual's access to the resources, given existing conditions, to make conscious decisions and exercise control over their living conditions". People are regarded as purposive actors in a context where opportunities and life chances are determined by access to resources in the various areas of welfare, and the structural conditions affecting their use.

The study of prison inmates' living conditions employs the same approach as the Swedish level-of-living surveys of the welfare levels of the "normal population". By asking prison inmates the same questions as are included in the national level-of-living surveys, it becomes possible to make comparisons with the population as a whole. But the questions included in the national level-of-living surveys are primarily intended to provide a picture of the conditions experienced by a much wider category of citizens, the "normal population". It might therefore be problematical to make exclusive use of these more generally applicable questions when focusing on groups characterised by rather more

distinctive forms of vulnerability. It is not that the level-of-living surveys' questions on health, housing, finances and so forth lack relevance for the situation of more vulnerable groups, but rather that forms of vulnerability and problems that are not included in the level-of-living surveys are also likely to be of central importance to the conditions experienced by these groups. Additional questions have therefore been included in the interviews with prison inmates, covering areas such as drug and alcohol abuse and crime. Comparisons are also made between different groups of prison inmates. These comparisons provide a picture of risk factors relating to welfare problems and marginalisation within the prison population.

Another important factor is the question of the significance of living conditions for recidivism in crime. Earlier studies have shown that recidivism or desistance from crime varies by prior criminal record and age. The majority of the studies that have been conducted in Sweden are based exclusively on register data relating to sentencing decisions. There are therefore very few studies that have been able to focus on the significance of the social and economic situation of the individuals concerned. This study examines the significance of resources or legal opportunities by combining register data on earlier criminal activity with interview data on the inmates' living conditions.

Studying inmates' living conditions allows us to focus attention on the resource deficiencies and needs of a group of citizens that cannot be studied in the national level-of-living surveys. The survey thereby contributes to the provision of a more comprehensive picture of current living conditions in Swedish society. The living conditions of prison inmates are also a harsh fact that has to be taken into consideration in relation to explanations of crime and attempts at rehabilitation. The objective of this study – i.e. the examination of inmates' living conditions – has relevance not only in relation to criminological and crime policy issues, but also for questions of social policy. The study's relevance for criminology and crime policy has primarily to do with the question of the importance of living standards for serious and repetitive involvement in crime. Its relevance for social policy lies in using a welfare perspective to emphasise the importance of deficient living standards.

Data

The study population is comprised of a cross-section of prison inmates; i.e. persons sitting in Swedish prisons at a given time. A random sample of prison inmates was taken from each of the countries prisons during the spring of 1997. Of the persons included in the sample, 411 were interviewed. Of these 362 were men and 49 were women. Of the women, 24 were included as part of an over-sample. (The principle sample is thus comprised of 387 individuals). The numbers of interviewees represent approximately one in ten of the total number of male prison inmates and one in four female inmates. The attrition rate lies at 24 per cent, which corresponds to the attrition rate of the national level-of-living surveys.

The interviews were conducted during visits to the inmates, using a questionnaire with for the most part fixed response alternatives. The interview data were then supplemented with information from the prison and probation service register on earlier sentences within the prison and probation service, on crimes, lengths of sentence and recidivism leading to a new sentence within the prison and probation service. Data on such recidivism was restricted to a limited follow-up period of three years from the date of the interview. Comparisons with the general population are made using the national level-of-living surveys, standardised to take age and gender differences into account.

Results

Childhood and living conditions

The results of the study are organised into three main areas: childhood situation, living conditions and recidivism. The findings show that in relation to the rest of the population, there are considerable differences in all of the areas covered by the level-of-living surveys. Prison inmates have grown up in adverse home conditions to a significantly greater extent than others. Amongst other things, coming from broken and discordant homes, and having experienced financial difficulties and illnesses in the family are problems that were considerably more commonplace during the childhoods of the prison inmates. In addition, other problems, including crime and alcohol and drug abuse were common among the prison inmates as early as their teenage years. The majority of them (63 %) had also already been in contact with the police at that time as a result of their involvement in crime.

Adverse or problematical living conditions may be both the cause and the result of crime. Living conditions during childhood precede involvement in crime and imprisonment however. Crime, and society's response to this behaviour, may then be assumed to involve further restrictions on the opportunities and possibilities available to a given individual. Continuity in criminal involvement may then at least in part be ascribed to the fact that the legal opportunities available remain few, or may even have become fewer.

The differences between the prison inmates and the remainder of the population are also very substantial in relation to living conditions prior to the inmates' incarceration, as is exemplified below:

- Over half (54 %) of the inmates have very low levels of educational achievement, i.e. their education either finished at the end of obligatory schooling, or they have failed to graduate from educational or vocational training courses after this point. In a comparable 'normal' population standardised to take age and gender differences into account, this proportion lies at seventeen per cent. If we look instead at the proportions of those with better educational resources, we find four per cent of inmates who have undergone some form of post sixth-form education as against 29 per cent in the comparable population of non-inmates.
- One-third of the inmates reported work to be their principle source of income during the twelve months prior to incarceration. Approximately one quarter (27 %) had some form of employment during the month prior to their imprisonment. In the comparable population from the national surveys, the corresponding proportion is 70 per cent. Of those who had some form of employment, 61 per cent of inmates, as compared with 87 per cent of the comparison population, were employed on a permanent rather than a more temporary employment contract.
- During their last year prior to imprisonment, 42 per cent of the inmates had experienced problems keeping up with recurrent expenses for food, rent and bills etc. The corresponding proportion in the comparison population is 21 per cent. Further, one-fifth of the prison inmates reported having had to commit a crime at some point during the past twelve months in order to pay these recurrent expenses – a source of income that is not included as an option in the national level-of-living surveys.
- Three in ten inmates (29 %) had no home of their own (i.e. they had neither a rental contract nor owned a home prior to incarceration). In the comparison population, this proportion lies at four per cent.
- Prior to incarceration, over half of the inmates (55 %) were single and had no children. The comparison population proportion was one-third (35 %). The

proportion who were both single and had little contact with their close relations was approximately four times as high among the inmates than in the comparison population.

- Less than half of the inmates (44 %) voted at the last election. Eighty-five per cent of the comparison population did so.
- Twenty-three per cent of the inmates would be considered to have a high level of alcohol consumption, as compared with two per cent of the comparison population.
- Thirty-seven per cent of the inmates as against eleven per cent of the comparison population reported being troubled by some chronic illness or injury. Forty-nine per cent of the inmates compared with eight per cent of the comparison population have psychological health problems (as measured by an index primarily concerned with gauging levels of anxiety, worry, fear, depression and sleep problems).
- Thirty-nine per cent of the inmates and eight per cent of the comparison population had been exposed to threatening behaviour or violence over the course of the twelve months prior to interview. The differences in exposure of this kind are particularly substantial in relation to more serious forms of violence; one in eight inmates and less than one in one hundred of the comparison population had experienced violence that had caused injuries requiring medical attention during the last year.

Two of the welfare-related areas examined – health and exposure to crime – are not specifically related to the inmates’ situation prior to incarceration. For the inmates, both ill health and exposure to crime are linked to risk factors both outside and inside prison. For violent crime, the risk of victimisation is greater outside prison than during their time as inmates. Thus the inmates’ higher victimisation risk should not primarily be seen as resulting from factors associated with their incarceration, but rather from factors associated with their situation beyond the prison walls.

The various components of personal welfare – education, employment, financial situation, housing, health, political resources and levels of safety – tend to be related to one another. This is to say that those with deficient resources in one of these areas often experience deficiencies in other areas too, and those whose situation is favourable in relation to one area tend also to be well-off in other areas relating to personal welfare. This situation makes the aggregate differences between individuals and groups considerably more noticeable. The differences between prison inmates and the comparison population therefore become

particularly marked when deficiencies in resources and personal welfare problems in different areas are viewed in combination.

Indicators of problematic conditions were developed for each of the eight areas of personal welfare on the basis of the national level-of-living surveys. These were then added together. Prison inmates present an average of 2.5 problems by comparison with an average of 0.8 problems within the comparison population. Only nine per cent of inmates present no problems at all, whilst almost half (46 %) present three or more problems. In the comparison population, almost half (47 %) present no problems at all whereas only five per cent present more than two problems. In other words, the differences are considerable. The large proportion of inmates presenting problems in several different areas indicates that they occupy considerably more vulnerable social positions than can be seen when the various components of personal welfare are examined independently of one another.

It should be noted that comparisons of this kind are for the most part made using the general population as the 'standard'. The definitions of welfare problems that have been employed do not show the extent to which the problems presented in the different areas are of a more or less serious nature. And in the case of the inmates, the problems experienced tend to be towards the more serious end of this scale. Homelessness, for example, constitutes a highly relevant indicator of housing problems among the inmates, but is often not much use as an indicator of such problems in the general population. Similar examples could be provided in relation to the other areas of personal welfare problems. The relatively unsophisticated measures employed in each of the problem areas may lead to an underestimation of the differences between prison inmates and the general population, partly because more serious problems are not emphasised, partly because there are more differences than those actually measured in each of the areas examined. Limiting employment problems to an indicator of whether or not a person is long-term unemployed, for example, means that other essential differences between these groups are missed. Long-term unemployment is merely one of many possible measures of employment problems. A definition of such problems that also took into account job type, numbers in receipt of a disability pension and so forth would uncover even greater differences. There is thus a difference between resource and content. Having a job, home etc. is one thing, and the content of these resources – the type of job and home in question – is another. Prison inmates differ considerably from the general population in terms of both of these factors.

Conceptualisations of marginalisation usually involve reduced levels of opportunity and a reduction in the level of participation in contexts where one is expected to participate by prevailing norms. Social exclusion is a concept that lies quite close to that of marginalisation. Several definitions of these concepts include employment as a central element. The norm is to have an established position on the labour market. The Swedish social system further underlines the central role of employment through the social security system, which is organised around the assumption that people have jobs.

Another way of approaching the question of marginalisation is to look at the number of accumulated problems relating to personal welfare or resource deficiencies. Alongside employment, there are other resources – education, social relations, finances, health etc. – that are also of importance for the opportunities available to a given individual. Comparisons of both the frequency of individual welfare problems and accumulations of such problems show that there are considerable differences between prison inmates and the general population. From a level-of-living perspective, prison inmates appear to be a group of the welfare society's 'losers'. Low levels of participation and the absence of an established place on the labour market, together with other personal welfare problems mean that it is fair to describe prison inmates as a group as marginalised and/or socially excluded. In addition, there are other aspects of a person's living conditions not taken up in the level-of-living surveys among the general population. Forty-seven per cent of the inmates interviewed reported using drugs on a regular basis, for example, and 28 per cent reported having had a drug problem prior to incarceration.

When different groups of inmates are compared, the situation of female inmates appears to be particularly problematic. Substance abuse is more common among the women, and there is also a tendency towards a greater accumulation of personal welfare related problems. Further, and perhaps not surprisingly, inmates previously known to the police as a result of crime, those who have previously served terms in prison and those who have been regular drug abusers all present relatively unfavourable living conditions even by the standard of prison inmates.

Recidivism

The question of living conditions and recidivism in crime has been studied by means of comparing recidivism among prison inmates who present certain

welfare problems or resource deficiencies with recidivism among those inmates not presenting such problems. Variables measuring such factors as substance abuse, association with other criminals and static risk factors relating to prior criminal record and crime type were also included in the recidivism study.

Of those who were followed-up for between one and three years, 45 per cent have re-offended in a crime resulting in a new prison or probationary sentence. Thirty-eight per cent were sent back to prison within the course of the follow-up period. The frequency of recidivism is higher among those who had problems in relation to education, housing, employment and their financial situation prior to incarceration. The level of recidivism also varies with numbers of personal welfare problems – the higher the number of problems, the larger the proportion that reoffends.

Substance abuse is one of the factors that is not included in the level-of-living surveys, and on which there is thus no way of drawing comparisons with the general population. In previous research, such abuse has also been shown to be among the most important risk factors in relation to criminal recidivism. In this study too we find also a close relationship between drug abuse and crime. Eighty-seven per cent of those who report regular drug use had also been convicted of a drug offence at some point during the five years following the date of their most recent prison admittance prior to interview. Of those reporting regular drug use, 67 per cent went on to re-offend in a crime resulting in a further prison or probationary sentence. The corresponding figure for non-drug users was 24 per cent.

A closer analysis of risk factors relating to recidivism was conducted by means of logistic regression. The results show that prior criminal record, problems in the areas of education and employment, drug abuse and associating with other criminals all increase the risk for recidivism. Prior criminal record (as measured by the number of previous prison sentences) has a greater explanatory value independently of other factors, i.e. is a better predictor of recidivism, than a model including dynamic risk factors relating to the occurrence of various different forms of social problem. The difference is relatively small, however. At the same time, the dynamic risk factors contribute relatively little to the level of variance explained by a model that already includes prior criminal record as a predictor. But both drug abuse and the accumulation of several problems involve a considerably higher risk for recidivism. The correlation between prior criminal record and recidivism is strongest – highest level of explained variance – but

this should be understood in part against the background of the relatively strong correlation that exists between on the one hand prior involvement in crime and the occurrence of various problems relating to substance abuse, employment, housing etc. on the other.

Between an individual's debut in crime and recidivism leading to a new prison or probationary sentence, a selection process takes place on several levels. As a group, inmates differ from the general population *inter alia* in their experience of worse childhood and living conditions. Further, those inmates who re-offend tend to live under worse conditions than those who desist from crime. This process is interpreted from a perspective which regards an individual's access to resources as having a vital impact on their opportunities and chances in life.

Individual problems and structural factors

The conditioning influence of society at large has a profound effect on the level of opportunities available to an individual. The dissertation's final section focuses therefore on the link between individual problems and structural factors.

The initial years of the 1990s witnessed an economic crisis that was relatively major by Swedish standards, with rising unemployment and cutbacks in state welfare provision. Studies have shown that these increased levels of unemployment and the economic cutbacks led to worsening living conditions and an increase in the levels of inequality between different social groups. Groups that were already vulnerable were harder hit by the effects of the economic crisis than others. Thus there is good reason to expect the living conditions of prison inmates to have undergone a similar relative deterioration. This is made even more likely by the fact that inmates are a group that has a hard time making its needs heard and that is often given a low priority, something which becomes even more noticeable in times of economic distress. An increase in the distance between prison inmates and the remainder of the population is also to be expected in light of an increasing intolerance for persons regarded as deviant and an individualisation of the way social problems are viewed.

Unfortunately, there are no available data sources that are directly relevant to a description of the situation of persons sentenced to prison relative to the remainder of the population over time. Information is available however on the employment situation of those given a probationary sentence, i.e. primarily

persons given a conditional discharge or put on probation. By comparison with the general population, the fall in the proportion of probationers in work has been substantially greater in relative terms than that in the general population. At the beginning of the 1990s, 35 per cent of probationers were employed as compared with only 20 per cent in the year 2000. The corresponding proportions for the general population are 83 per cent at the beginning of the period and 74 per cent at the end. This comparison of employment levels within the general population and among those serving probationary sentences respectively provides support for the hypothesis of increasing levels of exclusion and an increase in the levels of inequality between persons convicted of crime and the remainder of the population.

A definitive answer to whether there has been an increase in the distance between those convicted of crime and the remainder of the population, as well as a possible increase in levels of exclusion is not possible however without a more detailed analysis employing identical, or at least rather more similar indicators of the labour market status of these two groups than those currently available. In addition, it would be greatly preferable to include data on several different areas related to personal welfare. In order to better understand and interpret possible trends would also require ensuring it was possible to control for changes in the selection of those sentenced for crime.

An emphasis on the importance of resources and available opportunities provides an alternative perspective to that of theories that look to personal characteristics or see crime primarily as a question of rational choice. One example of the first of these two alternatives is provided by Gottfredson and Hirschi's (1990) self-control theory of crime, where offences are regarded as impulsive, poorly planned acts that reflect an individual's low self control and lack of empathy for others. Examples of the latter alternative are provided by economic decision-making models, where crime is regarded as the result of a rational cost-benefit calculation. Here, increasing the cost of crime, or alternatively reducing the rewards of crime, are assumed to lead to a reduction in the propensity to engage in crime. Explanatory models of this latter kind tend for the most part to emphasise the importance of situational factors; the choice to commit or not to commit an offence is primarily dependant on a given situation and the temptations it contains. The focus is therefore directed at the crime and the situation of the crime and not at the offender (e.g. Clarke 1995). The resource perspective is similar to those criminological explanatory models that emphasis the importance of social capital (Hagan & McCarthy 1998; Sampson

& Laub 1993). These too include elements of rational action, but the focus is not on the crime and the surrounding situation themselves, but on the options available to the potential perpetrator and his or her ties to the surrounding society.

It is possible to apply the resource perspective employed by the level-of-living surveys to crime: even if people make the decision to act, and sometimes to engage in criminal acts, they do not do so under conditions they themselves have chosen. There are always opportunities to make certain choices, but the options available in situations where choices have to be made are restricted to a varying degree. This does not mean that criminal acts are justified or excused; choosing to act in a certain way involves responsibility, but the conditions under which this choice is made make such choices more comprehensible (Box 1987, p. 29; see also Braithwaite 1989, p. 9; Carlen 1988, p. 162f.; Findlay 1999, p. 115ff.).

The notion that the types of crime that lead to prison sentences are more likely to arise in association with marginalisation and social vulnerability than where conventional social ties are strong and available opportunities less restricted may appear self-evident. But a correlation between adverse living conditions and crime may be interpreted in a number of ways. Problems with work, finances, housing etc. may be seen as causing crime, but also as the result of a “lifestyle” that includes crime and drug abuse. Deficient resources may be understood both as a risk factor for criminality (in the form of deficient informal social control mechanisms or of strain) and as a result of crime and society’s response to crime (in terms of reduced opportunities or ties to a conventional lifestyle).

The question of the direction of causality between living conditions and crime is not a central issue in this context, however. Nor is the question of causality a central issue for the level-of-living surveys that focus on the population as a whole. Causal analysis and the question of correlations between various types of problem are of course an important aspect of the studies that have been conducted. The most important factor, however, is *whether* there are groups within the population clearly suffering from deficiencies in relation to the resources available to them. The question is then one of how policy can be altered so as to provide the individual with the resources that will enable him or her to “make conscious decisions and exercise control over their living conditions”. The study of other groups with adverse living conditions has been

dominated by the resource perspective and not by a causal perspective or the question of an individual's "responsibility" for his or her situation.

Measures aimed at rehabilitation may involve attempts to correct behaviours, but also the provision of alternatives – resources. The picture of prison inmates' living conditions presented in this dissertation clearly shows that there is a need for the provision of such resources. From a personal welfare perspective, there is a need to provide additional resources irrespective of the causes of welfare problems and crime.

Translated by David Shannon

Referenser

- Agnew, R. (1992). Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency. *Criminology*, vol. 30, s. 47-87.
- Ahlberg, J. & Dolmén, L. (1992). *Fängelsedomar 1975-1992*. Brå-PM 1992:5. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Ahlberg, K. (1984). *Vanebrottslighet och påföljdsval*. Stockholms universitet.
- Allardt, E. (1998). Det goda samhället: Välfärd, livsstil och medborgardygder. *Tidsskrift för velferdsforskning*, vol. 1, nr. 3, s. 123-133.
- Allison, P. D. (1999). *Multiple regression. A primer*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Andersson, G. (1982). *Säkerhet och osäkerhet i undersökningar*. Uppsala: Aoffset.
- Andersson, J. (1991). *Kriminella karriärer och påföljdsval*. Project Metropolitan, Research Report No. 17. Department of Sociology, University of Stockholm.
- Andersson, J. (1997). *Den utvidgade försöksverksamheten med intensivövervakning med elektronisk kontroll - resultat från det första halvåret*. Stencil. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Andra Chansen (2000). *Att leva i fängelse. En överlevnadshandbok för fångar*. Stockholm: Andra Chansen.
- Atkinson, T. (1998). Chapter One: Social Exclusion, Poverty and Unemployment. I: Atkinson, A. B. & Hills, J. (eds.). *Exclusion, Employment and Opportunity*. CASE paper 4. Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics.
- Bauman, Z. (1999). *Arbete, konsumtion och den nya fattigdomen*. Göteborg: Daidalos.
- Becker, G. (1968). Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, vol. 78, s. 189-217.
- Bergmark, Å. (1995). *Prioriteringar i socialtjänsten*. Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Bergman, L. & Wärneryd, B. (1982). *Om datainsamling i surveyundersökningar*. Statistiska centralbyrån. Stockholm: Liber.
- Bergström, U. & Sarnecki, J. (1996). Invandrarungdomar på särskilda ungdomshem i Stockholms län. I: Armelius, B-Å. m.fl. (red.). *Vård av ungdomar med sociala problem - en forskningsöversikt*, s.156-186. Falköping: SIS & Liber.
- Björklund, A. m.fl. (1989). *Social förändring och individuella livsförlopp. Forskningsprogram för levnadsnivåundersökningen 1991*. Institutet för social forskning, Stockholms universitet.
- Bondesson, U. (1974). *Fången i fångsamhället*. Malmö: P.A. Nordstedt & Söners förlag.
- Box, S. (1987). *Recession, Crime and Punishment*. London: MacMillan.
- Braithwaite, J. (1989). *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BRÅ (1998). *Kriminalstatistik 1997*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

- BRÅ (1999). *Intensivövervakning med elektronisk kontroll. En utvärdering av 1997 och 1998 års riksomfattande försöksverksamhet*. Brå rapport 1999:4. Stockholm: Fritzes.
- BRÅ (2000). *Stöld, våld och droger bland pojkar och flickor i årskurs nio*. Brå rapport 2000:17. Stockholm: Fritzes.
- BRÅ (2001). *Efter muck. Från anstalt till livet i frihet*. Brå rapport 2001:2. Stockholm: Fritzes.
- Burns, G. (1998). A Perspective on Policy and Practice in the Re-integration of Offenders. *European Journal on Criminal Policy and Research*, vol. 6, nr. 2, s. 171-183.
- Carlen, P. (1988). *Women, crime and poverty*. Milton Keynes: Open University Press.
- Christie, N. (1975a). *Hvor tett et samfunn?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, N. (1975b). *Hvor tett et samfunn? Tabeller mm*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Chylicki, P. (1992). *Att upphöra med brott. Vägar ut ur den kriminella karriären*. Lund University Press.
- Clarke, R. V. (1995). Opportunity-Reducing Crime Prevention Strategies and the Role of Motivation. I: Wikström, P. O., Clarke, R. V. & McCord, J. (eds.). *Integrating Crime Prevention Strategies: Propensity and Opportunity*. Brå rapport 1995:5. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Cloward, R.A. & Ohlin, L.E. (1960). *Delinquency and Opportunity. A Theory of Delinquent Gangs*. New York: The Free Press.
- Cohen, S. (1996). Crime and Politics: Spot the Difference. *British Journal of Sociology*, vol. 47, nr. 1, s. 1-21.
- Coleman, J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, vol. 94, s. 95-120.
- Crutchfield, R. & Pitchford, S. R. (1997). Work and Crime: The Effects of Labor Stratification. *Social Forces*, vol. 76, s. 93-118.
- Dahlquist, U. (2000). *Veckans brott*. Vårdsskildringsrådet, skrift nr. 24. Stockholm: Regeringskansliet.
- DeRosia, V. R. (1998). *Living inside prison walls. Adjustment behavior*. Westport, Connecticut: Praeger.
- Dodd, T. & Hunter, P. (1992). *The National Prison Survey 1991*. London: HMSO.
- Edgren-Schori, M. (2000). *Social exclusion. En kunskapsöversikt och begreppsanalys*. Rapport i socialt arbete nr. 98. Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Ekbom, T., Engström, G. & Göransson, B. (1995). *Människan, brottet, följderna. Kriminalitet och kriminalvård i Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Erikson, R. (1984). Uppväxtvillkor under 1900-talet. I: Erikson, R. & Åberg, R. (red.). *Välfärd i förändring. Levnadsvillkor i Sverige 1968-1981*, s. 334-349. Arlöv: Prisma.
- Erikson, R. (1991). *Den svenska levnadsvillkorforskningen*. Särtrycksserie nr. 308. Institutet för social forskning, Stockholms universitet.
- Erikson, R. & Tåhlin, M. (1984). Samgång mellan välfärdsproblem. I: Erikson, R. & Åberg, R. (red.). *Välfärd i förändring. Levnadsvillkor i Sverige 1968-1981*. Arlöv: Prisma.

- Erikson, R. & Åberg, R. (1984). Välfärdens innehåll och fördelning. I: Erikson, R. & Åberg, R. (red.). *Välfärd i förändring. Levnadsvillkor i Sverige 1968-1981*, s.13-26. Arlöv: Prisma.
- Erlingsson, G. (2001). Globaliseringen, välfärdsstaten och demokratins förutsättningar. I: Jönsson, C., Jerneck, M. & Stenelo, L-G. (red.). *Politik i globaliseringens tid*. Lund: Studentlitteratur.
- Estrada, F. (1999). *Ungdomsbrottslighet som samhällsproblem*. Avhandlingsserie nr. 3. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Estrada, F. (2001). Juvenile Violence as a Social Problem. *British Journal of Criminology*, vol. 41, s. 639-655.
- Estrada, F. & Nilsson, A. (2001). Brottslighet som välfärdsproblem – Utsatthet för brott och oro för brott 1988-1999. I: Bergmark, Å. (red.). *Ofärd i välfärden*. Kommittén välfärdsbokslut, SOU 2001:54. Stockholm: Fritzes.
- Farnworth, M. & Leiber, M. (1989). Strain Theory Revisited: Economic Goals, Educational Means, and Delinquency. *American Sociological Review*, vol. 54, s. 263-274.
- Field, A. (2000). *Discovering Statistics. Using SPSS for Windows*. London: Sage.
- Findlay, M. (1999). *The Globalisation of Crime*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flyghed, J. & Stenberg, S-Å. (1993). *Vräkt i laga ordning*. Stockholm: Konsumentverket.
- Foucault, M. (1987) [1974]: *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv förlag.
- Fridhov, I-M. (1991). *Alt som for? Om norske fangers sosiale- og skolebakgrunn*. Oslo: Justisdepartementet.
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (1993). *Ett förlorat eller förlovat årtionde? Välfärdsutvecklingen mellan 1981 och 1991*. Stockholm: Institutet för social forskning.
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (red.) (1994). *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs.
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (2000). *Välfärd, ofärd och ojämlikhet*. Kommittén välfärdsbokslut, SOU 2000:41. Stockholm: Fritzes.
- Garland, D. (1996). The Limits of the Sovereign State. *British Journal of Criminology*, vol. 36, s. 445-471.
- Garland, D. (2001). *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Gendreau, P., Little, T. & Goggin, C. (1996). A meta analysis of the predictors of adult offender recidivism: What works! *Criminology*, vol. 34, nr. 4, s. 575-607.
- Germani, G. (1980). *Marginality*. New Brunswick: Transaction Books.
- Giallombardo, R. (1966). Interviewing in the Prison Community. *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, vol. 57, nr. 3, s. 318-324.
- Gottfredson, M. & Hirschi, T. (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford: Stanford University Press.
- le Grand, C., Szulkin, R. & Tåhlin, M. (2001). Har jobben blivit bättre? En analys av arbetsinnehållet under tre decennier. I: *SOU 2001:53. Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde*. Kommittén välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.

- Green, A. (1996). *Från fem år till livstid. Del 2. En intervjustudie med långtidsdömda fångar*. KVS rapport 1996:2. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Grosin, L. & Norman, J. (1974). *Att leva på samhällets botten. Rapport om de yngre hemlösa männens livssituation*. Lund: Studentlitteratur.
- Gustavsson, J. & Rehme, C. (1999). *Återfall och långtidsdömda*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Gähler, M. (1994). Svensk familjeupplösning och några av dess konsekvenser. I: Fritzell, J. & Lundberg, O. (red.). *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*, s. 59-86. Stockholm: Brombergs.
- Gähler, M. (1998). *Life After Divorce*. Institutet för Social Forskning, Stockholms universitet.
- Gähler, M. (2001). Bara en mor – ensamstående mödrars ekonomiska levnadsvillkor i 1990-talets Sverige. I: Bergmark, Å. (red.). *Ofärd i välfärden*. SOU 2001:54. Kommittén välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Hagan, J. (1996). The Class and Crime Controversy. I: Hagan, J., Gillis, A. R. & Brownfield, D.: *Criminological Controversies a Methodological Primer*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Hagan, J. & McCarthy, B. (1998) [1997]. *Mean Streets. Youth Crime and Homelessness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halleröd, B. (1997). Forskning om fattigdom, relativ deprivation och social exkludering – begrepp och metoder. I: Vogel, J. & Häll, L (red.). *Välfärd och ojämlikhet i 20 års perspektiv 1975-1995*. Levnadsförhållanden, rapport nr. 91, s. 9-21. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Hauge, R. (1963). Litteraturanmälan av Moglestue, M. (1962). Kriminalitet og sosial bakgrunn. Samfunnsokonomiske studier nr. 11. Oslo: Statistisk Sentralbyrå. I: *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*, årgång 51, nr. 1: s. 159-170.
- Hauge, R. (2001). *Kriminalitetens årsaker. Utsnitt av kriminologins historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Helander, E. (1974). Sjuklighet, försörjning och arbetsmarknadsproblem hos kriminella. I: Daun, Å. & Åhs, S. (red.). *Samhällsförändringar och brottslighet*. Stockholm: Tiden Förlag – Folksam.
- Herrnstein, R. & Murray, C. (1994). *The Bell Curve*. New York: The Free Press.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- von Hofer, H. (1985). *Brott och straff i Sverige. Historisk kriminalstatistik 1750-1984*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- von Hofer, H. (1993). *Fängelset. Uppkomst, avskräckning, inkapacitering. Tre kriminologiska studier*. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- von Hofer, H., Sarnecki, J. & Tham, H. (1996). Invandrarna och brottsligheten. I: *Att möta det mångkulturella – Socialtjänsten och invandrarna*, s. 76-93. Stockholm: Socialvetenskapliga forskningsrådet m.fl.
- von Hofer, H. & Thorsson, U. (1991). *Återfall i brott 1973-1985: en översikt*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.

- Hustad, A-E. (1996). *Forbrutt liv. En intervjuundersökelse med 15 utenlandske fanger*. Institutt for Kriminologi, Universitetet i Oslo.
- Häll, L. (1997). Invandrarnas levnadsförhållanden. I: Vogel, J. & Häll, L. (red.). *Välfärd och ojämlikhet i 20 års perspektiv 1975-1995*. Levnadsförhållanden, rapport nr. 91, s. 9-21. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Jamrozik, A. & Nocella, L. (1998). *The Sociology of Social Problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Janson, C-G. (1982). *Delinquency among Metropolitan Boys*. Project Metropolitan, Research Report No. 17. Department of Sociology, University of Stockholm.
- Johansson, S. (1979). *Mot en teori för social rapportering*. Institutet för social forskning, Stockholms universitet.
- Jones, D. A. (1976). *The Health Risks of Imprisonment*. Lexington: Lexington Books.
- Jonsson, J. (2001). Barns sociala demografi, familjeförhållanden och sociala resurser. I: *SOU 2001:55. Barns och ungdomars välfärd*. Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Jonsson, J., Österberg, V. & Brolin Låftman, S. (2001). Att studera de yngres välfärd: en inledande beskrivning av levnadsnivåperspektivet och barn-LNU. I: *SOU 2001:55. Barns och ungdomars välfärd*. Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Joukamaa, M. (1991). *Soumalaisten vankien terveys*. English summary: The Health of Finnish Prisoners. Kansanterveystieteen julkaisuja M 107/91. Turku.
- Juby, H. & Farrington, D. (2001). Disentangling the Link Between Disrupted Families and Delinquency. *British Journal of Criminology*, vol. 41, s. 22-40.
- Koch, I. (1983). Kvinder i faengsel. I: Hoigård, C. & Snare, A. (red.). *Kvindens skyld*. Oslo: Pax Forlag.
- Kornhauser, R. R. (1978). *Social Sources of Delinquency*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kriminalvårdsverket (1970). *Kriminalvården 1969 (SOS)*. Stockholm: Kriminalvårdsverket.
- KvaL. *Lag (1974:203) om kriminalvård i anstalt*.
- KVS (1997). *Verksamhetsstatistik. Händelser under och situationen den 1 mars 1997*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (1993). *Anstaltsutnyttjande och differentiering*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (1994). *Kriminalvårdens anstaltsklienter - utvecklingsperspektiv och nuläge*. KVS rapport 1994:1. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (1998a). *Kriminalvårdens officiella statistik 1997*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (1998b). *Kriminalvården och klienterna. En framtids- och omvärdsanalys om klientutvecklingen och klientsammansättningen i kriminalvården*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (1998c). *Kriminalvårdens budgetunderlag för budgetåret 1999*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.

- KVS (1998d). *Orsaker till våld och hot mellan intagna. Rapporten för översyn av risk-, skydds-, och säkerhetsarbete vid kriminalvårdsanstalterna Hall, Kumla och Tidaholm.* Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (1998e). *Kriminalvårdens redovisning om drogsituationen 1997.* Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (1999a). *Åter avsändaren. Om återfall och återfallsproblematik i kriminalvården.* Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (1999b). *Med sikte på framtiden. En debattskrift om framtidens kriminalvård.* Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (2000a). *Långtidsdömdas utevistelser. 1999 års permissionsutredning. Analys och förslag.* Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (2000b). *Kriminalvårdens redovisning av återfall. Uppföljningsperiod 1994-1999.* Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (2001). *Kriminalvårdens officiella statistik 2000.* Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Kyvsgaard, B. (1989). *...Og faengslet tar de sidste. Om kriminalitet, straf og levevilkår.* Köpenhamn: Jurist og økonomiforbundets forlag.
- Kyvsgaard, B. (1995). Den samhälleliga polariseringen och oskadliggörandet av lagöverträdare. I: Victor, D. (red.). *Varning för straff.* Stockholm: Nordstedts.
- Kyvsgaard, B. (1999). Motsättningarnas kriminalpolitik. Pendling mellan defensiv och offensiv modell. I: BRÅ: *8 reflektioner om kriminalpolitik.* Stockholm: Fritzes.
- Lambert, E. Y. & Wiebel, W. (1990). *The Collection and Interpretation of Data from Hidden Populations.* Research monograph series 98. Institute on Drug Abuse, U.S. Department of health and human services.
- Lappi-Seppälä, T. (2000). The Fall of the Finnish Prison Population. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, vol. 1, nr. 1, s. 27-40.
- Laub, J., Nagin, D. S. & Sampson, R. J. (1998). Trajectories of Change in Criminal Offending: Good Marriages and the Desistance Process. *American Sociological Review*, vol. 63, s. 225-238.
- Lee, R. M. (1993). *Doing Research on Sensitive Topics.* London: Sage.
- Lenke, L. (1990). *Alcohol and Criminal Violence - Time Series in a Comparative Perspective.* Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Liebling, A. (1999). Doing research in prison. Breaking the silence? *Theoretical Criminology*, vol. 3, nr. 2, s. 147-173.
- Lilly, R., Cullen, F. & Ball, R. (1995). *Criminological Theory. Context and Consequences.* Thousand Oaks: Sage.
- Lindgren, S-Å. (1998). *Om brott och straff. Från sociologins klassiker till modern kriminologi.* Lund: Studentlitteratur.
- Lundberg, O. (1990). *Den ojämlika ohälsan.* Institutet för social forskning, Stockholms universitet.

- Marklund, S. & Svallfors, S. (1987). *Dual Welfare. Segmentation and Work Enforcement in the Swedish Welfare*. Research report No. 84. Department of Sociology, Umeå University.
- Marquart, J. W., Merianos, D. E., Hebert, J. & Carroll, L. (1997). Health Condition and Prisoners: A Review of Research and Emerging Areas of Inquiry. *Prison Journal*, vol. 77, nr. 2, s. 184-209.
- Martin, C. (2000). Doing Research in a Prison Setting. I: Jupp, V., Davies, P. & Francis, P. (eds.). *Doing Criminological Research*. London: Sage.
- Mathiesen, T. (1987). *Kan fängelset försvaras?* Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Matsueda, R. L., Piliavin, I., Gartner, R. & Polakowski, M. (1992). The Prestige of Criminal and Conventional Occupations: A Subcultural Model of Criminal Activity. *American Sociological Review*, vol. 57, s. 752-770.
- May, C. (1999). *Explaining Reconviction Following a Community Sentence*. Home Office Research Study 192. London: Home Office.
- Melossi, D. (2000). Changing Representations of the Criminal. *British Journal of Criminology*, vol. 40, s. 296-320.
- Menard, S. (1995). *Applied Logistic Regression Analysis*. Sage University paper series: Quantitative Applications in the Social Sciences, 07-106. Thousand Oaks: Sage.
- Merton, R. K. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, vol. 3, s. 672-682.
- Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Mills, M. & Morris, N. (1974). Prisoners as Laboratory Animals. *Society*, vol. 11, nr. 5, s. 60-66.
- Morgan, R. (1997). Imprisonment: Current Concerns and a Brief History Since 1945. I: *The Oxford Handbook of Criminology*. Second edition. Oxford: Oxford University Press.
- Nilsson, A. (1994). *Injektionsmissbruk och kriminalitet*. Stencil. Kriminologiska institutionen, Stockholm universitet.
- Nilsson, A. (1998). *Fångars levnadsförhållanden. Delrapport 1*. Stencil. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Nilsson, A. (2000). Gå direkt till fängelset utan att passera Gå. Välfärdsproblem bland fångar. *Nordisk tidsskrift för kriminalvetenskap*, årgång 87, nr. 4, s. 289-301.
- Nilsson, A. (2001). Begränsade möjligheter eller bristande kontroll? Uppväxtförhållanden och frihetsstraff. I: Estrada, F. & Flyghed, J. (red.). *Den svenska ungdomsbrottsligheten*. Lund: Studentlitteratur.
- Nilsson, A. & Tham, H. (1999). *Fångars levnadsförhållanden. Resultat från en levnadsnivåundersökning*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Nilsson, R. (1999). *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*. Lund: Lund University Press.
- O'Donnel, I. & Edgar, K. (1998). Routine Victimisation in Prisons. *The Howard Journal*, vol. 37, nr. 3, s. 266-279.

- Passas, N. (1995). Continuities in the Anomie Tradition. I: Adler, F. & Laufer, W. (eds.). *The Legacy of Anomie Theory*. Advances in Criminological Theory, vol. 6. London: Transaction Publishers.
- Persson, L. (1997). Utbildningsnivå och studiedeltagande. I: SCB: *Välfärd och ojämlikhet i 20 års perspektiv 1975-1995*. Levnadsförhållanden, rapport nr. 91. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Pollack, E. (2001). *En studie i medier och brott*. Institutionen för journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet.
- Regeringens proposition 2000/01:76: *Från anstalt till frihet*.
- Regeringens proposition 2000/01:126: *Behandling av personuppgifter inom kriminalvården*.
- Reiner, R., Livingstone, S. & Allen, J. (2001). Casino culture: media and crime in a winner-loser society. I: Stenson, K. & Sullivan, R. (eds.). *Crime, Risk and Justice*. Devon: Willan Publishing.
- Richards, M., McWilliams, B., Batten, N., Cameron, C. & Cutler, J. (1995). Foreign Nationals in English Prisons: II. Some Policy Issues. *The Howard Journal of Criminal Justice*, vol. 34, s. 195-208.
- Riksskatteverket (1996). *Avisering av folkbokföringsuppgifter. Allmän beskrivning*. Solna: Riksskatteverket.
- Ring, J. (1999). *Hem och skola, kamrater och brott*. Avhandlingsserie nr. 2. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Room, G. (ed.) (1995). *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: Policy Press.
- Roth, N. (2001). *Gärningsmän som brottsoffer. En studie av fängelsestraffades utsatthet för brott*. C-uppsats i kriminologi. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- RRV (1999). *Effektiva kriminalvård. En hinderanalys*. RRV 1999:27. Stockholm: Riksrevisionsverket.
- Rönneling, A. & Tham, H. (1999). Social Exclusion in Sweden – poverty, inequality and marginalisation. I: Steinert, H. (ed.). *Social Exclusion as a Multidimensional Process*. Vienna: Institut für Rechts- und Kriminalsoziologie.
- Sampson, R. & Laub, J. (1993). *Crime in the Making. Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Samuelsson, S., Gustavsson, B., Herkner, B. & Lundberg, I. (2000). Is the frequency of dyslexic problems among prison inmates higher than in a normal population? *Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal*, 13, s. 297-312.
- Samuelsson, S., Herkner, B. & Lundberg, I. (2001). Reading and writing difficulties among prison inmates: A matter of experiential factors rather than dyslexic problems. Under publicering i *Scientific Studies on Reading*.
- Sandberg, B. (2000). Likhhet inför lagen? Om fri- och rättigheter vid ekonomisk brottslighet och narkotika. I: Flyghed, J. (red). *Brottsbekämpning – mellan effektivitet och integritet*. Lund: Studentlitteratur.

- Sarnecki, J. (1985). *Predicting Social Maladjustment*. The National Council for Crime Prevention. Report no. 17. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Sarnecki, J. (1989). Self reported and recorded data on drug abuse and delinquency on 287 men in Stockholm. I: Klein, M. W. (ed.). *Cross-National Research in Self Reported Crime and Delinquency*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Sarnecki, J. (1996). Problemprofiler hos ungdomar inskrivna på särskilda ungdomshem i Stockholms län åren 1990-1994. I: Armelius, B-Å. (red.). *Vård av ungdomar med sociala problem - en forskningsöversikt*, s. 111-155. Falköping: SIS & Liber.
- SCB (1989). *Rättstatistisk Årsbok 1989*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1993). *Rättstatistisk Årsbok 1993*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1995a). *Offrer för vålds- och egendomsbrott 1978-1993*. Levnadsförhållanden, rapport nr. 98, Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1995b) [1982]: *Socioekonomisk indelning (SEI)*. Meddelanden i samordningsfrågor 1982:4. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1996). *Svensk utbildningsnomenklatur, del 1, systematisk version*. Meddelanden i samordningsfrågor 1996:1. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1997). *Välfärd och ojämlikhet i 20 års perspektiv 1975-1995*. Levnadsförhållanden, rapport nr. 91. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (2002). Arbetskraftsundersökningar (AKU). Statistiska centralbyrån.
[<http://www.scb.se/arbetsmarknad/aku/aku.asp>, 2002-03-21]
- Simon, F. H. (1999). *Prisoners Work and Vocational Training*. London: Routledge.
- Simon, J. (2000). The "Society of Captives" in the Era of Hyper-Incarceration. *Theoretical Criminology*, vol. 4, s. 285-308.
- Skardhamar, T. (2002). *Levekår og livssituasjon blant innsatte i norske fengsler*. Hovedfagsoppgave i kriminologi. Institutt for kriminologi og rettsosiologi, Universitetet i Oslo.
- Socialstyrelsen (1986). *Klassifikation av sjukdomar 1987. Systematisk förteckning*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Socialstyrelsen (1988). *Klassifikation av sjukdomar 1987. Alfabetisk förteckning*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Socialstyrelsen (1997). *Social rapport 1997*. SoS rapport 1997:14. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2001). *Social rapport 2001*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Somander, L. (1991). *Psykiskt störda fångar i lokalanstalt*. KVS rapport 1991:2. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- SOU 1970:34: *Svenska folkets inkomster. Betänkande: del 1*. Låginkomstutredningen. Stockholm: Inrikesdepartementet.
- SOU 1971:74: *Kriminalvård i anstalt*. Justitiedepartementet. Stockholm: Esselte.
- SOU 1993:76: *Verkställighet av fängelsestraff*. Huvudbetänkande av Fängelseutredningen. Lund/Stockholm: Fritzes.

- SOU 1994:5: *Kriminalvård och psykiatri*. Slutbetänkande av Fängelseutredningen. Lund/Stockholm: Fritzes.
- SOU 2001:1: *En uthållig demokrati! Politik för folkstyrelse på 2000-talet*. Demokratiutredningens betänkande. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2001:79: *Välfärdsbokslut för 1990-talet*. Slutbetänkande/ Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Stattin, H., Romelsjö, A. & Stenbacka, M. (1997). Personal Resources as Modifiers of the Risk for Future Criminality. *British Journal of Criminology*, vol. 37, nr. 2, s. 198-222.
- Sutherland, E. (1939). *Principles of Criminology*. Philadelphia: Lippincott.
- Svedberg, L. (1995). *Marginalitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Svedberg, L. (1997). *Marginella positioner. Kritisk diskussion om begrepp, teori och empiri*. EpC rapport 1997:5. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Svensson, D. (2000). *Levnadsförhållanden bland vårdade narkomaner 1987-1994*. Maxprojektet, delrapport 2. Stockholm: CAN.
- SvD (930305). Svenska Dagbladet: *Brottslingarna sätter normerna*.
- Sykes, G. M. (1958). *The Society of Captives. A study of a Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, I. (1999). Limits of Market Society: European Perspectives. I: Steinert, H. (ed.). *Politics against Social Exclusion*. Vienna: CASE Project Paper #1.
- Tham, H. (1979). *Brottslighet och levnadsnivå*. Stockholm: Liber.
- Tham, H. (1984). Hur skall välfärd mätas? *Socialt arbete*, nr. 10.
- Tham, H. (1994). Ökar marginaliseringen i Sverige? I: Fritzell, J. & Lundberg, O. (red.). *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs.
- Tham, H. (1995). Från behandling till straffvärde - Kriminalpolitik i en förändrad välfärdsstat. I: Victor, D. (red.). *Varning för straff*. Stockholm: Nordstedts.
- Tham, H. (2001). Tidiga ingripanden som kriminalpolitisk strategi. I: Estrada, F. & Flyghed, J. (red.). *Den svenska ungdomsbrottsligheten*. Lund: Studentlitteratur.
- Thörn, C. (2000). Utan hem – utanför samhället? I: Runquist, W. & Swärd, H. (red.). *Hemlöshet. En antologi om olika perspektiv och förklaringsmodeller*. Stockholm: Carlssons.
- Titmuss, R. A. (1958). *Essays on the Welfare State*. London: Unwin Brothers.
- Trost, J. (1994). *Enkätboken*. Lund: Studentlitteratur.
- Trygged, S. (1996). *Arbetslös och medellös*. Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Törnqvist, K-E. (1966). *Svåra återfallsförbrytare. En rättspsykiatrisk och kriminologisk undersökning*. Norstedts: Stockholm.
- Uggen, C. (1999). Ex-Offenders and the Conformist Alternative: A Job Quality Model of Work and Crime. *Social Problems*, vol. 46, s. 127-51.
- Uggen, C. & Pilavin, I. (1998). Assymetrical Causation and Criminal Desistance. *Journal of Criminal law and Criminology*, vol. 88, nr. 4, s. 1399-1423.

- Utterström, S. (1998). *Om livstidsstraffet*. Examensarbete vid Juridiska fakulteten, Stockholms universitet.
- Walker, N. (1987). The Unintended Effects of Long-Term Imprisonment. I Bottoms, A. & Light, R. (eds.). *Problems of Long-Term Imprisonment*. Ashgate Publishing Ltd.
- Walsh, A. (1990). *Statistics for the Social Sciences*. New York: Harper Row.
- Vedeler, G-H. (1993) [1973]: Frihetsstraffens innhold - betraktninger om fangers rettigheter og fengslets forpliktelser. I: Mathiesen, T. & Heli, A. (red.). *Murer og mennsker*. Oslo: Pax forlag.
- Vegheim, B. (1994). *Det uforutsigbare systemet og det sårbare felleskapet. Rapport om kvinnelige fangers opplevelse av fengselsstraff*. Institutt for Kriminologi, Universitetet i Oslo.
- Weitekamp, E., Kerner, H-J., Stelly, W. & Thomas, J. (2000). Desistance from Crime: Life History, Turning Points and Implications for Theory Construction in Criminology. I: Karstedt, S. & Bussman, K-D. (eds.). *Social Dynamics of Crime and Control*. Oxford: Hart Publishing.
- Wellholm, I. (1998). *Utvecklingen av fångars rättigheter. En studie av kriminalvårdslagens förändring 1974-1996*. C-uppsats. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- West, W. & Farrington, D. (1977). *The Delinquent Way of Life*. London: Heinemann.
- Westfelt, L. (2001). *Brott och straff i Sverige och Europa*. Avhandlingsserie nr. 5. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Wexler, S. (1990). Ethical Obligations and Social Research. I: Kempf, K. L. (ed.). *Measurement Issues in Criminology*, s. 78-107. New York: Springer-Verlag.
- Wikström, P-O. (1985). *Everyday Violence in Contemporary Sweden*. The National Council for Crime Prevention. Report No. 15. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Wikström, P-O. (1987). *Patterns of Crime in a Birth Cohort. Age, Sex and Social Class Differences*. Project Metropolitan, Research Report No. 24. Department of Sociology, University of Stockholm.
- Vogel, J. (1997). Ekonomiska problem. I: SCB: *Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975-1995*. Levnadsförhållanden, rapport 91. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Vogel, J. & Häll, L. (1997). Välfärds mätning och social rapportering. I: *Välfärd och ojämlikhet i 20 års perspektiv 1975-1995*. Levnadsförhållanden, rapport 91, s. 9-21. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Wright, K. (1993). Alcohol use by prisoners. *Alcohol Health & Research World*, vol. 17, nr. 2, s. 167-162.
- Wright, R. & Bennet, T. (1990). Exploring the Offender's Perspective: Observing and Interviewing Criminals. I: Kempf, K.L. (ed.). *Measurement Issues in Criminology*, s.138-151. New York: Springer-Verlag.
- Young, I-M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Young, J. (1999). *The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. London: Sage.

- Åberg, R. & Nordenmark, M. (2000). Arbetslöshet och levnadsvillkor under 1990-talets krisår. I: Fritzell, J. (red.). *Välfärdens förutsättningar. Arbetsmarknad, demografi och segregation*. Kommittén välfärdsbokslut, SOU 2000:37. Stockholm: Fritzes.
- Åkerström, M. (1983). *Crooks and Squares. Lifestyles of Thieves and Addicts in Comparison to Conventional People*. Lund: Studentlitteratur.
- Åkerström, M. (1985). *Våld och hot bland intagna i kriminalvårdsanstalt*. KVS rapport 1985:2. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Österberg, V. (1994). Barns levnadsvillkor. I: Fritzell, J. & Lundberg, O. (red.). *Vardagens villkor*. Stockholm: Brombergs.

Bilaga 1: Tabeller

Tabell 1. Antal uppväxtproblem. Fångar, jämförelsepopulation standardiserad för födelseår och kön samt befolkningen 18-76 år (LNU 91). Frekvens och kolumnprocent. Se diagram 5.1.

Antal problem	Fångar	Jämförelsepop.	Befolkningen
0	94 24,3 %	2719 64,5 %	3154 59,5 %
1	111 28,7 %	987 23,4 %	1389 26,2 %
2	111 28,7 %	366 8,7 %	526 10,6 %
3 eller fler	71 18,3 %	144 3,4 %	200 3,8 %
n	387	4216	5305

Tabell 2. Antal problem på olika levnadsnivåkomponenter. Fångar, jämförelsepopulation standardiserad för ålder och kön samt befolkningen 18-74 år (ULF 96). Frekvens och kolumnprocent. Se diagram 7.1.

Antal problem	Fångar	Jämförelsepop.	Befolkningen
0	34 8,8 %	2199 46,9 %	2201 42,1 %
1	72 18,7 %	1608 34,3 %	1821 34,8 %
2	98 25,4 %	648 13,8 %	852 16,3 %
3	72 18,7 %	174 3,7 %	287 5,5 %
4	74 19,2 %	45 1,0 %	60 1,1 %
5	26 6,7 %	10 0,2 %	11 0,2 %
7	4 1,0 %		
n	386	4684	5232

Tabell 3. Antal problem bland män och kvinnor utifrån problemindikatorer skapade för jämförelser mellan grupper av fångar. Samtliga intervjuade fångar (inklusive överurval). Frekvens och kolumnprocent. Se diagram 7.2.

Antal problem	Män	Kvinnor	Totalt
0	59 16,3 %	4 8,2 %	63 15,3 %
1	67 18,5 %	8 16,3 %	75 18,2 %
2	97 26,8 %	7 14,3 %	104 25,3 %
3	79 21,8 %	16 32,7 %	95 23,1 %
4	41 11,3 %	12 24,5 %	53 12,9 %
5	19 5,2 %	2 4,1 %	21 5,1 %
n	362	49	411

Chi-2 = 12,75, df=5, p<0.05

Tabell 4. Andelen (procent) som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd bland kvinnor med respektive utan olika välfärdsproblem. Fångar intervjuade 1997 och frigivna före år 2000. n=42.

	Andel med återfall bland dem med problem	Andel med återfall bland dem utan problem	Signifikans (chi-2 test)
Utbildning	47 (14/30)	17 (2/12)	(*)
Sysselsättning	44 (14/32)	20 (2/10)	Ej sign.
Ekonomi	40 (12/30)	33 (4/12)	Ej sign.
Boende	53 (9/17)	28 (7/25)	(*)
Sociala familjerelationer	67 (4/6)	33 (12/36)	Ej sign.
Hälsa	45 (9/20)	32 (7/22)	Ej sign.
Utsatthet för våld	36 (4/11)	39 (12/31)	Ej sign.

(*) = p<0.10

Tabell 5. Andelen (procent) som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd bland män med respektive utan olika välfärdsproblem. Fångar intervjuade 1997 och frigivna före år 2000. n=303.

	Andel med återfall bland dem med problem	Andel med återfall bland dem utan problem	Signifikans (chi-2 test)
Utbildning	55 (91/166)	35 (48/136)	***
Sysselsättning	57 (98/173)	31 (41/130)	***
Ekonomi	51 (95/186)	38 (44/117)	*
Boende	58 (53/92)	41 (86/211)	**
Sociala familjerelationer	49 (19/39)	46 (120/264)	Ej sign.
Hälsa	42 (45/107)	48 (94/196)	Ej sign.
Utsatthet för våld	52 (44/85)	44 (95/218)	Ej sign.

*** = $p < 0.001$, ** = $p < 0.01$, * = $p < 0.05$

Tabell 6. Andelen (procent) återfall med ny kriminalvårdsverkställighet respektive fängelse bland män och kvinnor efter tidigare anstaltsverkställighet. Frekvens i parantes. Fångar intervjuade 1997 och frigivna före år 2000.

	Återfall	Återfall fängelse	n
Män utan tidigare anstaltsverkställighet	24 (38)	20 (32)	159
Män med tidigare anstaltsverkställighet	67 (103)	58 (89)	154
Kvinnor utan tidigare anstaltsverkställighet (inklusive överurval)	13 (4)	7 (2)	30
Kvinnor med tidigare anstaltsverkställighet (inklusive överurval)	71 (12)	53 (9)	17

**Tabell 7. Sociala förhållanden vid tiden för brottet. Tvärsnittundersökningen 1969.¹⁵⁹
Absoluta tal (totalprocent). n=4720.***

<i>Sociala förhållanden</i>	Bostad	Bostad + Narkotika	Inte bostad	Inte bostad + Narkotika	Summa
Arbete	1454	89	53	9	1605 (34)
Arbete + Alkohol	627	38	40	3	708 (15)
Inte arbete	663	188	381	136	1368 (29)
Inte arbete + Alkohol	582	65	344	48	1039 (22)
Summa	3326 (70)	380 (8)	818 (17)	196 (4)	4720 (100)

**Tabell 8. Sociala förhållanden före frihetsberövandet. Tvärsnittundersökningen 1997.
Absoluta tal (totalprocent). n=384.***

<i>Sociala förhållanden</i>	Bostad	Bostad + Narkotika	Inte bostad	Inte bostad + Narkotika	Summa
Arbete	86	25	4	1	116 (30)
Arbete + Alkohol	12	10	2	0	24 (6)
Inte arbete	72	86	9	29	196 (51)
Inte arbete + Alkohol	17	17	1	13	48 (13)
Summa	187 (49)	138 (36)	16 (4)	43 (11)	384 (100)

* Observera att frågeinstrumenten är olika och att skillnader i klassificering därför föreligger. 1969 års tvärsnittundersökning bygger på uppgifter från behandlingsjournal. Av anvisningarna framgår att arbete skall ha varat minst en vecka vid tiden för brottet och att fast bostad förutsätter att den intagne skall ha bott längre tid än en vecka på samma adress vid tiden för brottet (SOU 1971:74, s. 326). Jag har definierat arbete som anställning eller egen firma/jordbruk senaste månaden före frihetsberövandet och bostad som stadigvarande bostad senaste månaden före frihetsberövandet. Uppgifter om alkohol och narkotikamissbruk baseras i 1969 års undersökning på handlingar från nykterhetsnämnd etc. och/eller den intagnes egen uppgift. Alkoholmissbruk definieras utifrån om intervjupersonen uppgett att han/hon haft alkoholproblem före frihetsstraffets påbörjan. Narkotikamissbruk är definierat utifrån om intervjupersonen någon gång regelbundet använt narkotika. Ett alternativ här vore om intervjupersonen själv anser sig ha haft problem med narkotika före frihetsberövandet. Jag

¹⁵⁹ Uppgifterna om social situation för fångarna är hämtade från SOU 1971:74. Tabell 7 motsvarar tabell 25 s. 316 (ungdomsfängelse, fängelse och internering för det manliga klientelet) kompletterad med uppgifter från s. 273 (kvinnor) och s. 279 (utländska medborgare).

bedömde dock att det här fanns en risk för underskattning i jämförelse med 1969 års undersökning, dels för att missbruk av narkotika kan definieras utifrån användning, dels för att anteckningar om problem kan gälla längre bak i tiden. Andelsmässigt motsvarar den här använda definitionen Kriminalvårdens tvärsnittsuppgifter.

Bilaga 2: Huvudbrottsindelning

Huvudbrottsindelningen följer den som ingår i Kriminalvårdens officiella statistik. I domar med flera brott har kodning av huvudbrott gjorts efter grovhet enligt rangordningstabell. Där två eller flera brott bedöms som lika grova har huvudbrottskoden slumpats fram dem emellan.

Våldsbrott	3 och 4 kap. BrB.
Sexualbrott	6 kap. BrB.
Tillgrepps-/ stöldbrott	8 kap. BrB. Ej 5 och 6 §§
Rån	8 kap. BrB, 5 och 6 §§
Bedrägeri	9, 10 och 11 kap. BrB.
Brott mot allmänhet och stat	13 – 21 kap. BrB.
Trafikbrott	SFS 1951:649, ej 4 och 4a §§
Rattfylleri	SFS 1951:649, 4 och 4a §§
Narkotikabrott/ varusmuggling	SFS 1968:64, 1960:418
Övrigt	

Bilaga 3: Statistik över dömda till fängelse, intagna i fängelse och medelbeläggning 1965-2000.

År	Intagna (1)	Dömda (2)	Medelbeläggning (3)
1965	11297	10849	4482
1966	11482	11344	4462
1967	12096	12052	4580
1968	12631	12378	4648
1969	12075	11961	4649
1970	12088	12169	4398
1971	10939	11302	4179
1972	12160	12862	4234
1973	11293	12116	4168
1974	10255	12037	3553
1975	11157	12176	3407
1976	10920	12178	3362
1977	10521	12884	3500
1978	11208	13274	3599
1979	11414	13337	3702
1980	12272	14225	3708
1981	13346	15317	3912
1982	13835	16053	4046
1983	15177	16224	3964
1984	14647	15532	3534
1985	13535	14762	3552
1986	14188	15383	3511
1987	14980	16453	3646
1988	16098	17387	3571
1989	15467	17297	3574
1990	15833	16214	3621
1991	13422	14911	3581
1992	13836	16359	3701
1993	14321	16381	4001
1994	14198	15541	4349
1995	13644	15105	4327
1996	12123	13837	4045
1997	9112	13988	3593
1998	9497	14850	3573
1999	9300	12780	3598
2000	9178	12521	3709

Källor:

- 1) Dömda med huvudpåföljd fängelse, ungdomsfängelse (upphörde 1980), internering (upphörde 1981) eller skyddstillsyn med anstaltsbehandling/fängelse. SCB Rättsstatistisk årsbok: tabell 3.4.4. BRÅ kriminalstatistik: tabell 4.6
- 2) Intagna i kriminalvårdsanstalt. 1965-1998: von Hofer 1997 s. 83. Kriminalvårdens officiella statistik: tabell 4.3.
- 3) Medelbeläggning. 1965-1987: Genomsnittligt antal personer i anstalt dömda till fängelse, ungdomsfängelse, internering eller skyddstillsyn med anstaltsbehandling. SCB: Rättsstatistisk årsbok tabell 3.5.1. 1988-2000: Genomsnittligt antal inskrivna i kriminalvårdsanstalt exklusive långtidsfrånvarande mätt den första i varje månad. BRÅ: Kriminalstatistik tabell

5.1. Samma serie finns ej för hela perioden. Den första serien ligger på en något högre nivå än den senare. Kriminalvårdens redovisningar saknar enhetlig statistik över medelbeläggningen.

Bilaga 4: Icke folkbokförda fångar

Folkbokföring

Folkbokföringen är den grundläggande registreringen av befolkningen i Sverige och är också en förutsättning för många rättigheter och skyldigheter (Riksskatteverket 1996). Personer som flyttar från utlandet till Sverige för att bosätta sig här i minst ett år folkbokförs. För utomnordiska medborgare krävs för folkbokföring normalt att de har meddelats uppehållstillstånd.

Personer utan folkbokföring består i huvudsak av tillfälliga besökare och utomnordiska medborgare som ej fått uppehållstillstånd. I strikt mening omfattas gruppen inte av svensk socialpolitik. Detta jämte begränsade intervjuarresurser och att det saknas jämförelsepopulationer (endast folkbokförda ingår i de nationella levnadsnivåundersökningarna) bidrog till att denna grupp inte togs med i intervjuundersökningen.

I samband med urvalet gjordes på varje anstalt en beräkning av hur många fångar som inte var folkbokförda i Sverige. Sammanlagt rörde det sig om 336 personer (8,5 procent av de inskrivna). Uppgift om folkbokföring finns inte tillgänglig som registeruppgift hos Kriminalvårdsstyrelsen. I de fall där man var osäker hämtades uppgift från fången själv. I ett par fall kontaktades Riksskatteverket.

I november 1998 påförde Riksskatteverket folkbokföringsuppgifter för populationen inskrivna på kriminalvårdsanstalt den 1:a mars 1997 samt för dem i vårt urval som då inte var inskrivna. Kriminalvårdsstyrelsen skickade personnummeruppgifter till Riksskatteverket och via Kriminalvårdsstyrelsen fick vi sedan tillgång till en avidentifierad fil med folkbokföringsuppgifter.¹⁶⁰

I populationen inskrivna på kriminalvårdsanstalt den 1:a mars 1997 är det åtta procent (309 personer) som inte är folkbokförda i Sverige. Den beräkning som gjordes i samband med urvalet stämmer således väl överens med registeruppgifterna. En viss överskattning från anstaltens sida antogs mot bakgrund av att det i några fall använts ett för vitt kriterium för att urskilja dem som saknade

¹⁶⁰ 15 personer i urvalet saknar helt uppgift om folkbokföring. Orsakerna till detta är i sju fall att de saknar personnummeruppgift (miss av intervjuaren) och i sex fall att de ej återfunnits i Kriminalvårdsstyrelsens register. Folkbokföringsuppgift saknas också för två personer i urvalet som ej var med i populationen inskrivna den 1:a mars 1997 och därför fått verkställighetsuppgifter kodade i efterhand. (Orsaken är troligen en miss i det register över personnummer som skickats från Kriminalvårdsstyrelsen.)

folkbokföring (utvisning i dom). Registerdata å sin sida kan rymma en viss underskattning eftersom personer som här räknas som folkbokförda kan ha blivit det efter den 1:a mars 1997. Vi har inte haft tillgång till folkbokföringshistorik utan enbart datumangivelser för registrering av utländskt eller förvärv av svenskt medborgarskap, aktuell folkbokföring samt senaste invandringsdatum. Detta är inga direkta mått på om folkbokföring skett efter frihetsberövandet. Sammantaget ger de dock en indikation på att en senare folkbokföring överhuvudtaget är möjlig endast för ett fåtal personer.

Beskrivning av gruppen ej folkbokförda utifrån kriminalvårdsregistret
Kopplingen av folkbokföringsuppgifterna till uttaget från kriminalvårdsregistret gör det möjligt att redovisa verkställighetsuppgifter för gruppen ej folkbokförda fångar. Sett till brottstyp, strafftid och anstaltsplacering är skillnaderna gentemot övriga fångar stora (tabell 1 nedan). Flertalet av de fångar som saknar folkbokföring har narkotikabrott som huvudbrott, i huvudsak rör det sig om grova narkotikabrott. Mer än hälften har strafftider som är längre än fem år och flertalet är placerade på anstalter med särskilt hög säkerhet. Många har också en pågående klassificering enligt KvaL 7:3, vilket innebär en restriktiv särbehandling.¹⁶¹ Gruppens situation kompliceras ytterligare av att nio av tio skall utvisas efter avtjänat fängelsestraff.

¹⁶¹ Den formella klassificeringen av vissa långtidsdömda enligt KvaL 7:3 ersattes 1998 av en mer individualiserad bedömning (prop 1997/98:95). Möjligheten till beslut om särbehandling kvarstår dock.

Tabell 1. Ej folkbokförda och folkbokförda fångar inskrivna den 1:a mars 1997 utifrån verkställighetsstatistik. Procent.

	Ej folkbokförda N=309	Folkbokförda N=3679
Kön		
män	93	95
kvinnor	7	5
Huvudbrott		
narkotikabrott (inkl. varusmuggling)	62	20
våldsbrott	9	24
tillgreppsbrott	9	17
rån	8	9
sexualbrott	6	6
bedrägeri	4	9
rattfylleri	1	4
Narkotikabrott i verkställigheten		
narkotikaförseelse	0	12
narkotikabrott	1	8
grovt narkotikabrott	57	13
Strafftid		
t<3mån	1	7
3mån≤t<1år	12	30
1år≤t<5år	28	42
t≥5år	59	21
Säkerhetsklass¹⁶²		
I	41	10
II	34	23
III	20	38
IV	4	27
7:3		
Behandlas enligt KvaL 7:3	28	7
Utvisning		
Utvisning i dom	91	4

I flera avseenden är de fångar som inte är folkbokförda i Sverige en särskilt utsatt grupp. För flertalet är Sverige främmande och än mer främmande är svensk kriminalvård. Därtill kommer avstånd till familj och vänner samt språkproblem. I en engelsk undersökning av utlänningar i fängelse talar man om dessa faktorer, och den osäkerhet och utanförskap de medför, som en dubbel börda - "a prison within a prison" (Richards m.fl. 1995, s. 201).¹⁶³ Gruppen är

¹⁶² Summerar ej till 100 eftersom två procent av inskrivna på kriminalvårdsanstalt har häkte som aktuell myndighet.

¹⁶³ För en belysning av den särskilda problematik som omger gruppen utlänningar i fängelse se även Hustad (1996) som intervjuat utlänningar i norska fängelser. I denna studie görs också en åtskillnad mellan grupperna med anknytning till vistelselandet och tillfälliga besökare ("turister") dömda för narkotikainförsel.

också svår för kriminalvården att möta. Språkproblem försvårar olika rehabiliterande åtgärder, som undervisning eller behandlingsinsatser. De senare försvåras också av att verkställigheten följs av utvisning, ofta till ett land med förhållanden som skiljer sig från de svenska.

I en debattskrift om framtidens svenska kriminalvård har det föreslagit att utvisade långtidsdömda, av vilka flertalet hör till gruppen som ej är folkbokförda i landet, skall ges möjligheter att avtjäna sitt straff i hem- eller ursprungslandet (KVS 1999b, s. 71).

Flertalet av de fångar som inte är folkbokförda i landet är dömda för narkotikabrott. I den ovan refererade engelska studien pekar man på att de utlänningar som döms för införsel av narkotika sällan är professionella utan befinner sig en lägsta position i narkotikahandlingen. Författarna ifrågasätter mot denna bakgrund de långa straff som utdöms för narkotikakurirer och föreslår istället avvisning och inreseförbud. Argumenten härför är att spara pengar och samtidigt inte förvärpa situationen för de dömda och deras familjer (Richards m.fl. 1995).

Bilaga 5: Intervjuformulär